

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

**ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ МЕРИДІАН
ЕЛЕКТРОННИЙ НАУКОВИЙ ФАХОВИЙ ЖУРНАЛ**

Випуск № 4 (14)

**м. Київ
2016**

УДК 355.48(430:47)

Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 4 (14) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2016. – 156 с.

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,

П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Т.В. Губань (коректор), А.Ф. Малород (комп'ютерна коректура),

С.В. Нікітіна (верстка)

Згідно з рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України електронний науковий фаховий журнал «Військово-історичний меридіан» визнано фаховим виданням у галузі історичних наук (наказ № 793 від 4 липня 2014 р.)

Затверджено до друку вченою радою Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, протокол № 9 від 28.12.2016 р., та вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 12 від 08.12.2016 р.

© Національний музей історії України
у Другій світовій війні.
Меморіальний комплекс
© Автори статей

ЗМІСТ

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Валентина СМІРНОВА

КОЛЕКЦІЯ МАТЕРІАЛІВ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТВ'ЯЗНІВ ОСОБЛАГІВ:
ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ЗРІЗ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ
НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС 5

ГРАНІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Сергій РУДЕНКО

ВИСТАВКА «ПАРТИЗАНИ УКРАЇНИ В БОРОТЬБІ ПРОТИ
НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ» У КИЄВІ:
ОСОБЛИВОСТІ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ВОЄННОГО
МИНУЛОГО В 1946 – 1950 рр. 16

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Андрій ЛИСЕНКО

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОВСТАНЦІВ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ
НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1918 – 1919 рр. 29

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ

Дмитро СЛОБОДИНСЬКИЙ

ЖИТТЯ ДІТЕЙ У ПЕРІОД ГІТЛЕРІВСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ УКРАЇНИ 37

РАДЯНСЬКИЙ РУХ ОПОРУ

Олександр БІЛОУС

СТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ ПАРТИЗАНСЬКИХ
ФОРМУВАНЬ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ
НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 56

СКАРБНИЧКА МУЗЕЙНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

Златко ЗЛАТАНОВ

НІМЕЦЬКА ХОЛОДНА ЗБРОЯ ЧАСІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(ІЗ ЦИКЛУ «ШТРИХИ ДО ЕКСПОЗИЦІЇ») 75

НАУКА В МУЗЕЇ

Тетяна ПШЕНИЧНА

АНАЛІЗ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ ЗІ ВСТАНОВЛЕННЯ
ДОЛЬ ЗАГИБЛИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ВИЯВЛЕННЯ
ДОКУМЕНТІВ ПРО ЗАГИБЕЛЬ ЗА 2016 РІК 89

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Наталія ГАМАРНИК

НАУКОВО-ГУМАНІТАРНИЙ МУЗЕЙНИЙ ПРОЕКТ
«РОДИННА ПАМ'ЯТЬ ПРО ВІЙНУ». ПІДСУМКИ 2016 РОКУ 115

Світлана ДАЦЕНКО

ДОЛІ ПЕРШИХ ДНІВ ВІЙНИ. ПРОМІЖНІ ПІДСУМКИ
ГУМАНІТАРНОЇ АКЦІЇ «УВАГА! ПОШУК! НЕПРОЧИТАНІ ЛИСТИ 1941-го» 126

ВИКЛИКИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Ольга ГАПЕЄВА

ДІЯЛЬНІСТЬ ОДКБ У СФЕРІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ:
ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА 135

ДО ІСТОРІЇ ЗАМКОВИХ КОМПЛЕКСІВ УКРАЇНИ

Ігор ЛИСИЙ

МАРІЯМПІЛЬСЬКИЙ ЗАМКОВИЙ КОМПЛЕКС:
ІСТОРИКО-ТУРИСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА 146

НАШІ АВТОРИ 155

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 343.819.7+355.1.089“311”(477)+069.8(093)

© Валентина СМІРНОВА

КОЛЕКЦІЯ МАТЕРІАЛІВ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТВ'ЯЗНІВ ОСОБЛАГІВ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ЗРІЗ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ. МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС

Здійснено короткий джерелознавчий огляд колекції матеріалів колишніх політв'язнів радянських таборів спеціального призначення (особлагів), учасників українського визвольного руху, на базі пам'яток фондозбірні Національного музею історії України у Другій світовій війні. Акцентовано увагу на загальній характеристиці колекції. Актуалізовано джерельний потенціал найцікавіших автентичних матеріалів і аудіоспогадів. Зроблено висновок, що введення до наукового обігу цього унікального зібрання слугуватиме розширенню та збагаченню джерельної бази досліджень із вивчення маловідомих сторінок історії перебування українських політв'язнів у таборах і тюрмах особливого режиму ГУЛАГу та розвитку табірної опору.

Ключові слова: ГУЛАГ, ОУН, УПА, особлаг, Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс.

За умов радянського тоталітарного режиму політичні директиви, як правило, передували виданню важливих юридично-правових актів. Саме так відбулося і з ухваленням рішення щодо організації системи таборів і тюрем з особливим режимом ГУЛАГу. Вона була започаткована на основі постанови Ради Міністрів СРСР № 416-159сс від 21 лютого 1948 р., відповідно наказу МВД СРСР № 00219 «Про організацію особливих таборів МВД СРСР» від 28 лютого 1948 р., щоб цілковито ізолювати «особливо небезпечних державних злочинців», а ліквідована на основі розпорядження Ради Міністрів № 7688-рс «Про виправно-трудова табори і колонії Міністерства внутрішніх справ СРСР» від 10 липня 1954 р. на етапах розформування тюремно-табірної системи Радянського Союзу [41]. Загалом через особлагі (від російської «исправительно-трудова лагерь особого назначения») пройшло 1 303 289 політв'язнів, зокрема у 1948 р. – 57 375, у 1949 р. – 122 574, у 1950 р. – 188 610, у 1951 р. – 225 959, у 1952 р. – 273 562, у 1953 р. – 227 526, у 1954 р. – 208 003 особи [5, 292]. Переважну більшість цих

ув'язнених становили колишні учасники визвольних рухів на західних теренах Радянського Союзу, зокрема українці. Відомо, що на початку 1950-х рр. у Горлазі і Степлазі кількість українських політичних в'язнів перевищувала 40 % загального національного складу цих таборів і саме тут відбулися найбільші табірні повстання в історії ГУЛАГу – Норильське і Кенгірське [1, 171; 2, 490].

Інтерес вітчизняних дослідників до вивчення та об'єктивного висвітлення історії створення та функціонування особлагів невпинно зростає. Про це, зокрема, свідчать дослідження О. Бажана, В. В'ятровича та І. Дерев'яного [1; 2; 3; 4; 5]. Згадані автори здебільшого використовують архівні першоджерела – збірники документів із фонду «ГУЛАГ МВД СРСР» Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ), особові справи колишніх політв'язнів, що зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ), а також у деяких обласних архівах СБУ; крім того, посилаються на письмові та усні спогади колишніх українських політв'язнів. Утім, на нашу думку, для подальшого всебічного вивчення цієї проблематики, крім зазначених вище, важливо залучати й інші першоджерела, зокрема й з музейних фондосховищ.

Слід зазначити, що нині у фондозбірні Меморіального комплексу представлено понад півсотні комплексів персональних матеріалів колишніх українських політв'язнів ГУЛАГу, із них 33 комплекси (близько 400 од. різноманітних музейних предметів) персоналій, які впродовж 1948 – 1954 рр. пройшли через виправно-трудоий табір або тюрму особливого призначення.

Пропоноване дослідження покликане надати уявлення про унікальний характер фондової колекції персональних матеріалів українських політв'язнів таборів з особливим режимом. У цьому контексті надамо загальну характеристику зібрання й розглянемо джерельний потенціал найцікавіших і найзмістовніших її документальних матеріалів та аудіоспогадів.

Важливо зазначити, що у фондовій колекції зберігаються матеріали таких провідних діячів національно-визвольного руху, як К.М. Зарицька (організатор і керівник Українського червоного хреста), К.І. Осьмак (Президент УГВР), М.М. Сорока (член Крайового проводу ОУН), а також організаторів та активних учасників підпільної боротьби на теренах Кременецької, Станіславської, Рівненської, Львівської округ; молодших старшин, підстаршин, стрільців УПА-Захід, УПА-Північ, УПА-Південь; зв'язкових, розвідників, господарів криївок глибокого запілля.

Враховуючи належність презентованих персоналій до системи особлагів, варто виокремити таку низку умовних груп політв'язнів: 1. Мінлаг (особлаг № 1) (нині м. Інта, Республіка Комі, Російська Федерація) – Г.І. Вівчарук (Флис), Ф.М. Володимирський, М.Я. Петрущак («Малий»), Д.Ю. Полюга (Масюк) («Оксана»), Л.І. Полюга («Роман») [10; 11; 33; 36; 37]. 2. Горлаг (особлаг № 2) (нині м. Норильськ, Красноярський край, Російська Федерація) – Р.В. Галицька (Григорчук) («Ягідка»), А.К. Книш (Котлярчук) («Антоніна»), О.Г. Колесов («Петелька»), Л.Ф. Колесова (Гаєвська), І.Н. Лук'янчук («Нечай»), Є.І. Овсіюк

(«Бравий») [12; 19; 20; 21; 24; 28]. 3. Дубравлаг (особлаг № 3) (нині с. Темники, Республіка Мордовія, Російська Федерація) – В.С. Филипець. 4. Степлаг (особлаг № 4) (нині м. Жезказган, Карагандинська обл., Республіка Казахстан) – У.Г. Белешко, М.Ф. Бунь («Богун»), Г.М. Гідей, В.М. Караташ, П.М. Мазурик, І.П. Опаранюк, В.Є. Повстанський («Спартак»), М.М. Сорока [8; 9; 13; 18; 25; 29; 39]. 5. Берлаг (особлаг № 5) (нині смт Пюстра Дресва, Омсукчанський р-н, Магаданська обл., Російська Федерація) – М.І. Глюзін, М.П. Куделя, Т.А. Плитка-Сорохан [14; 22; 34]. 6. Речлаг (особлаг № 6) (нині м. Воркута, Республіка Комі, Російська Федерація) – Д.Д. Аврамчук (Стефанюк), Д.Т. Аврамчук, В.М. Караташ, Д.Д. Лакурійчук («Прут»), В.М. Наконечний, С.В. Петраш (Кульчицька) («Криця»), С.М. Петраш («Данилко»), О.В. Сінітович («Бескид»), В.І. Чав'як («Чорнота») [6; 7; 18; 23; 26; 31; 32; 38]. 7. Озерлаг (особлаг № 7) (нині м. Тайшет, Іркутська обл., Російська Федерація) – Р.В. Галицька (Григорчук) («Ягідка»), Г.П. Овсіюк (Горбач), О.С. Гордійчук, З.М. Гоянюк («Орися») [12; 15; 16; 27]. 8. Піщанлаг (особлаг № 8) (нині м. Караганда, Республіка Казахстан) – О.С. Гордійчук, З.М. Гоянюк [15; 16]. 9. Владимирська тюрма особливого призначення МГБ СРСР (нині м. Владимир, Російська Федерація) – К.І. Осьмак, К.М. Зарицька, І.П. Опаранюк [17; 29; 30].

Загальні хронологічні рамки цього зібрання охоплюють досить великий часовий період – від 1920-х рр. і до сьогодення. Персональні матеріали колекції представлені майже в усіх групах зберігання (крім групи «Зброя»), а також у науково-допоміжному фонді Меморіального комплексу. Слід зазначити про видові ознаки та особливості характеру матеріалів у цих групах, зокрема: «Фото» – портретні, видові, сюжетні – періоду боротьби або перебування під слідством, в особлазі (тюрмі) чи на засланні; «Документальні матеріали» – офіційного характеру (довідки про звільнення з місць ув'язнення, повідомлення, характеристики, посвідчення МВД, МГБ, Міністерства юстиції СРСР; довідки про реабілітацію обласних управлінь Прокуратури України; подяки, грамоти ветеранських організацій ОУН та УПА); особистого характеру (звернення, записники), епістолярій (листування з рідними, листи-скарги, листи-заяви); «Нагороди» – відзнаки Президента України; пам'ятні медалі і знаки, започатковані Івано-Франківською та Львівською обласними державними адміністраціями, а також головами їхніх обласних рад з нагоди увічнення історичних осіб та важливих подій національно-визвольного руху; «Книги. Газети» – науково-документальні та краєзнавчі видання, мемуаристика; пресові видання Всеукраїнського братства ОУН-УПА імені генерал-хорунжого Романа Шухевича, окремих його станиць; «Речі» (переважно саморобні) – з родинних реліквій, періоду ув'язнення і заслання, а також формений одяг ветеранів ОУН та УПА; «Образотворче мистецтво» – малюнки, виконані під час ув'язнення; «Аудіодокументи» – аудіозаписи спогадів (у формі інтерв'ю) ветеранів українського визвольного руху, здійснені співробітниками Меморіального комплексу під час відряджень до Волинської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської обл. у 2007 – 2016 рр.; «Науково-

допоміжний фонд» – фрагменти оригінальних документів і газет; фотокопії; архівні копії документів або копії документів про звільнення чи реабілітацію.

Варто детальніше ознайомитися з тими матеріалами колекції, які мають найбільший джерельний потенціал із означеної проблематики.

Про особливості методів і способів тиску радянських репресивних органів на «особливо небезпечних державних злочинців» переконливо свідчать документальні матеріали, що містяться в комплексі К.І. Осьмака. Так, у листі начальника тюрми № 2 Управління МВД Владимирської обл. військовому прокурору Київського військового округу вказано про 142 допити, на які під час слідства, тобто з 13 вересня 1944 р. до 13 жовтня 1947 р., викликали К.І. Осьмака (переважно у нічний час; тривали кілька годин) – спочатку в Дрогобицьку слідчу тюрму НКВД УРСР, а потім у Лук'янівську слідчу тюрму МВД УРСР у м. Києві. У цьому контексті важливу інформацію містять «Рішення Особливої Наради при Міністрі Державної Безпеки Союзу РСР» від 10 липня 1948 р., де значиться про те, що К.І. Осьмака: «...за участь у контрреволюційній банді українських націоналістів та активну керівну контрреволюційну націоналістичну діяльність ув'язнити в тюрмі терміном на 25 років» (такий присуд не відповідав жодній статті тогочасного Кримінального кодексу СРСР, а також УРСР).

Як рідні намагалися використати різноманітні можливості, аби підтримати своїх найдорожчих людей, ув'язнених у слідчих або пересильних тюрмах НКВД, свідчать, наприклад, заяви Л.М. Гоянюк до начальника слідчої тюрми м. Станіслава (від 23 травня 1948 р.) і начальника пересильної тюрми м. Станіслава (від 22 листопада 1948 р.), у яких ідеться про долю її сестри Зіновії (на момент арешту – референт організаційної референтури Корнинського проводу Коломийського надрайонного проводу). Сподіваючись, що сестрі не лише передадуть продукти харчування, а й ознайомлять із повним текстом її заяви, Л.М. Гоянюк написала: «Прошу прийняти передачу для найдорожчої сестрички... Цілуємо Тебе міцно». Утім, у другій заяві усе сформульовано, як-то кажуть, «по формі», бо майже не сподівалася на очікуване: «Прошу перевірити, чи є у Вас моя сестра, Гоянюк Зіновія Миколаївна, 1918 р. н., і чи можна для неї передати передачу. Прошу не відмовити в моєму проханні». Угорі – резолюція: «Відмовити». Лише півроку по тому рідні З.М. Гоянюк дізналися, що її засудив військовий трибунал Управління МВД по Станіславській обл., а далі її відправили до табору з особливо суворим режимом у Караганду.

Політ'язні вважали за щастя відправити з етапу хоча б якусь вісточку додому. Про це свідчать рядки з коротенького листа, який 21 березня 1952 р. К.М. Зарицька встигла відправити рідним із Верхньоуральської пересильної тюрми: «Мої кохані! Жива, здорова. Я на пересилці і спішу написати тільки кілька слів, щоб заспокоїти Вас. Ви не журіться, адже знаєте, що я вмію пристосовуватися до будь-яких обставин і всюди почуватися добре...».

Згідно з умовами утримання, в'язні особлагу могли отримати й відправити лише один лист на квартал. Підтвердженням цього є фрагменти поштових листів

К.М. Зарицької до матері з Владимирського централу, датовані червнем і груднем 1953 рр. Важливо звернути увагу на те, що усі поштові реквізити заповнені К.М. Зарицькою винятково російською мовою. Цікава й адреса «відправника»: «м. Владимир (обласний), п/я 21».

Про вкрай обмежені можливості тюремного листування свідчать і епістоли К.І. Осьмака до доньки Валентини, надіслані на початку 1950-х рр. Наприклад, у листі від 31 березня 1952 р. читаємо: «Дорогесенька моя! Я регулярно використовую своє право писати двічі на рік. Про всяк випадок пам'ятай про це...».

Варто наголосити й на джерельній цінності зошитів, що містять чернетки листів, у яких К.І. Осьмак «редагував» і «рецензував» тексти своїх послань до рідних. Утім, як свідчать оригінали цих епістол, без поміток тюремного цензора тут-таки не обійшлося. Зазначимо і про особливості змісту цих листів, у яких насамперед простежується вдячність за чергову матеріальну допомогу та висловлюються щирі почуття у стосунках із рідними. Крім того, К.І. Осьмак розповідав про те, завдяки чому повсякчас підтримував свій дух, інтелект та фізичний стан у належному стані. Наприклад, у листі від 10 лютого 1951 р. читаємо: «Мое життя протікає благополучно... Здоров'я моє тримається... Бувають реакції на умови існування, але, слава Богові, усе закінчується добре, я абсолютно бадьорий і зберігаю повну працездатність. Працюю над англійською мовою безперервно. Маю деякі досягнення і вважаю цю роботу вдячною...».

Про початок суттєвих зрушень у суровому режимі Владимирського централу після смерті «вождя народів» яскраво свідчить епістола К.І. Осьмака від 7 квітня 1954 р. По-перше, це перший лист Кирила Івановича до дружини й доньки Наталки після того, як йому надали можливість розшукати їх; по-друге, частина тексту, яка адресована лише доньці, складена рідною мовою. Саме відтоді він зміг листуватися з рідними щомісячно, до того ж українською мовою.

Цікавими і за джерельним контентом, і за формою викладу видаються коротенькі привітання батькові (був запроторений до Берлагу) з «табірною» епістолярію Г.І. Вівчарук (Флис), колишньої зв'язкової Калуського надрайонного проводу Станіславської округи ОУН. І у Мінлазі вона залишалася ідейно та духовно незламною. Про це, наприклад, переконливо свідчать такі рядки (написані на тлі малюнків пасхальних крашанок і запаленої свічечки): «Як давно колись: «Христос нам Воскресне». Се нічого, що ми розійшлися. Нам волю, правду і щастя принесе...».

Відзначимо й цікаві джерельні особливості привітання, надісланого З.М. Гоянюк матері з нагоди дня народження. Рядки з побажаннями «здоров'я, сили, Божої опіки, потіхи і сердечної подяки за незчисленні труди та посвяти» ледь вміщаються на краю лицьового боку поштової картки з адресою «Караганда-8, п/я 16/14-1» (літерний код інвалідного відділення Піщанлагу), а на зворотному боці – зображена квітка. На нашу думку, це переконливий приклад дивовижного вміння підтримати найдорощчу людину наперекір усім перипетіям важкої долі.

Серед особистих документів презентованих персоналій колекція містить також посвідчення М.І. Глюздіна, колишнього чотового сотні «Лиса» куреня «Скажені» УПА-Захід, і О.С. Гордійчука, колишнього чотового сотні «Граба» УПА-Південь, які вони одержали по закінченні спеціальних навчальних пунктів при державних економічних підприємствах, що входили до структури ГУЛАГу, і, відповідно, належали до структур табірної адміністрації. У посвідченні про отримання «техмінімуму» № 18 М.І. Глюздіна від 12 травня 1951 р. зазначено про те, що він навчався за 84-годинною програмою й отримав кваліфікацію «лебідчик» на підставі постанови кваліфікаційної комісії копальні ім. М. Горького в с-щі Ягідному Головного управління будівництва Далекої Півночі МВД СРСР. Посвідчення О.С. Гордійчука були видані у 1953 р. «відділом керівних кадрів Міністерства вугільної промисловості СРСР» по закінченні навчального комбінату «Воркутавугілля»: від 17 липня – про закінчення курсів машиністів електровозів (програма розрахована на 200 годин); від 20 листопада – про закінчення курсів шахтних слюсарів (програма розрахована на 340 годин).

У джерельно-інформаційному аспекті цікавими видаються презентовані в колекції аудіоспогади колишніх в'язнів особлагів, зокрема згаданого О.С. Гордійчука; Р.В. Галицької (Григорчук), колишнього заступника станичного Косівського надрайону Станіславської округи; Ф.М. Володимирського, колишнього ройового куреня «Наливайка» УПА-Південь; В.М. Наконечного, ройового сотні «Благого» Воєнної округи «Чорний ліс» УПА-Захід; В.Є. Повстанського, колишнього керівника організаційно-мобілізаційної референтури Рівненського проводу ОУН.

У кожному з цих аудіодокументів міститься інформація про арешт (переважно під час чергової облави репресивних органів або за якихось інших драматичних обставин), а також про перебування під слідством радянських репресивних органів. Ось як згадував про ці драматичні життєві перипетії Ф.М. Володимирський: «Мене вдруге поранило в Радехівському районі Львівської області (45-й рік) – гранатою в обидві ноги. Саме чергова «червона мітла» влаштовувала по селах облави. Тоді дуже багато мирного населення знищили. І мене заарештували. Привезли до в'язниці. На допити мене приносили. Посадили. Кілька раз ударив, і я впав. А то драбиною по голові: «Щоб не брехав». Цілий рік сидів. Ніхто мене там не знав, ніхто не впізнав. Нічого не знайшли, однак десять років «впаяли». Якщо потрапив до їхніх рук – не випустять. Ноги гнили. Перев'язок ніхто не робив. Самотужки витянув два осколки й ледве, як качка, почав ходити...».

Р.В. Галицьку (Григорчук) заарештували за «причетність» до зриву виборів до Верховної Ради СРСР 10 лютого 1946 р. Згадувала про це з гіркою іронією: «Ми, учителі, мали ходити по хатах і агітувати. І я ходила. Прийду до хати, спочатку привітаюся з людьми, а потім і кажу: «Ідіть собі, як хочете». І ось день виборів... Цілий день на ногах. Подумала: «Збігаю попоім». А наша хата була поруч зі школою. Прийшла додому, а тут сидять двоє солдатів з карабінами й один офіцер із пістолетом. Кажу: «Дуже їсти хочеться». Офіцер: «Чи довго?» –

«Поки не наймся. До школи я дорогу знаю». – «Ні, підеш із нами»... Відвезли до Яблунівки. Два місяці слідство тривало. Слідство, то є слідство. І побиття, і все на світі... Потім відвезли до Коломиї. Знову слідство... Усе витримала. А засудили мене вже 26 травня 1946 року...».

У зв'язку із загрозою арешту В.Є. Повстанський влітку 1945 р. обрав сан священника й отримав прихід у віддаленому селі Чернівецької обл. Однак його заарештували у вересні 1946 р., про що згадував досить докладно: «Хотів служити панахиду вдома, а вдова: «Ні, тільки у церкві». І ось вони прощаються. Я вийшов. Хтось повз мене пройшов. Ойкнуло: «Це не місцеві». Запечатав труну. Вони підходять і дуже спокійно: «Оружие есть? Ты арестован. Снимай с себя. Пошли в машину». Кажу: «У мене лише хрест. Ніякої зброї...». І далі розповів про таке: «Шість місяців у Лук'янівській тюрмі. Я був виснажений і фізично, і психічно. Нічого не хотів. «Одиночка». Кам'яний мішок. Тільки заплющу очі: «Не спать!» І ось дійшов уже до краю. Дивлюся на стіну й бачу ікону. Є така ікона – «Молитва Ісуса Христа в Гетсиманському саду». І так я її свідомо бачу. «Господи, зійди до мене! Не зникай! Допоможи, Господи!» І до останнього я ту ікону бачив, тільки починав молитися. Галюцинації? Я ж не їв. Відмовився, бо вони добивалися зізнання. З камери в лікарню мене на ношах винесли. Два ліжка – праворуч, два ліжка – ліворуч. Але на ліжку не можна. Сидіти на табуреті й очей не заплющувати. Лежали старці. Ніхто у співбесіду не вступав. Підозрювали один одного. Очні ставки. Жити не хотів. Очікував найвищої міри. А мені військовий трибунал впаяв 10 років позбавлення волі й 5 років спецпоселення...».

В аудіоспогадах В.М. Наконечно доцільно виокремити такі фрагменти: «Я був заарештований у селі Войнилові, що на Калущині, наприкінці 1946 року. То були прикордонники... На слідство вели попід руки. Три місяці перебував у Золочеві, а потім у Станіславі. У 100-й камері нас було 280 ув'язнених. До цього впродовж двох тижнів тримали на карантині. Трохи одужав. До Львова їхати кілька годин, а нас везли тиждень. Ще три місяці відсидів. Потім знову етап. Тріска солена, а хліб – не хліб, а чистий овес. На Воркуті хліб був кращий, утім, про інше скажу одним словом: «Концтабір». Працював на шахті. Загалом там було 64 шахти. Спочатку працював на 18-й, потім на 29-й. Хлопці усі були українці. Дуже файні... Потім у Речлазі я став номером «Х-129». Не можна було волосся носити, машинкою усе знімали. Це вже потім, коли людоїд помер, почалося послаблення... Хто до 18-ти років – відпустили... У повстанні участі не брав, бо тоді був у лікарні. Руку затягнуло під транспортер...».

На нашу думку, особливо інформаційно наповненими є аудіоспогади О.С. Гордійчука, який упродовж десяти років перебування в ув'язненні пройшов кілька таборів ГУЛАГу й отримав чималий досвід табірної руху опору. Заслужують на увагу такі фрагменти споминів: «Спочатку ліс рубав у Красноярському краї. Цей ліс завантажували на вагонетки й далі мотовозом – на нижній склад. Там пилорамами різали на шпали. Підходили потяги й вивозили для шахт. Вагон прибував і вночі. Політичних тоді, у 1947 році, було мало. Ми були «змішані».

Пізніше мене забрали на 3-й «штрафний». Там було багато кримінальників... Робили просіку. Там я потрапив на справжній лісоповал... У 1950 році мене забрали на 11-й пункт у Кемеровській області, готували на пересилку, з 11-го перекинули в Озерлаг, що в Тайшеті, а перед Новим роком – у Степлаг, за Карагандою. Це вже був справжній концтабір. Там усім нам начепили номери. Я свій табірний номер постарався з пам'яті прибрати. Кримінальників уже не було. З Чурбай-Нурі возили в Долинку, готували шахту. Потім нашу частину туди перевезли, а мене й інших взяли до жовтневих свят 1951 року. Посадили в «бур», тобто барак посиленого режиму... У зону не випускали. Ми вимагали начальства. Повибивали двері й вийшли на зону. На ранок – «доріжка» з автоматників: «Виходьте із зони!» (виключно російською). А у нас був один із Мукачева. Він до них: «Якщо не підете, через п'ять хвилин зброя ваша буде у нас, і ви «будете мати роботу». Послухали. Солдатів забрали. Але другого дня, мабуть, зв'язалися з Москвою. У кожному кімнату входять (у кожухах, руки в кишнях): «Збирайтеся! Виходьте за зону!» І оперуповноважений Чубай-Нурі також із ними ходив: «Виходьте!» Двадцять п'ять осіб відібрали, наділи кайдани – і в карцер. Але ми були вже досвідчені в'язні, повідкривали та познімали ці кайдани й полягали спати... Завели кримінальну справу на мене. Били. Кажу: «Не знаю, я спав». Відпустили й відправили в Междуріччя... Готували вугільний кар'єр. А в 1953 році усіх відправили в Омськ будувати нафтоперегінний завод, а нас, тих, хто мав великий термін, відправили на Воркуту. Щойно Сталін помер, ми на 40-ву шахту прибули... Я у Воркуті був до 1955 року. А у 1955 році – страйк. Ми вели так справу, щоб не загубити людей, щоб не так, як у Кенгірі або Норильську...».

Про участь жінок-політв'язнів у згаданому Норильському повстанні дізнаємося зі спогадів Р.В. Галицької, зокрема про таке: «Умови нашої праці були майже нестерпні. Спочатку ми рили котловани для мідеплавильного заводу, точніше, довбали вічну мерзлоту. Ходили на роботу за чотири кілометри... І вже так нам дійшло до серця, що й годі терпіти. Але терпимо. А одного разу зійшлися бригади: одні закінчили роботу, а інші – ті, що йшли на роботу. Людей скупчилося багато. Конвоір вирішив навести порядок. Узяв і вистрелив... Одного хлопця вбив. – «Так ось, як ви з нами! Робимо голодовку!» Прибули в зону й оголосили. Десять діб вживали лише один кусочок цукру на добу. Вода, щоправда, була. На одинадцятую добу були вже настільки виснажені, що хотілося лише лежати і спати. І тут приїхала комісія з Москви. Оголосили по радіо: «Виходьте в зону!» Вийшли. «Оберіть між собою п'ять чоловік, щоб вони нам оголосили ваші вимоги». Ми виклали все на папері... Дівчата наші пішли з ними на переговори. Домовилися зняти номери (мій номер був «Л-247»). Дозволили писати більше листів додому (не двічі на рік, як було)... А потім, мабуть, кілька тижнів по тому, забрали наших дівчат. Куди? Невідомо. «Забрали? Будемо робити страйк!» Прийшли до барака. Сидимо. Співаємо. На роботу не йдемо. Місяць так сиділи. Начальство усе бігало: «Йдіть!» А ми: «Ні!» І тоді одного разу вони перерізали у дроті широкі брами й заїхали танками. Попереду машин йшли військові з багнетами. Ідуть і

багнети ці поперед собою тримають. Крок за кроком до нас. А ми стоїмо в три ряди. Потім біля ями стали (дуже глибока і широка), узялися за руки і кричимо: «Стріляйте або відпустайте на волю!» Вони кричать на нас, а ми – на них. І так з ранку і до полудня... Потім на нас пустили машину з водою. Поливає крок за кроком. Хотіли, щоб ми цією водою захлинулися. А ми все одно кричимо своє. Тільки одна дівчина трохи похитнулася, і тоді всіх нас почали бити так, як хотіли. Потім поранених – до лікарні, убитих поховали, усіх інших – за зону. Запитували прізвище, номер бригади... Мене відправили у штрафний, а потім в особлаг до Іркутської області...».

Отже, викладене дає право констатувати: фондова колекція матеріалів колишніх політв'язнів особлагів відповідає критеріям унікальності і за складом джерел, і за їхнім розмаїттям. Попри те, що основний складник цієї колекції, який містить документальні джерела «табірного» періоду, через об'єктивні причини не можна назвати вагомим, ми маємо можливість зіставляти пам'ятки й вивчати в комплексі з іншими групами представлених джерел (зокрема, аудіодокументами) і в такий спосіб реконструювати конкретні події, уточнювати факти і навіть зробити спробу наблизитися до розуміння морально-психологічного стану політв'язнів. Сподіваємося, що введення до наукового обігу зазначеного тематичного зібрання слугуватиме розширенню та збагаченню джерельної бази досліджень з вивчення маловідомих сторінок історії перебування українських політв'язнів у таборах і тюрмах особливого режиму ГУЛАГу й розвитку їх табірної опору.

Джерела та література:

1. Бажан О.Г. Кенгірське повстання в'язнів ГУЛАГу 1954 // *Енциклопедія історії України: у 10 т./ редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2007. – Т. 4. – С. 171.*
2. Бажан О.Г. Норильське повстання 1953 // *Там само. – Т. 7. – С. 490.*
3. В'ятрович В. Історія з грифом «секретно» / В. В'ятрович. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. – 328 с.
4. Дерев'яний І. Українські повстанці в ГУЛАГу: боротьба триває / Ігор Дерев'яний // *Тиждень UA / (режим доступу: <http://tyzhden.ua/62782>).*
5. Дерев'яний І. Роль «особлагів» в системі радянських концтаборів (1948 – 1954) / Ігор Дерев'яний // *Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. – Львів, ЦДВР, 2014. – С. 289 – 308. – С. 292.*
6. Матеріали Д.Д. Аврамчук // *Фонди НМІВУДСВ. – КН-234661; КН-234664. – 234665.*
7. Матеріали Д.Т. Аврамчука // *Там само. – КН-234657 – 234660; КН-234651 – 234652; КН-234653 – 234655.*
8. Матеріали У.Г. Белешка // *Там само. – КН-234679 – 234686; КН-234688; КН-234689/1 – 4.*
9. Матеріали М.Ф. Бунь // *Там само. – КН-266676; КН-266674; КН-266679; КН-266677 – 26626680.*
10. Матеріали Г.І. Вівчарук // *Там само. – КН-236119 – 236122; КН-236123 – 236126; КН-236127; КН-236128.*

11. *Матеріали Ф.М. Володимирського // Там само. – КН-233796; НД-27532.*
12. *Матеріали Р.В. Галицької // Там само. – КН-264661 – 264662; КН-264664; КН-264663; КН-264665.*
13. *Матеріали Г.М. Гідея // Там само. – КН-232552 – 232553; КН-232557, 232560.*
14. *Матеріали М.І. Глюздіна // Там само. – КН-234664; КН-234465 – 234468; КН-234469; КН-234471.*
15. *Матеріали О.С. Гордійчука // Там само. – КН-235723 – 235729; КН-235730/1 – 2; КН-235732; КН-235734; КН-235735.*
16. *Матеріали З.М. Гоянюк // Там само. – КН-236104/1 – 2; КН-236105 – 236107; КН-264675.*
17. *Матеріали К.М. Зарицької // Там само. – КН-261090 – 261092; КН-232534; КН-261096 – 261097 НД- 29356 – 29358.*
18. *Матеріали В.М. Караташа // Там само. – КН-264639.*
19. *Матеріали А.К. Книш // Там само. – КН-239362.*
20. *Матеріали О.Г. Колесова // Там само. – КН-234692 – 234696; КН-234690.*
21. *Матеріали Л.Ф. Колесової // Там само. – КН-234697 – 234700; КН-234701.*
22. *Матеріали М.П. Куделі // Там само. – КН-219328/1 – 3; КН-219331 – 219332; КН-219333 – 219334; КН-219335 – 219337.*
23. *Матеріали Д.Д. Ласкурійчука // Там само. – Акт № 338 від 25.10.2016 р.*
24. *Матеріали І.Н. Лук'янчука // Там само. – КН-234340 – 234342; КН-234345 – 234346; КН-234247; НД-27532.*
25. *Матеріали П.М. Мазурика // Там само. – КН-233788-233790.*
26. *Матеріали В.М. Наконечного // Там само. – КН-264652 – 254655; КН-264656; КН-264657 – 264658; КН-264660; КН-264659.*
27. *Матеріали Г.П. Овсіюк // Там само. – КН-235722.*
28. *Матеріали Є.І. Овсіюка // Там само. – КН-235691 – 235700; КН-235692 – 235693, КН-235704 – 235708, 235705/1 – 2, КН-235707; КН-235714; КН-258895; КН-235693/1 – 2; КН-235748; КН-258897 – 268899.*
29. *Матеріали І.П. Опаранюка // Там само. – КН-235707 – 235711, КН-234719 – 235721; КН-235714 – 235715; КН0235716; КН-235717; КН-235718; КН-235713.*
30. *Матеріали К.І. Осмака // Там само. – КН-264074 – 264079; КН-263943; КН-264076; КН-254078; КН-264081; КН-263944 – 264060; КН-264082 – 264083.*
31. *Матеріали С.В. Петраш // Там само. – КН-264640; КН-264637; КН-264638; КН-264643; КН-264645.*
32. *Матеріали С.М. Петраша // Там само. – КН-264633-264635; КН-264636, 264642; КН-264646 – 264647; НД-296642.*
33. *Матеріали М.Я. Петрущака // Там само. – КН-266034; КН-266030-266032.*
34. *Матеріали Т.А. Плитки-Сорохан // Там само. – КН-265200 – 265205.*
35. *Матеріали В.Є. Повстанського // Там само. – КН-235741 – 235744; КН-235746 – 235747; НД-27600; НД-27601 – 27604; НД-27605.*
36. *Матеріали Д.Ю. Полюги // Там само. – КН-233763, 233766; КН-264068; КН-233769.*
37. *Матеріали Л.І. Полюги // Там само. – КН-233762 – 233768; КН-2337712, КН-264067; КН-233770.*
38. *Матеріали О.В. Сінітовича // Там само. – Акт № 350 від 20.10.2016 р.*
39. *Матеріали М.М. Сороки // Там само. – КН-251088; КН-261092 – 262093.*
40. *Матеріали В.І. Чав'яка // Там само. – КН-264641.*
41. *Фонд Александра Н. Яковлева. База документів: ГУЛАГ: Глава І. Карательная политика Советского государства. Док. №41, 45. – Режим доступу: www.aiexanderyakovlev.org/fond/issues/61961*

© Валентина СМІРНОВА

**КОЛЛЕКЦІЯ МАТЕРІАЛІВ УКРАЇНСЬКИХ
ПОЛІТЗАКЛЮЧЕНИХ ОСОБЛАГІВ:
ІСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ СРЕЗ ФОНДОВОЙ
КОЛЛЕКЦИИ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ
УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ.
МЕМОРИАЛЬНЫЙ КОМПЛЕКС**

Осуществлен краткий источниковедческий обзор коллекции материалов бывших политзаключенных советских лагерей специального назначения (особлаг), участников украинского освободительного движения, на базе фондохранилища Национального музея истории Украины во Второй мировой войне. Акцентировано внимание на общей характеристике коллекции. Актуализирован исходный потенциал интересных аутентичных материалов и аудиовоспоминаний. Сделан вывод, что введение в научный оборот этого уникального собрания послужит расширению и обогащению источниковой базы исследований по изучению малоизвестных страниц истории пребывания украинских политзаключенных в лагерях и тюрьмах особого режима ГУЛАГа и развития лагерного сопротивления.

Ключевые слова: ГУЛАГ, ОУН, УПА, особлаг, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне. Мемориальный комплекс.

© Valentyna SMIRNOVA

**THE COLLECTION OF MATERIALS UKRAINIAN POLITICAL
PRISONERS OSOBLAHIV: SOURCE STUDIES CUT OF THE STOCK
COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF
UKRAINE IN THE SECOND WORLD WAR. MEMORIAL COMPLEX**

Done brief review of source material of the collection of former political prisoners in Soviet camps for special purposes (osoblahiv), members of the Ukrainian resistance movement in fonds of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. The attention is focused on the general characteristics of the collection. Modified interesting potential source of authentic materials and audiomemories. It is concluded that the introduction to the scientific use of this unique collection will serve the expansion and enrichment of sources of research studying the little-known pages of Ukrainian political prisoners stay in prison camps and the Gulag and the special regime camp of resistance.

Keywords: GULAG, OUN, UPA osoblah, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. Memorial complex.

ГРАНІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

УДК: 008.001+008(091)+069+069.4

© Сергій РУДЕНКО

ВИСТАВКА «ПАРТИЗАНИ УКРАЇНИ В БОРОТЬБІ ПРОТИ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ» У КИЄВІ: ОСОБЛИВОСТІ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ВОЄННОГО МИНУЛОГО В 1946 – 1950 рр.

Розповідається про те, що репрезентації та інтерпретації на виставці характеризувалися політичною вмотивованістю, нехтуванням аналітичною історією та альтернативними версіями колективної пам'яті. Події війни ще не набули статусу історичного міфу (крім сакралізованої постаті Сталіна). Наведені результати дослідження є вихідною точкою для подальшого вивчення еволюції радянських музейних репрезентацій та інтерпретацій Другої світової, а також виявлення відповідних субстратів у музейному контенті Незалежної України.

Ключові слова: *виставка «Партизани України», 1946, стратегії репрезентації та інтерпретації минулого в музеях, Велика Вітчизняна війна, Друга світова війна, Національний музей історії України у Другій світовій війні, Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни в Києві.*

Дослідження музейних репрезентацій та інтерпретацій минулого – інформації, яка повідомляється аудиторії за допомогою пам'яток, – є важливими з огляду на уточнення соціокультурної ролі музею, тому що саме контент є основним результатом діяльності музейної інституції. У зв'язку з цим постає проблема місця музею в складних процесах взаємодії різних репрезентацій минулого, насамперед політичної та наукової. Однією з найбільш «хворобливих» тем українського минулого є Друга світова війна, яка є надзвичайно заполітизованою та заідеологізованою. Через це збільшується її деструктивний потенціал: тема війни 1939 – 1945 рр. використовується для політичної та силової мобілізації різних груп населення України, у такий спосіб провокуючи протистояння в суспільстві. Тому потрібно ґрунтовно дослідити репрезентації та інтерпретації періоду Другої світової в Незалежній Україні й, зокрема, їхню музейну форму, для того, щоб віднайти шляхи збільшення невразливості українського соціуму до наведених викликів.

Порушена проблема з різних ракурсів розглядається в наукових дослідженнях, починаючи із середини 1990-х рр. О.С. Артемов та М.В. Коваль, презентуючи оновлену експозицію Музею Великої Вітчизняної війни в Києві, звертали увагу на значні, на їхній погляд, смислові зміни в репрезентації та інтерпретації минулого, що полягали у відході від радянських стереотипів [1]. Через сімнадцять років працівники того ж таки музею Л.В. Легасова та Н.О. Шевченко зазначали, що концептуальний курс експозиції, накреслений у середині 90-х рр. ХХ ст., зберігся з деякими уточненнями [7]. Історик О.Є. Лисенко в одній зі своїх статей дійшов думки, що еволюція репрезентацій та інтерпретацій у Музеї Другої світової загалом синхронна відповідним змінам в історіографії, що почалися із середини 1980-х рр., хоча, наприклад, сталість назви цієї музейної інституції залежала більшою мірою від політичної кон'юнктури та консервативних суспільних уявлень, ніж від поглядів науковців [8]. На думку Р.В. Маньковської, яка здійснила огляд українських музейних колекцій, що відображають події Другої світової війни, деяким експозиціям притаманні «формалізм» і «байдужість», які загалом не перешкоджають патріотичному вихованню молоді [10]. На підставі наведених дослідницьких поглядів складається враження, що в Незалежній Україні відбувся корінний перелам у музейних репрезентаціях та інтерпретаціях Другої світової, щоправда, ці музеї, як і за радянських часів, виконують політичну функцію, а трансформації суспільних уявлень про цей період історії не характеризуються такою ж кардинальністю, як наукові.

Відповідно до ефекту Лінді¹ минулі радянські субстрати, імовірно, є тривкішими, ніж може видатися на перший погляд, оскільки вони проіснували п'ятдесят років і не могли зникнути безслідно в середині 1990-х рр. Для того, щоб виявити їх у музейних репрезентаціях та інтерпретаціях Незалежної України, а отже, і з'ясувати силу їхнього впливу, потрібно ґрунтовно вивчити їхнє зародження й становлення, починаючи з 1946 р., коли в Києві була відкрита виставка «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників». Дотепер ця виставка не була предметом спеціальних наукових досліджень. Вона лише традиційно згадується як одне з вихідних положень історії Національного музею історії України у Другій світовій війні, а також у роботах М.В. Ковалю, Д.В. Малакова. Цікавим є дослідження В.І. Смірнкової, присвячене характеристиці зібрання виставки «Партизани України...» (переважно тієї більшої частини, що влилася до фондів Національного музею історії України у Другій світовій війні). Дослідниця розкрила перебіг формування виставкової колекції, дала типологічну характеристику предметів, що увійшли до неї. Науковий працівник акцентувала увагу на автентичності музейних предметів, їхній можливій інтерпретації, коротко охарактеризувала особливості роботи виставки [15]. Проте ґрунтовного системного дослідження того, яка саме інформація була адресована відвідувачу, так і не було проведено. Отже, підвалини радянського (точніше, українського

¹ Для усього, що не підвладне псуванню, кожен додатковий день існування може означати, що очікувана тривалість «життя» цих об'єктів стала довшою. Це стосується насамперед інформації – ідей, технологій, традицій тощо. Ця концепція розвинута у працях А. Голдмена, Б. Мандельброта, Р. Готта, Н.Н. Талеба. Див. Талеб Н.Н. Антихрупкість. Как извлечь выгоду из хаоса [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://loveread.me/read_book.php?id=45750&p=1. – Перегляд – 27.11.2016.

радянського) варіанта музейних репрезентацій та інтерпретацій історії Другої світової війни (у цьому конкретному історичному випадку – Великої Вітчизняної війни) залишаються невідомими, що вкрай утруднює дослідження не лише на більш пізніх етапах існування СРСР, а й за часів Незалежності.

Отож метою пропонованої статті є виявлення особливостей репрезентацій та інтерпретацій історії Другої світової війни на виставці «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників», що діяла в 1946 – 1950 (1951) рр.

Перші спроби музейної репрезентації історії Другої світової війни належать до травня – червня 1943 р., коли Політбюро ЦК КПУ ухвалило рішення про створення Державного музею історії Великої Вітчизняної війни. Передбачалося організувати комплектування пам'ятками, які відображали б героїчну боротьбу українського народу, в тісному зв'язку із народами СРСР, за Радянську Україну проти німецько-фашистських загарбників² [13, 53].

Була розроблена й відповідна тематична структура, до якої мали увійти такі блоки: «Україна до війни», «Напад фашистської Німеччини на СРСР», «Український народ в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників» (цей блок мав «україноцентричний» характер; у ньому, наприклад, мали бути відображені «сини українського народу в лавах Червоної Армії»), «Звірства німецьких окупантів на Україні», «Руйнування німцями народного господарства і культури на Україні», «Українсько-німецькі націоналісти – лакеї німецьких імперіалістів», «Звільнення Червоною Армією території Радянської України», «Відновлення народного господарства, культури у звільнених районах», «Дружба народів та братська допомога великого російського народу та інших народів Радянського Союзу», «Сталін – друг українського народу», «Більшовицька партія – натхненник й організатор боротьби проти фашистських загарбників» [12, 53]. Як бачимо, уже наприкінці 1940-х – на поч. 1950-х рр. радянський агітпроп мав чітку схему музейної репрезентації історії події, яка, насправді, на той момент була далекою від такого однозначного трактування й потребувала всебічного вивчення, зокрема й наукового осмислення. У контексті дослідження стратегій музейних інтерпретацій та репрезентацій історії Другої світової війни в музеях України ця тематична структура цікава насамперед тим, як саме вона була реалізована й наскільки залишилася сталою в подальші роки.

Незважаючи на значне ідеологічне навантаження, яке мала тема Вітчизняної війни, одразу після 1945 р. ідея відповідного музею не була реалізована. Утім, у 1946 р. в Києві була відкрита виставка «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників», яка діяла до 1950 р.³ Вона стала відправною точкою музейних репрезентацій історії Другої світової війни в Україні.

² Цікаво, що до складу комісії з питань створення музею мав увійти О.П. Довженко, який пізніше був підданий критиці за запропоноване ним бачення війни, що суперечило ідеологічно вивіреним версії, й, зрозуміло, участі в роботі зі створення музею в подальшому він не брав.

³ За твердженням Д.В. Малакова, виставка була закрита в 1951 р. Див.: Малаков Д.В. Київські трофейні виставки [Текст] / Д.В. Малаков // Військово-історичний альманах / Центральний музей Збройних Сил України. – 2001. – Річник II; Число 1 (2). – С. 151 – 158 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nvimu.com.ua/wp-content/uploads/almanac_20.pdf. – Перегляд – 18.06.2016.

Основні ідеї, що пропагувалися цією виставкою, можна тезисно викласти так:

- Керівництво Комуністичної партії й насамперед «Великий Сталін» здійснювали уміле й ефективно управління воєнними діями загалом і партизанським рухом зокрема. Деякі представники партійної верхівки брали безпосередню участь у боях. За роки війни партія ще більше «зріднилася» із власним народом («гвинтиками», за висловом Сталіна).

- Завдяки успіхам політики індустріалізації, що здійснювалася Компартією, Україна підійшла до війни з потужним військово-промисловим комплексом, що стало запорукою перемоги у війні, зокрема перенесенні бойових дій у «лігво звіра».

- Тимчасові труднощі та невдачі на початку війни й окупація території України зумовлені віроломністю й раптовістю удару, завданого німцями.

- Населення України в єдиному пориві піднялося на боротьбу з ворогом, створивши необхідний фундамент для героїчної відсічі, зриву «бліцкригу», активного розгортання партизанського руху та широкої мережі підпільних комітетів Комуністичної партії. Основним осередком партизанського руху були північно-східні райони України, звідки здійснювалися зухвалі рейди в західному напрямі. Партизанський рух налічував 200 тис. бійців, які завдали німцям значних людських (465 тис. осіб) та матеріальних втрат. Німецьке командування вимушене було постійно збільшувати військові контингенти для протидії партизанам у своєму тилу.

- Окупаційний нацистський режим проводив людиноненависницьку політику. Жертвами репресивно-терористичних дій представників «нового порядку» були всі соціальні групи та національності. В Україні було знищено понад 4 млн радянських громадян. Наприклад, лише в Бабиному Яру загинуло 70 тис. євреїв. На примусові роботи з України вивезли понад 2 млн осіб, значна частина з яких загинула в неволі (про долю тих, хто повернувся, на виставці не йшлося).

- Партизани спрямовували свої сили на боротьбу не лише з німецько-фашистськими загарбниками, а й з їхніми посібниками з числа українсько-німецьких націоналістів – «петлюрівських потвор». «Перевертні» знищували культурні установи, історико-культурні пам'ятки (наприклад, будинок-музей українського письменника Ю. Федьковича в містечку Путилові на Буковині), воювали з партизанами, регулярними частинами Червоної армії, проте частіше вони спрямовували свою маніакальну жорстокість проти мирного населення, неозброєних військовополонених: «рубали сокирами голови людям, спалювали їх у закритих хатах, кидали у вогонь дітей, вирізували цілі сім'ї разом із малими дітьми ... Знущалися над пораненими радянськими воїнами і партизанами, а потім вбивали їх... Від рук мерзенних лакеїв загинуло немало відважних народних месників» [11, 57 – 58]. Націоналістичний рух активно боровся проти української культури та її інститутів – знищувалися музеї, бібліотеки, клуби, школи, монументальне мистецтво тощо. Націоналісти були повністю підконтрольними нацистській адміністрації, виконуючи всі їхні накази.

• Перемогу у війні український народ здобув завдяки допомозі братніх народів СРСР, і насамперед «великого російського народу» [11].

Розглянувши основні ідеї виставки у формулюваннях, максимально близьких до автентичних, проаналізуємо виставку «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників» з точки зору політики (меншою мірою історичної політики⁴, оскільки події, відображені на виставці, мали не більш ніж п'ятирічну давнину), застосованих ідеологічно-пропагандистських прийомів та музейних засобів.

Виставка мала на меті виконати низку важливих політико-пропагандистських завдань. Передовсім радянська влада прагнула довести неперервність радянського суверенітету на окупованих німцями територіях («підпільний обком діє»⁵) [5, 33]. Саме тому експозиція присвячена фактично не армії, силами якої була здійснена деокупація, а партизанам та членам руху Опору з числа підпільних партійних чиновників. З тієї ж причини акцентувалася роль партії в партизанському русі, щоб у відвідувачів не склалося враження, що це прояв самовільної воєнної самоорганізації населення та не формувалися «хибні» стереотипи соціальної поведінки. Отже, створювався потрібний образ всюдисущості й незнищенності радянської влади, на противагу можливим тлумаченням перебігу воєнних подій як залишення напризволяще радянських громадян на окупованих територіях.

З огляду на питання радянського суверенітету націоналістичний партизанський рух показаний виключно з позиції невіддільності від нацистського режиму («українсько-німецькі націоналісти»). Жодних повідомлень про яку-небудь державницьку ідеологію в середовищі українських націоналістів в інтерпретації воєнних подій цілеспрямовано не наводилося. Звертає на себе увагу розмитість поняття «українсько-німецькі націоналісти». Можливо, що ототожнення оунівців та петлюрівців було викликано відсутністю чіткого розуміння з боку радянської влади різноманіття українського незалежницького партизансько-підпільного руху (принаймні, станом на 1946 р.). Проте, імовірно, подібне узагальнення національно-державних течій усіх видів мало на меті передовсім міцно прив'язати їх до нацистсько-фашистської інвазії, а отже, показати відсутність місцевих передумов для його виникнення й розвитку. Отже, на полі залишався лише один легітимний носій ідеї української державності – радянська влада. Варто також узяти до уваги й ту обставину, що наприкінці 1940-х рр. ще тривала боротьба СРСР із націоналістичним підпіллям. Отже, в українського радянського населення мало бути однозначне ставлення до оунівців. Щоправда,

⁴ У цій статті використовується визначення поняття «історична політика», запропоноване Г.В. Касьяновим: «різновид політики, метою і змістом якої є цілеспрямоване конструювання та утилітарне використання в політичних цілях історичної пам'яті, інших форм колективних уявлень про минуле і його репрезентацій, у тому числі професійної історіографії... «Політика пам'яті» у цьому випадку є вужчим терміном, що охоплює практики, пов'язані переважно з формуванням колективної/історичної пам'яті й не включає інтервенції у сферу професійного історієписання та дидактичної історії». Див. Касьянов Г.В. Історична пам'ять та історична політика : до питання про термінологію й генеалогію понять [Текст] // Український історичний журнал. – 2016. – № 2. – С. 118 – 137.

⁵ Так називалася книга спогадів О.Ф. Федорова – одного з керівників радянського партизанського руху на території України.

на виставці інформації про хід протистояння з націоналістичним підпіллям уже в післявоєнні роки, судячи з усього, не надавалося.

З не досить ясних причин в експозиції жодним чином не була відображена діяльність радянських спецслужб, зокрема НКВС, розвідки й контррозвідки, інших відомств. Утім, їхня роль у розгортання підпілля та партизанського руху була досить вагомою. Можна зробити припущення, що між партійними органами та представниками спецслужб (які в часи правління Сталіна здійснювали репресії також і щодо партноменклатури) на той момент існувала певна напруженість. Враховуючи те, що виставка була ініційована ЦК КП(б)У, акцент був зроблений саме на виняткову організаційну роль партії у партизанському й підпільному рухах на окупованих територіях. Можливо, ігнорування ролі спецслужб було зумовлене іншими факторами, зокрема особливою таємністю їхньої роботи, яка, до того ж, на той момент ще не була завершена, оскільки в повоєнні роки тривала нейтралізація оунівського підпілля.

Досить показовим є той факт, що принаймні в 1947 р., коли вийшло видання, присвячене виставці «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників», увага аудиторії спрямовувалася на факт геноциду євреїв на території України, про який окремо йдеться в контексті влаштованих нацистською владою вбивств у Бабиному Яру. Загострення єврейського питання в рамках боротьби з космополітизмом відбудеться саме з 1947 р. до 1948 р., а погіршення відносин СРСР із новоутвореним Ізраїлем спостерігатиметься впродовж 1950 – 1960-х рр., що й зумовило маргіналізацію цієї теми в майбутньому.

Окремого розгляду потребують репрезентація на виставці кількості учасників партизанського руху, втрат, яких зазнали воюючі сторони. Тема кількості загиблих військовослужбовців із регулярних частин радянської армії та військовополонених, щоправда, як і німецької, на виставці була проігнорована. Названу кількість учасників радянського партизанського руху – 200 тис. осіб – науковці розглядають як обґрунтовану (відповідає кількості особових справ учасників партизанського руху) [5, 31]. З 1960-х рр. кількість партизанів «зросла» в директивному порядку (їхня кількість в Україні мала бути більшою, ніж у Білорусі, в якій діяло 440 тис. партизанів⁶) [5, 31]. Водночас про узагальнюючі дані щодо втрат партизанів на виставці не йшлося. В той же час втрати німців від дій українських партизанів, за офіційними радянськими даними, наведеними в експозиції, налічували 465 тис. осіб, що, на думку українських істориків, є перебільшенням, як і завдані німцям матеріальні збитки [5, 31].

Переважання політичної ідеології над аналітичною історією знайшло своє відображення, зокрема, й у застосуванні музейних засобів. Для показу на виставці «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників» зібрали 15 тис. експонатів. Проте в цьому контексті окремого аналізу потребує зміст поняття «експонат».

⁶ У виданні, присвяченому виставці «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників» (1947 р.), наводяться дані про 300 тис. учасників партизанського руху в Білорусі. Див.: Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників : Республіканська виставка : Довідник [Текст] / І. Кузовков, І. Дуб ; за ред. Л. Кизя. – К., 1947. – С. 73.

Річ у тім, що в музеєзнавчій теорії та музейній практиці в СРСР у 30 – 50-х рр. ХХ ст. запанував особливий підхід до музейних репрезентацій. У 1930 р. відбувся Перший Всеросійський музейний з'їзд, основним лейтмотивом якого стала теза про те, що музеї мають демонструвати не пам'ятки як такі, тобто автентичні об'єкти, а «ідеї», яким має бути підпорядкований експозиційний матеріал. На практиці це означало «підгін» пам'яткового матеріалу під певну теорію або й заміну автентичних об'єктів спеціально створеними «ідеологічно витриманими» предметами. Лише в 1950-х рр. наслідки Першого Всеросійського музейного з'їзду піддало критиці фахове музейне середовище (очевидно, у рамках процесу десталінізації) [14].

На виставці «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників» методологія радянського музеєзнавства 1930 – 1950-х рр. була реалізована в повному обсязі. На жаль, ми не можемо скласти точного уявлення про характер цих 15 тис. експонатів, серед яких були документи, живопис, скульптура, фото, аудіозаписи та особисті речі партизанів. Навіть без аналізу автентичності представлених на експозиції фото, речей, документів, яка могла б бути поставлена під сумнів, звертає на себе увагу та роль, яка відводилася допоміжним матеріалам⁷. Відсутність пам'яток (не лише з ідеологічних, а й з об'єктивних причин) досить часто компенсувалася відповідними творами мистецтва – малюнками та картинами. Доволі рясно були представлені різноманітні статистичні зведення, оформлені в таблиці. Як зазначається у виданні, присвяченому виставці, над оформленням експозиції працювало понад 100 художників і скульпторів, які, ймовірно, були покликані зробити потрібне «речове» обґрунтування представлених на виставці ідей. Скептицизм, викликаний відсутністю на експозиції великого масиву автентичних об'єктів, підкріплюється також «свіжістю» зображуваних подій, про які мало б залишитися багато матеріальних свідчень, та тією обставиною, що робота зі створення виставки розпочалася ще під час війни – у середині 1944 р. [11, 5].

Якщо в зображенні діяльності радянських партизанів ще зберігається певний баланс між пам'ятками та неавтентичними об'єктами (наприклад, поряд із тематичними картинами із зображеннями боїв експонувалися речі та трофеї, фотографії з місця подій, зокрема, зроблені Б.В. Вакаром, який загинув під час Карпатського рейду), то у висвітленні діяльності націоналістичних військових формувань переважно використовувалися спеціально виготовлені твори образотворчого мистецтва, серед яких «Арешт запроданця», «Суд над зрадником», фрагменти промови партійного функціонера Д.З. Мануїльського⁸.

⁷ Онтологічно не пов'язаними із подіями, які вони покликані відображати. Див.: Руденко С. Б. Музейна пам'ятка: соціокультурна сутність та місце в системі історико-культурних цінностей [Текст]. – С. 54.

⁸ Нещодавно у фондах Національного музею історії України був «знайдений» прапор однієї з українських націоналістичних організацій, захоплений радянськими партизанами в період між 1943 та 1944 роками. Він належав до зібрання виставки «Партизани України...». Співробітник музею О.С. Іщук зазначає, що цей прапор експонувався на виставці в 1946 – 1950 (1951) рр. Підтвердженням цього, на його думку, є наявність фрагмента етикетки з текстом російською та українською мовами, у якому йшлося про те, що це «прапор українсько-німецьких націоналістів». Див.: Іщук О.С. Цікава знахідка в фондах Національного музею історії України. Прапор ОУН середини 1940-х років [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rhodeoretin63.rssing.com/browser.php?indx=52282320&item=94>. – Перегляд – 27.11.2016. На нашу думку, таке

Документальний характер мали заяви керівництва ОУН початку війни про різноманітну співпрацю з Третім райхом та іншими ворогами Радянського Союзу, а також серія фотографій страчених націоналістів.

Підбір експонатів також був обумовлений вибором оптимальних для цілей радянської пропаганди методик подачі інформації. Одним із перших завдань була активізація емоційного сприйняття у відвідувачів на противагу послідовному, логічному викладу, який міг породити роздуми, зіставлення подій, а отже, й альтернативні версії. Потрібного емоційного ефекту можна було досягти розстановкою відповідних смислових акцентів в опорних текстах, використанням великої кількості творів мистецтва, відповідних фото. Емоційні переживання уміло доповнювали статистичними даними з таблиць (достовірність яких відвідувач не мав змоги перевірити). Важливим пропагандистським прийомом була дегуманізація противника. Особливо це стосувалося українських націоналістів, які зображувалися винятково як збіговисько маргінальних, здичавілих, садистично налаштованих прислужників німецької адміністрації. На виставці націоналісти були представлені, зазвичай, на фотографіях, що фіксують їхні страти (хороший націоналіст – мертвий націоналіст). На різкому контрасті з ними поставав світлий образ українських радянських партизанів, які, як видно з картин, уважно вислуховували повідомлення Радінформбюро, лекції партійних функціонерів, а у перервах між боями культурно відпочивали: танцювали, грали на музичних інструментах, проводили дозвілля за читанням книг та газет, влаштовували обговорення прочитаного тощо [11, 80]. Ніяких «відхилень» від накреслених ліній на виставці не демонструвалося.

Звертає на себе увагу той факт, що, крім політико-мілітаристського відображення радянського партизанського руху в Україні, в одному із залів знайшлося місце для демонстрації побуту та медичного обслуговування партизанів, тобто розглядався гуманітарний аспект війни. У цьому залі шляхом показу пам'яток, творів образотворчого мистецтва зображувалися складні умови перебування бійців на рейдах, говорилося про проблеми з харчовим забезпеченням, тяжкі умови роботи медперсоналу (зокрема, демонструвалися саморобні протези, пристосовані під медичні потреби господарські інструменти та ін.). Беручи до уваги той факт, що цій проблемі присвячувався лише один із дев'ятнадцяти залів, можна дійти висновку, що долі партизанів-«гвинтиків» могутньої радянської машини знаходилися на маргінесі. Проте на перше місце виходили ідеологічні питання, війна загалом відображалася в позитивно-героїчному, звитяжному ключі. Відвідувачі не мали перейматися сумним настроєм, а наполегливо працювати над виконанням актуального п'ятирічного плану, якому, зокрема, був присвячений останній зал виставки.

припущення є передчасним, оскільки, по-перше, у довіднику, присвяченому виставці, опублікованому в 1947 р., немає даних про такий експонат, а, по-друге, його експонування фактично доводило б державницьке спрямування діяльності українського націоналістичного підпілля (не кажучи вже про пропаганду українського самостійництва), що суперечило б логіці інтерпретацій та репрезентацій, представлених на виставці. Як цінний трофей і автентична пам'ятка, він був включений до зібрання виставки, проте навряд чи експонувався з огляду на жорсткі грані інтерпретації українського націоналістичного руху часів Другої світової, задані радянською пропагандою.

Наведені вище міркування про експонатуру виставки «Партизани України...» не повинні вводити в оману щодо складу її фондів. Річ у тім, що з 15 тис. експонувалися лише 2 тис. предметів [6]. У ході підготовки були зібрані автентичні документи Українського штабу партизанського руху (УШПР), матеріали з архівів КП(б)У, понад 3 тис. фотографій та негативів, зроблених кореспондентами УШПР та ін. фотографами, багато речей, що належали партизанським лідерам та відображали побут і військову справу рядових учасників партизанського руху [15]. Проте музейні предмети, як такі, хоч і є часто досить промовистими, проте невіддільні від їхньої інтерпретації. Загалом музейна комунікація⁹ може бути представлена трьома моделями: музейна репрезентація полягає в розкритті змісту музейних предметів, музейна репрезентація використовує музейні предмети, музейні предмети є фоном для музейної репрезентації. Саме остання модель була застосована на виставці «Партизани України...». Музейні пам'ятки були ретельно відселектовані, однобоко проінтерпретовані та доповнені емоційно зарядженими допоміжними неавтентичними матеріалами. Отож потенціал зібраних предметів був використаний лише частково, відповідно до вузьких ідеологічно-пропагандистських завдань.

Загалом виставка 1946 р. «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників» є яскравим відображенням прагматичної та послідовної ідеологічної політики, у якій практично немає місця для історичної міфології (сакралізованого історичного наративу), яка сформувалася в подальші роки [3, 8]. З-поміж усталених пізніше «канонічних» сюжетів на виставці йшлося про «Молоду гвардію», подвиги Гастелло та Матросова. Цікаво, що в тексті путівника до виставки «панфіловці» не згадуються¹⁰. Війна 1941 – 1945 рр. на той момент ще не стала елементом радянської «громадянської релігії», хоча, природно, що глорифікаційні мотиви в репрезентації воєнних подій на виставці представлені доволі сильно. Привертає увагу той факт, що виставка, вочевидь, виконавши своє політико-ідеологічне завдання¹¹, була закрита в 1950 (1951) р. (колекцію передали до Державного історичного музею), а окремий музей, присвячений воєнним подіям 1941 – 1945 рр., буде відкрито лише в 1974 р. в Кловському палаці в Києві.

За результатами дослідження виявлено такі особливості репрезентацій та інтерпретацій Другої світової війни на виставці «Партизани України в боротьбі

⁹ Музейна комунікація – у найбільш загальних рисах – це процес руху повідомлення від комуніканта (музейного інтерпретатора) до реципієнта. При цьому повідомлення тією чи іншою мірою має пов'язуватися з музейними предметами.

¹⁰ У 1948 р. для з'ясування реалістичності подвигу 28 панфіловців Головна військова прокуратура проводить слідчі дії, у результаті яких буде доведений факт фальсифікації. Див.: Справка-доклад главного военного прокурора Н. Афанасьева «О 28-ми панфиловцах» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.statearchive.ru/607>. – Перегляд – 18.06.2016.

¹¹ Причину закриття виставки встановити досить складно. На думку М.В. Ковалю, закриття було зумовлене, імовірно, процесом становлення Німецької Демократичної Республіки, яка утворилася наприкінці 1949 р. Див.: Коваль М. В. Друга світова війна і Україна (1939 – 1945): Історіософські нотатки [Текст] / М.В. Коваль, С.В. Кульчицький. – К., 1999. – С. 9. Д.В. Малаков вважає, що виставка припинила свою роботу під закидом «пропаганди війни» в зв'язку із прийняттям Закону СРСР «Про захист миру». Див.: Малаков Д.В. Київські трофейні виставки [Текст] // Військово-історичний альманах / Центральний музей Збройних Сил України. – 2001. – Річник II; Число 1 (2). – С. 151 – 158 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nvimu.com.ua/wp-content/uploads/almanac_20.pdf. – Перегляд – 18.06.2016. Як би там не було, політичної доцільності в експонуванні цієї виставки радянська влада на початку 1950-х рр. не вбачала.

проти німецько-фашистських загарбників», що діяла в 1946 – 1950 (1951) рр. Звертає на себе увагу той факт, що тема Великої Вітчизняної війни була суто політичною. Це певною мірою пояснюється тим, що подія на той час ще не набула статусу «минулого», проте, з часом, її політична значущість після короткого спаду навіть зросла. Як бачимо, політизація теми Другої світової, з часу закінчення якої минуло вже понад 70 років, у сучасній Україні є явищем таким само давнім, як, власне, і сама війна.

Впадає в око «україноцентричність» репрезентацій та інтерпретацій. Конкуренція виникала між радянською владою та націоналістичною опозицією (яка згодом, після пригнічення підпілля, стала переважно еміграційною) довкола абсолютного права представляти українців.

На підставі музейних репрезентацій та інтерпретацій середини 1940 – поч. 1950-х рр. радянський історичний міф про Велику Вітчизняну сформувався пізніше, хоча й увібрав у себе попередні політико-пропагандистські напрацювання. Водночас тематична структура репрезентацій та інтерпретацій, яка з'явилася ще під час війни, у подальшому побутувала майже без змін.

Треба зазначити, що політизація музейних репрезентацій та інтерпретацій минулого нерозривно пов'язана з маргіналізацією автентичних об'єктів. Пам'ятки характеризуються гіперконтекстуальністю, а отже, створюють ґрунт для альтернативних тлумачень подій, тому їх простіше було замінити об'єктами діяхронного походження.

Характерною рисою виставки було нехтування аналітичною історією, місце якої заступила історична пам'ять, сконструйована партійно-номенклатурною пропагандою. Виставку очолював учасник партизанського руху і партійний діяч Л.Є. Кизя, а його заступником із наукової роботи був також партизанський лідер І.В. Кузовков. Керівництво виставки мало забезпечувати сталість необхідної репрезентації, надійно відмежованої від альтернативних варіантів колективних уявлень, що сформувалися стихійно.

Наведені результати дослідження є вихідною точкою для подальшого вивчення еволюції радянських музейних репрезентацій та інтерпретацій Другої світової, а також виявлення відповідних субстратів у музейному контенті Незалежної України.

Джерела та література:

1. Артёмов О.С. Нова експозиція меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.» [Текст] // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 150 – 154.
2. Іщук О.С. Цікава знахідка в фондах Національного музею історії України. Прапор ОУН середини 1940-х років [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rhodeoretin63.rssing.com/browser.php?indx=52282320&item=94>. – Перегляд – 27.11.2016.
3. Касьянов Г.В. *Danse macabre: голод 1932 – 1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – поч. 2000-х)* [Текст] / Г.В. Касьянов; Інститут історії України НАН України. – К., 2010. – 271 с.

4. Коваль М.В. Друга світова війна і Україна (1939 – 1945): Історіософські нотатки [Текст] / М.В. Коваль; С.В. Кульчицький – гол. ред., О.І. Ганжа – від. секр., О.І. Гуржій та ін. – К., 1999. – 75 с.
5. Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення [Текст] / М.В. Коваль; гол. ред. С.В. Кульчицький та ін.; Інститут історії НАН України. – К., 1994. – 58 с.
6. Кузовков І. Республіканська виставка про партизанський рух [Текст] / І. Кузовков // Київська правда. – 30 квітня 1946.
7. Легасова Л.В. Україна в Другій світовій війні у музейному просторі [Текст] / Л.В. Легасова, Н.О. Шевченко // Україна в Другій світовій війні: Погляд з ХХІ ст.: Історичні нариси: У 2-х кн. Кн. 2. – К., 2011. – С. 898 – 940.
8. Лисенко О. Є. Подолання «міфу війни», або від якої спадщини ми відмовляємося: науковий дискурс, політика пам'яті та сучасні виклики (з приводу 70-річчя перемоги над нацизмом і фашизмом) [Текст] / О.Є. Лисенко. – Український історичний журнал. – 2015. – № 2. – С. 4 – 21.
9. Малаков Д.В. Київські трофейні виставки [Текст] / Д.В. Малаков // Військово-історичний альманах / Центральний музей Збройних Сил України. – 2001. – Річник II; Число 1 (2). – С. 151 – 158 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nvimi.com.ua/wp-content/uploads/almanac_20.pdf. – Перегляд: 18.06.2016.
10. Маньковська Р.В. Велика Вітчизняна війна 1941 – 1945 рр. в музейних збірках України [Текст] / Р.В. Маньковська // Краєзнавство. – 2006. – № 1. – С. 75.
11. Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників: Республіканська виставка: Довідник [Текст] / І. Кузовков, І. Дуб; за ред. Л. Кизя. – К., 1947. – 98 с.
12. План організації отдела «Украинский народ в Великой Отечественной войне против немецко-фашистских захватчиков» при филиале музея В. И. Ленина [б.м., б.д.] [Текст] // Музей війни народної: Збірник наукових статей / Упорядн.: В.О. Жуковський, М.В. Коваль, Л.В. Легасова та ін. – К., 1999. – 60 с.
13. Протокол № 31 від 12.06.1943 постанов політбюро ЦК КП(б)У за 3 травня – 30 червня 1943 року Про утворення музею Вітчизняної війни українського народу (25-оп) [Текст] // Музей війни народної: Збірник наукових статей / Упорядн.: В.О. Жуковський, М.В. Коваль, Л.В. Легасова та ін. – К., 1999. – 60 с.
14. Руденко С.Б. Музейна пам'ятка: соціокультурна сутність та місце в системі історико-культурних цінностей [Текст] / С.Б. Руденко. – К., 2012. – 120 с.
15. Смирнова, В. І. Біля витоків фондової колекції Меморіального комплексу [Текст] / В.І. Смирнова // Музей війни народної: Збірник наукових статей. – К., 1999. – С. 34 – 36.
16. Справка-доклад главного военного прокурора Н. Афанасьева «О 28-ми панфиловцах» [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.statearchive.ru/607>. – Перегляд: 18.06.2016.
17. Талейб Н.Н. Антихрупкость. Как извлечь выгоду из хаоса [Электронный ресурс]. – Режим доступу: http://loveread.me/read_book.php?id=45750&p=1. – Перегляд: 27.11.16.

© Сергей РУДЕНКО

**ВЫСТАВКА «ПАРТИЗАНЫ УКРАИНЫ В БОРЬБЕ ПРОТИВ
НЕМЕЦКО-ФАШИСТСКИХ ЗАХВАТЧИКОВ» В КИЕВЕ:
ОСОБЕННОСТИ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ И ИНТЕРПРЕТАЦИИ
ВОЕННОГО ПРОШЛОГО В 1946 – 1950 гг.**

Репрезентации и интерпретации характеризовались политической обусловленностью, пренебрежением аналитической историей и альтернативными версиями коллективной памяти. События войны еще не превратились в исторический миф (если не принимать во внимание сакрализованной фигуры Сталина). Результаты исследования могут служить исходной точкой для изучения эволюции советских и украинских (начиная с 1991 г.) музейных репрезентаций и интерпретаций событий Второй мировой с целью выявления стойких субстратов, возникших 30 – 70 лет назад.

Ключевые слова: выставка «Партизаны Украины в борьбе против немецко-фашистских захватчиков», 1946, стратегии репрезентации и интерпретации прошлого в музеях Украины, Великая Отечественная война, Вторая мировая война, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, Украинский государственный музей истории Великой Отечественной войны в Киеве.

© Serhii RUDENKO

**EXHIBITION “GUERRILLAS OF UKRAINE IN THE STRUGGLE
WITH GERMAN-FASCIST CONQUERORS” IN KIEV:
FEATURES OF REPRESENTATIONS AND INTERPRETATIONS
OF THE PAST OF THE WWII IN 1946 – 1950**

Investigations of museum representations and interpretations of the past, to wit information, that notifies to the audience by using museum things, is very important. Only by using that research we can specify the social and cultural role of museum. Exactly content is a main result of the work of museum, but museologists almost don't research this subject. Museum representations and interpretations concerned with influence of politics and academic science on these. So, in the investigation of museum representations and representations it is necessary consider these circumstances. One of the most painful topics of Ukrainian past is WWII. This topic is extremely politicized and ideologized. Destructive potential of this topic is very strong. WWII in contemporary times, usually, isn't subject for academic research. It is, most of all, a way of political technologies, weapon of hybrid and information war. Theme of WWII used to force different groups of Ukrainian society for

struggle, including military opposition. Therefore, the investigation of representation and interpretation WWII in Ukrainian society, in particular, museum ones, is so important. It is a way doing Ukraine more robustness for these challenges.

According to Lindy effect, past soviet substrates of museum representations and interpretations, perhaps, has more life expectancy, than seems. Notice, that soviet representations and interpretations existed for a fifty years and couldn't disappear without a trace in the middle of 1990. In order to reveal soviet substrates in museum content of the independent Ukraine, find out how soviet museum practice affected on representations and interpretations in Ukraine from the middle of 1990, it is necessary to research origin of the soviet museum representations and interpretations. It appeared in 1946, when in Kiev was open exhibition «Guerillas of Ukraine in the struggle with German-fascist conquerors». But, until now, this exhibition were no a subject of special studies. Thus, the aim of the article is bring to light the content of the representations and interpretations in the one of the oldest museum exhibitions, devoted to the topic of the WWII, which worked in 1946 – 1950 (1951).

These representations and interpretations was characterized by political addicting, neglecting of analytic history and refusing of alternative versions of collective memory. It should be noted, that exhibition was Ukrainian centered. It was concerned with the struggle between soviet power and Ukrainian nationalists for the right to represent Ukrainian sovereignty and Ukrainian people. There were no historical mythology in the exhibition (except the sacral personality of Stalin). But, the topic structure of representation and interpretation of WWII, which tested in the exhibition, despite the closing of the exhibition, wasn't subsequently rejected. The results of this research is a beginning point of the further investigations of the evolution of soviet museum representations and interpretations of the WWII, and also detecting of the soviet substrates in the museum content of independent Ukraine.

Key words: *exhibition «Guerillas of Ukraine in the struggle with German-fascist conquerors», 1946, strategies of representations and interpretations of the past in museums, WWII, Great Patriotic war, Museum of the WWII in Kiev.*

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

УДК 94(477)“1918/1919”:355.426

© Андрій ЛИСЕНКО

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОВСТАНЦІВ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1918 – 1919 рр.

У статті здійснена спроба проаналізувати причини появи, роль та значення українського повстанського руху в першій чверті ХХ ст. на українських теренах. Розвал Російської імперії та багаторічна Перша світова війна, невирішення болючих для українського населення соціально-економічних проблем у поєднанні з активною боротьбою збройних формувань, підконтрольних різним політичним силам, обумовило появу та зростання такого феномену, як українські отаманські формування. У своїй більшості (на Лівобережжі) вони не мали стійких політичних уподобань і, відповідно, часто брали участь у боротьбі на боці полярних політичних сил. Зазвичай це були не численні групи озброєних людей, які намагалися захистити підконтрольну територію від тиску з боку, на той момент, існуючої влади. Хоча історія дає нам значну кількість прикладів, коли повстанські формування налічували тисячі та десятки тисяч бійців, були організовані по принципу регулярної армії, контролювали значні території, однак, не маючи власної політичної позиції, використовувалися представниками різних політичних сил у своїх інтересах.

Ключові слова: збройні формування, регулярні військові частини, політичні сили, розвідка, командування, партизани, повстанці, озброєння, фронти, збройна боротьба.

(Продовження)

Проблеми протистояння на території України різних політичних сил, які спиралися на власні військові формування та неможливості встановити національну державну владу в роки закінчення Першої світової війни та громадянської війни першої чверті ХХ ст., посідали значне місце в роботах дослідників цього періоду української історії. Серед таких ми можемо назвати й безпосе-

редніх учасників досліджуваних подій: П. Аршинова, В. Білаша, М. Шинкаря і дослідників пізніших періодів: Д. Бондаренка, В. Волковинського, С. Кульчицького та О. Фесенка [1; 2; 13; 3; 4; 11].

Подіями в Німеччині й Австро-Угорській імперії та слабкістю центральної української влади вирішили скористатися у Москві, зайнявши більш жорстку позицію щодо українського питання. Зокрема, у своїх телеграмах, датованих 9 та 13 листопада 1918 р., В. Ленін настійливо рекомендував посилити агітацію серед німецьких солдатів і офіцерів за їх допомогу у встановленні більшовиками контролю в Україні, пропонуючи за це, як компенсацію, «десятки мільйонів пудів хліба» [6, 78].

Відчуваючи, що німецька підтримка слабшає, П. Скоропадський 14 листопада 1918 р. опублікував «Федеративну грамоту», у якій було задеклароване прагнення очільника України взяти активну участь у процесі відновлення єдиної та неподільної Російської держави. На підтвердження цієї заяви Головою Ради Міністрів України був призначений С. Гербель, який хоч і був землевласником у Херсонській губернії, не приховував своїх симпатій до Білого руху та країн Антанти. З 29 травня 1918 р. він обіймав посаду представника Ради Міністрів Української держави при Головному штабі австро-угорських військ в Одесі. Із 3 липня 1918 р. перебував на посаді міністра продовольства в уряді Ф. Лизогуба та брав участь у створенні проекту аграрної реформи. У жовтні 1918 р. підписав «Записку дев'яти», у якій ішлося про потребу переорієнтації зовнішньої політики Української держави на Антанту та встановлення федеративного зв'язку з представниками майбутньої не більшовицької Росії.

Але кардинально змінити ситуацію або хоча б виграти час, щоб зорієнтуватися в нових політичних умовах та реаліях, гетьман не зміг. Зберігаючи відносно контрольовану ситуацію в столиці, П. Скоропадський втратив свій вплив на більшій частині українських територій.

Ситуацією скористалися більшовики: у нейтральній зоні, у місцях зосередження українських повстанців проти гетьманського режиму були сформовані дві радянські дивізії. Одночасно червоногвардійські загони почали з'являтися на півночі Чернігівської та Харківської губерній. На запити та претензії від Києва з Москви лунали запевнення в тому, що це самовільні дії недисциплінованих повстанських формувань. Це відбувалося за умов, коли демаркаційна лінія була прикрита лише німецькими підрозділами, що вже не демонстрували свою стійкість, як раніше [8, 150].

А вже із середини листопада 1918 р. через територію нейтральної зони почався неприкритий наступ радянських дивізій [4, 7].

На Півдні України багато великих міст контролювали опозиційні до гетьмана П. Скоропадського військові підрозділи, що симпатизували Центральній Раді [1, 30].

У районі Трипілля, у безпосередній близькості до Києва, поширюючи свій вплив і на Лівобережжя, сформував Дніпровську дивізію отаман Д. Зелений, який перебував під політичним впливом українських есерів [12, 48].

На Катеринославщині міцнішали та розросталися кількісно махновські загони [2, 30].

Першою ознакою нестабільності політичного становища стала криза владних структур в Україні. У багатьох місцевостях одночасно діяли, намагаючись реалізувати свою власну політичну платформу, радянські загони, що здійснювали підтримку напівлегальних більшовицьких організацій, безконтрольні повстансько-партизанські загони, підрозділи союзницьких військ, які окупували Чорноморське узбережжя (французи, греки, англійці тощо), добровольчі частини, формування офіцерів-денікінців, німецькі війська, петлюрівці, прибічники гетьмана П. Скоропадського, загони місцевої самооборони. Таким чином, на території України сформувався складний вузол політичних сил, підтримуваних військовими формуваннями, який обумовив існування нелегкої комбінації сил та фронтів.

Умовно ми можемо виділити три основні напрями, що підтримували переважну більшість військових формувань. До першого належали гетьманці, добровольчі та офіцерські формування, німецькі окупаційні війська та підрозділи союзницького десанту; до другого – війська Центральної Ради; до третього – пробільшовицькі частини. Проміжне становище та значний вплив мали українські есери, що схилилися то до підтримки більшовиків, то на бік Центральної Ради [9, 175].

Перемогу в цьому протистоянні могла здобути лише сила, якій удалося б повернути на свій бік стомлене війною, невдоволене невиконаними обіцянками, озброєне українське селянство. Досить активно щодо цього діяли більшовики. Пленум ЦК КП(б)У, який відбувся 8 вересня 1918 р., виробив план організації, зорієнтований на довготривалу партизанську війну [5, 1].

Міністерство закордонних справ Німеччини вже 8 жовтня констатувало, що московський комуністичний уряд готовий найближчим часом почати наступ проти німецьких збройних сил, спираючись на широку пропаганду серед населення, що спекулювала на невдоволенні населення шляхами вирішення соціально-економічних проблем, запропонованими урядами П. Скоропадського, та діяльність селянських партизанських загонів. Саме перед більшовиками виникло кілька проблем, намагання максимально швидко вирішити які й підштовхувало комуністичне керівництво у Москві та їхню агентуру в Україні до активізації конкретних дій. Насамперед щодня зростала небезпека інтервенції з боку країн-учасниць Антанти: їхні війська звільнялися на європейському театрі бойових дій після капітуляції Німеччини й відтепер могли підтримати політичні сили, що відстоювали ідею реставрації єдиної та неподільної Росії не лише нечисленними десантами, а й значними військовими силами.

На фоні змін у векторах європейської політики ставало вірогіднішим об'єднання сил гетьмана П. Скоропадського, А. Денікіна та П. Краснова, до якого додавалося зростання повстанського руху на Дону та Кубані. Умови для реалізації таких проектів реально існували й видавалися достатньо вагомими. З одного

боку, і Донський отаман, і український гетьман раніше проходили в одній військовій частині, з іншого – Дон був значною мірою зацікавлений у дружніх стосунках з Україною. Дослідник Д. Бондаренко у своїй статті наводить оцінку політичним позиціям А. Денікіна, К. Маннергейма, П. Скоропадського та П. Краснова, яку дав С. Рибас – на відміну від А. Денікіна, усі інші розуміли, що повернення до «єдиної та неподільної» Росії неможливе, натомість потрібно через узгодження місцевих інтересів іти до створення єдиного фронту в боротьбі з більшовизмом. До того ж, С. Рибас констатував, що генерал П. Краснов був не лише російським, а й козачим генералом, а на Дону Російська імперія ніколи не сприймалася як прекрасна Батьківщина. Він хотів опертися на всіх, хто був проти більшовиків: на козачих сепаратистів, на українських «незалежників», на німців [3]. Саме з України йшли на Дон боєприпаси та військово спорядження: понад 30% снарядів та 25% набоїв дончаки та розміщені там підрозділи Добровольчої армії отримували від Києва, усупереч забороні з боку німців.

Кожна з цих сил намагалася розхитати здебільшого нейтральне українське селянство та привернути його на свій бік, агітуючи, роздаючи зброю, допомагаючи організаційно. Тому саме в цей час, незважаючи на поразки та втрати, зростали сили махновців і сотень дрібніших отаманів. Активно формувалися частини Червоної армії й у так званій «нейтральній зоні», передовсім зі складу повстанських загонів, які після придушення літніх повстань 1918 р. були витиснуті за кордони України.

Але жодна з цих активних сил не помічала, що соціально-політичні процеси в Україні поступово виходили з-під усякого контролю та впливу. Відчувши смак влади, не бажаючи підкорятися нікому і ні в яких питаннях, на українських теренах піднімалася та міцніла отаманщина. М. Рубач, один з учасників громадянської війни в Україні, відзначав, що партизани контролювали фактично всю степову частину країни, паралізувавши роботу єдиної магістралі – Катериненської залізниці. Вони оточили найбільші адміністративні центри краю – Олександрію, Знам'янку, Єлизаветград та Долинську. На чолі найчисельніших повстанських формувань у цьому регіоні стояли Н. Григор'єв, Ткаченко, Татаренко [9, 177].

До того ж і так складну обстановку загострювала ще й соціально-національна ситуація. У роки революцій і воєн саме вона відіграла надзвичайно важливу роль. Річ у тім, що основну масу населення України, близько 94%, становили селяни. Відповідно міське населення складало усього 6%. У містах українців було значно менше, ніж росіян та євреїв. Отож відсутність національного за складом міста негативно позначилася на формуванні української національної інтелігенції, яка інтенсивно русифікувалася впродовж десятків років. Російська бюрократія робила все, щоб не допустити опозиційно налаштовані українські національні елементи до важелів державного управління, а по можливості й до практичної діяльності взагалі. Результатом цього процесу стало те, що Центральна Рада і режим гетьмана П. Скоропадського зіткнулися з катастрофічним дефіцитом національних управлінських кадрів, що значною мірою спричинило падіння

обох владних інститутів. Крім того, домінуючі позиції в політичному спектрі міст посідали представники саме великоросійських партій, тому й рішення Центральної Ради не могли мати в суспільстві однозначного резонансу [10, 504 – 520]. А прийняття та оприлюднення IV Універсалу не могло не відштовхнути від самої ідеї розбудови незалежної Української держави впливові проросійські та єврейські кола.

Неоднозначно можна оцінити і створення в Україні осередків організації «Вільного козацтва». З військової точки зору, це був, радше за все, єдиний правильний вихід із драматичної ситуації, що склалася. Не зумівши використати в повному обсязі у своїх інтересах українізацію царської армії, санкціоновану Тимчасовим урядом, боячись появи диктаторів на зразок Л. Корнілова, Центральна Рада отримала реальний шанс, хоч і наздоганяючи події, опертися на реальну військову силу. У політичному розумінні, особливо в містах, де не існувало національних традицій та історичних паралелей із легендарною Запорізькою Січчю, саме слово «козаки» асоціювалося з трагічними подіями революції 1905 – 1907 рр. На тлі політичного та економічного безладу, на порозі соціального вибуху, підкріплена наростаючим повстанським рухом, була створена Директорія. Єдиною реальною військовою силою, на яку міг розраховувати новий політичний орган управління країною, були частини січових стрільців, що дислокувалися в Білій Церкві, куди й перенесла свою роботу Директорія.

Не припиняли своєї активної діяльності й комуністичні організації. Наприкінці жовтня 1918 р. для безпосереднього керівництва збройним повстанням, яке готувалося, Київський обласком КП(б)У виділив зі свого складу Київський підпільний ревком на чолі з А. Бубновим, куди увійшли М. Майоров, С. Косіор, О. Ластовський та Волков. Ревком створив і контролював низку районних ревкомів. Організації КП(б)У Полтавської губернії були підпорядковані Київському обласному. 27 жовтня 1918 р. ревком оголосив мобілізацію всіх комуністів [11, 25].

На початку листопада 1918 р. загострилося збройне протистояння військових сил гетьманату з формуваннями, що орієнтувалися на Директорію. Зокрема, у ніч на 5 листопада 1918 р. полковник П. Болбочан у Харкові заарештував штаб українського корпусу, обеззброїв низку офіцерських дружин і при повному нейтралітеті розквартированих у місті німецьких підрозділів проголосив у Харкові владу Директорії [8, 167]. Це була неординарна особистість: П. Болбочан кілька разів змінював свої симпатії до політичних режимів, що сприятливо відбивалося на його службовій кар'єрі. Дослідники діяльності Болбочана – Р. Млиновецький, М. Капустянський, М. Шинкар та Б. Мартос відзначали, що отаману симпатизували праві українські партії, зокрема соціалісти-самостійники, що робили на нього ставку, на протигагу відомому своїми лівими поглядами та популярному С. Петлюрі [7, 22].

10 листопада 1918 р. розпочався виступ невдоволених гетьманською політикою в Золотоноші.

16 листопада 1918 р. селяни трьох повітів Полтавської губернії – Роменського, Конградського та Кобеляцького, яких організували українські есери в збройні загони, почали рух у напрямі Полтави [13, 2].

У своїй першій відозві до населення України від 15 листопада 1918 р. Директорія оголосила П. Скоропадського узурпатором влади в державі. А щоб привернути до себе симпатії українського селянства, задекларувала повернення народу землі та волі. 17 листопада 1918 р., попередньо домовившись із німецьким командуванням про дотримання ним нейтралітету, Директорія розпочала відкрите збройне повстання проти гетьмана П. Скоропадського. На бік Директорії перейшли окремі військові формування гетьмана: дивізія сірожупанників на Чернігівщині, Запорізька дивізія на Харківщині, Чорноморський кіш, який формувався в Бердичеві.

27 листопада частини Директорії захопили Полтаву. П. Болбочан підкреслював своє виняткове значення у цій перемозі, але українські есери через газету «Боротьба» стверджували, що Полтавою оволоділи їхні повстанські загони, що вдарили в тил гетьманським формуванням, які захищали місто, а значить, сприяли успіху П. Болбочана.

Отже, не здійснивши внутрішньополітичних та економічних перетворень у країні в інтересах більшості населення, опинившись без зовнішньої підтримки, через поразку Німеччини у Першій світовій війні, отримавши внутрішній фронт у державі у вигляді повстанських формувань, режим гетьмана П. Скоропадського не втримався. Натомість повстансько-партизанські формування отримали можливість та час зміцнити свої позиції шляхом отримання допомоги від різних політичних сил, вдало використовуючи фактичне безвладдя, коли керівники повстанських формувань отримували цілковитий контроль над цілими адміністративними округами. Сприяла зміцненню отаманщини ще не розвинена сітка шляхів сполучення, особливо в південних регіонах України, де контроль над залізницею гарантував контроль за всім прилеглим до неї районом.

Джерела та література:

1. Аршинов П. *История махновского движения.* / П. Аршинов. – Запорожье: Дикое поле, 1993. – 195 с.
2. Белаш А.В., Белаш В.Ф. *Дороги Нестора Махно.* / А.В. Белаш, В.Ф. Белаш. – К.: Проза, 1993. – 592 с.
3. Бондаренко Д. *Военное сотрудничество Всевеликого войска Донского с украинской державой.* / Д. Бондаренко. – Режим доступу до ресурсу: http://history.ukraine-in.ua/unr_ussr/The_supply_of_arms_the_army_of_the_don.
4. Волковинський В.М., Кульчицький С.В. *Християн Раковський. Політичний портрет.* / В.М. Волковинський, С.В. Кульчицький. – К.: Вид-во політичної літератури, 1990. – 266 с.
5. «Коммунист»: орган областного и городского Одесских комитетов КП(б)У. – 1918, сентябрь. – № 7.

6. Ленін В.І. Повне зібрання творів. / В.І. Ленін. – К.: Політвидав України, 1973. – Т. 37. – 713 с.
7. Мартос Б. Оскілко й Болбочан (спогади). / Б. Мартос. – Мюнхен: Вид-во д-ра Белея, 1958. – 62 с.
8. Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. // Сост. С.А. Алексеев. Под. ред. Н.Н. Попова – Репринтное воспроизведение издания. – М.-Л.: Отечество, 1930. – К.: Политиздат Украины, 1990. – 438 с.
9. Рубач М. К истории гражданской войны на Украине. (Переход Григорьева к Советской власти). / Летопись революции. / М. Рубач. – Х.: Госиздат Украины, 1924. – 456 с.
10. Українська Центральна Рада (документи і матеріали). / Упоряд. В.Ф. Верстюк та ін. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1. – 589 с.
11. Фесенко О. Комбриг Богунський. / О. Фесенко. – К.: Знання, 1991. – 48 с.
12. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 48.
13. Шинкар М. Події на Полтавщині (Болбочанищина). // Боротьба, 1919. – 8 лютого. – Ч. 1 (58). – С. 2.

© **Андрей ЛЫСЕНКО**

УЧАСТИЕ УКРАИНСКИХ ПОВСТАНЦЕВ В ВООРУЖЁННОМ ПРОТИВОСТОЯНИИ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В 1918 – 1919 гг.

В статье предпринята попытка проанализировать причины зарождения, роль и значение украинского повстанческого движения в первой четверти ХХ в. на украинских землях. Развал Российской империи и многолетняя Первая мировая война, нерешённые болезненные для украинского населения социально-экономические проблемы, а также активная борьба вооружённых формирований, подконтрольных разным политическим силам, обусловили появление и рост такого феномена, как украинские повстанческие формирования. В своем большинстве (на Левобережье) они не имели устойчивых политических симпатий и, соответственно, часто принимали участие в борьбе на стороне полярных политических сил. Обычно это были немногочисленные группы вооружённых людей, которые пытались защитить подконтрольную им территорию от давления со стороны, в данный момент, существующей власти. Хотя история даёт нам значительное количество примеров, когда повстанческие формирования насчитывали тысячи и десятки тысяч бойцов, были организованы по принципу регулярной армии, контролировали значительные территории, но всё равно, не имея собственной политической позиции, использовались представителями разных политических сил в своих интересах.

Ключевые слова: вооружённые формирования, регулярные военные части, политические силы, разведка, командование, партизаны, повстанцы, вооружение, фронты, вооружённая борьба.

© **Andrii LYSENKO**

PARTICIPATION OF UKRAINIAN REBELS IN THE ARMED CONFRONTATION ON UKRAINIAN LANDS IN 1918 – 1919

The article attempts to analyze the causes of origin, role and importance of Ukrainian rebel movement in the first quarter of the XXth century on Ukrainian lands. The collapse of the Russian Empire, long-lasting First World War, socio-economic problems which were unsolved and traumatic for Ukrainian population along with the active struggle of armed groups, controlled by different political forces, caused the appearance and growth of such a phenomenon as the Ukrainian insurgent groups. For the most part (on the Left-Bank Ukraine) they did not have stable political sympathies and, accordingly, often took part in the struggle on the side of the polar political forces. Typically, these were the small groups of armed people who tried to protect the territory under their control from outside pressure of the existing regime. Although history gives us a significant number of instances when insurgent groups consisted of thousands and ten thousand soldiers, organized on the principle of the regular army, they controlled large areas, but all the same not having their own position they were used by representatives of different political forces in their advantages.

Formations created by certain political forces as a factor to strengthen their influence on the territories controlled by the opposing side had a special place in the rebel movement. However, even in this situation there weren't any guarantees that the armed groups, established and financed by them, would remain under full control. Assessment of the real military force of one or another insurgent group was difficult. Having, in the majority, the territorial principle of formation such groups if necessary, could increase their quantity in tens of times, having full support of the local population. Diversionary work was not estimated and evaluated, when a numerically small group of rebel-guerrillas could cause enormous damage and many victims, having done, for instance, a railway accident.

Carrying out raids on enemy-occupied territories was a specific factor, reinforcing the value of the rebel groups. Such attacks not only seriously destroyed internal communications, disrupted supplies for the front and logistics of a belligerent, but also caused the rise of the rebel movement in the raid places. Moreover, with a constant threat of violence by insurgents, local inhabitants, who were involved in work on existing power, were forced to cooperate with the rebel underground, giving intelligence information, providing necessary documents, and sheltering rebels. Such examples are enough, not only in the rear of the Volunteer, but also in the Red Armies.

A specific feature of the rebel movement in Ukraine was an active participation of middle and poor classes of the Ukrainian peasantry in it. This phenomenon was particularly noticeable in the northern regions of the country. The proofs about it can be found in the reports of senior military and political leadership of H. Rakovsky's government. We can assume that precisely the existence of significant rebel forces has become a significant factor of instability of political regimes that have been establishing in Ukraine, from hetman Skoropadsky regime and ending with the Soviet regime establishing. In such a way popular discontent with a declaratory judgment of a number of socio-economic problems found a real opportunity to have a real impact on the ongoing processes of state-building attempts undertaken by one or other political forces.

Keywords: *armed groups, regular military units, political forces, intelligence, command, guerrillas, insurgents, weapons, fronts, armed struggle.*

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ

УДК 94(477):355.1-058.65:(411.16)“1939/1945”

© Дмитро СЛОБОДИНСЬКИЙ

ЖИТТЯ ДІТЕЙ У ПЕРІОД ГІТЛЕРІВСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ УКРАЇНИ

Проаналізовано гітлерівську політику щодо населення України. Висвітлено життя дітей на окупованій території. Продемонстровано психічний стан окупантів, методи знищення та використання дітей як біологічного матеріалу. Розглянуто факти порятунку єврейських дітей українцями.

Ключові слова: Україна, Друга світова війна (1939 – 1945), окупація, євреї, український народ, священики, діти, порятунок, нацисти.

Період Другої світової війни став трагедією для всього людства. Невимовного тягаря зазнало й населення України, на території якої відбувалися запеклі бої та коїлися звірячі злочини окупантів. В особливо тяжких умовах опинилися діти, яких війна фактично приречла на загибель. Саме вони як найвразливіша категорія населення (відсутність життєвого досвіду, несформованість психіки та залежність від дорослих) змушені були ставати дорослими ще в дитячому віці. Діти – майбутнє будь-якої держави, цвіт нації, тому вивчення цього питання в контексті воєнних подій є досить актуальним і на сьогоднішній день.

Життя дітей та підлітків у період гітлерівської окупації СРСР тривалий час розглядалося через призму комуністичної ідеології, що й позначилося на виданнях тих років, матеріал у яких подавався в загальних рисах з акцентом на звірячих злочинах гітлерівських військ та переможних діях Червоної армії. Так, у період війни виходять праці, які опосередковано розповідають про життя дітей на окупованих територіях [5]. Щоб посилити патріотичний дух у молодіжному середовищі, був опублікований збірник спогадів на основі матеріалів Краснодарської підпільної організації «Молодая гвардия» [21].

У перші післявоєнні роки з'являються праці узагальнюючого характеру, у яких абсолютно нівелювалася проблема життя, а точніше, виживання дітей у період війни [39]. У наступні десятиліття в співавторстві В. Клокова, І. Кулика та І. Слинька вийшла праця, у якій дослідники розповіли про дитячі роки громадян УРСР, а також проаналізували гітлерівську політику та вплив, який вона мала на молодь у період окупації [13].

У колі науковців 1970 – 1980-х рр. як одне з основоположних порушувалося патріотичне виховання дітей, що базувалося на участі маленьких громадян у різних рухах Опору (М. Коваль, В. Кучер. – С. Лаута, А. Синіцин, П. Тронько та ін.) [14; 16; 17; 36; 37].

Отож в історичній літературі радянського періоду питання про долю дітей у період гітлерівської окупації України висвітлено досить фрагментарно, оскільки по завершенні війни в СРСР значна кількість інформації замовчувалася. Це передусім стосувалося дітей, чиїх батьків насильно вивезли на роботи до Німеччини, та дітей, батьки яких воювали в лавах УПА.

Ще одним невирішеним питанням у післявоєнній радянській історіографії залишається уніфікація національностей. Так, для підсилення впливу гітлерівських злочинів науковці намагалися не виокремлювати горе єврейства з-поміж інших національностей, представляючи це у загальномасштабній трагедії всіх радянських громадян [27].

У роки незалежності України світ побачили праці, позбавлені політичної заангажованості. Такі науковці, як В. Анякіна, Б. Белашов, Ю. Давидич, П. Добров, Н. Івчик, О. Малецький та А. Подольський, вивчають життя дітей у період гітлерівської окупації на території України [1; 3; 6; 9; 12; 20; 10]. Детальніше це питання висвітлювали Ж. Ковба і І. Левітас, які сконцентрували увагу на вивченні дитинства саме єврейських дітей [15; 7].

Попри відсутність владного тиску на авторів, їхні праці все ще залишаються несинтезованими, тобто розрізненими з погляду узагальнюючого та регіонального аспектів.

Незважаючи на значну кількість праць, присвячених нацистському окупаційному режиму та Голокосту на території України, на сьогодні немає наукових робіт, які б повною мірою висвітлювали жертвовність українського народу в порятунку єврейства, зокрема дітей цієї національності. Найінформативніший потенціал щодо висвітлення цього питання містить електронний ресурс пошукового центру «Яд Вашем» в Єрусалимі.

Отже, науковці зробили значні кроки у вивченні цього проблемного питання. Однак попри накопичений матеріал та нові методологічні підходи, питання долі, зокрема виживання дітей у період гітлерівської окупації, залишається відкритим.

До початку Другої світової війни Управління расової політики НСДАП підготувало ідеологічну основу для знищення населення на майбутніх завойованих територіях. НСДАП представила різноманітні політичні, расові та історичні теорії, які виправдовували зверхність арійців над іншими нечистокровними народами.

Основні ідеї, пов'язані з подальшою долею населення України, були викладені в генеральному плані «Ост» райхсфюрера СС Генріха Гімmlера, остання редакція якого, згідно з показами доктора Ганса Еліха, була підготовлена в 1940 р. [4, 15].

Генеральний план «Ост» складався з двох частин. Перша називалася «малий план» і містила найважливіші завдання на найближчий час. Друга

частина – «великий план», де розглядалися перспективи тривалого розвитку на 25 – 30 років після закінчення війни. Відповідно до цього плану території гітлерівської Німеччини мали простягатися до лінії озера Ладога – Чорне море в районі Кримського перешийка. Так, Третій райх мав би охоплювати Польщу, Чехословаччину, прибалтійські країни, за винятком Фінляндії, а також значну частину Радянського Союзу. З означених територій планувалося виселення більш ніж 50% населення, яке там проживало. Не важко здогадатися, що під словом «переселення» передбачалося цілковите знищення людей, за винятком дітей, яких мали поневолити та онімечити. Отож цей план мав на меті поетапне зменшення кількості населення на захоплених територіях.

З висновку судово-медичного експерта, учасника Державної комісії з розслідування німецько-фашистських злочинів у період Другої світової війни, кандидата медичних наук Ф.Й. Шкаравського: «Є багато шляхів для підризу біологічної сили народу... Метою німецької політики стосовно населення... є доведення народжуваності... до більш низького рівня, ніж у німців... відносяться до плодovitих народів і українці. Засобами пропаганди, особливо через пресу, радіо, кіно, листівки, статті, брошури, звіти, ми [гітлерівці. – Авт.] повинні постійно нав'язувати думку про те, що шкідливо мати багато дітей.

Слід пропагувати також добровільну стерилізацію, не допускати боротьби за зниження смертності немовлят, не навчати матерів догляду за грудними дітьми та проведенню профілактичних заходів проти дитячих хвороб.

Слід скоротити до мінімуму підготовку... лікарів за цими спеціальностями, не надавати жодної підтримки дитячим садкам та іншим подібним установам. Наряду з проведенням цих заходів у сфері охорони здоров'я не повинно чинитися жодних перешкод розлученням. Не повинна надаватися допомога позашлюбним дітям. Не слід надавати яких-небудь додаткових привілеїв для багатодітних, не надавати їм грошової допомоги у вигляді надбавок до заробітної плати» [25, 12 – 13].

Згідно з декретом від 7 грудня 1939 р., Адольф Гітлер назначив Генріха Гімлера відповідальним за проведення національної політики Німеччини. Основним кроком Гімлера щодо національного питання стосовно населення України було онімечення громадян до 16 років. На цьому етапі передбачався селекційний відбір, критеріями якого була належність до арійської раси [4, 20]. У розпорядженні від 4 березня 1941 р. визначалися умови внесення до списку і правове становище жителів анексованих східних земель. Люди були поділені на чотири групи, за принципами, установленними в директивах Генріха Гімлера від 12 вересня 1942 р., у яких висвітлювалося питання про відбір жителів окупованих східних територій. Подальші секретні накази Гімлера від 9 і 16 лютого 1942 р. регулювали взаємини окремих груп із поліцейсько-адміністративної точки зору.

У цьому розпорядженні містилося уточнення, що стосувалося четвертої групи громадян з означеного списку. Так, батьки дітей цієї групи, що була призна-

чена для онімечення, могли негативно впливати на розвиток цього процесу, тому Гімлер рекомендував відбирати дітей у батьків із відповідними політичними поглядами та світоглядом для виховання в німецьких сім'ях.

На практиці ці дії райхсфюрера СС поширювалися й на українських дітей, серед яких переховувалися й діти єврейської національності. У розпорядженні 67/І від 19 лютого 1942 р. Головному управлінню штабу комісара Райха зі зміцнення німецької народності приписувалося проведення расових обстежень сиріт та названих дітей [4, 22].

Головне завдання, яке містилося в політичній програмі Третього райху, полягало в згуртуванні німецького народу шляхом біологічного та культурного знищення потенціалу населення окупованих територій. Про це свідчить низка директив, зокрема: документ від 25 листопада 1939 р. про спеціальний підхід до «расово повноцінних» дітей, підготовлений в Управлінні расової політики НСДАП; записка Генріха Гімлера від 15 травня 1940 р. «Про звернення до іноплеменних на Сході», у якій пропонувався щорічний відбір усіх 6 – 10 річних дітей у Генерал-губернаторстві та їхній подальший розподіл на расово повноцінних і тих, що до такої категорії не належать. У промові Гімлера, виголошеній перед вищим комскладом СС у Житомирі 16 вересня 1942 р., йшлося про пошуки для Німеччини хорошої крові або її знищення в разі, якщо вона дісталася ворогу [4, 102].

Гітлерівці брали в дітей пробу на групу крові, і ті, у кого вона була перша резус-фактор позитивна, ставали повноцінними донорами.

У Красному Березі (Гомельська обл., Білорусь) гітлерівці відібрали 10 990 дітей винятково білоруської та української національностей. Після лазні їх збирали в залі, а потім по черзі заводили в обладнані лабораторії, де викачували кров.

Після процедури дітей, які ще подавали ознаки життя, умертвляли, для цього в роті та губи мазали отрутою.

Щоб кров з організму викачати повністю, досить часто дітей підвішували під пахви. – Стискали груди. Для того, щоб кров не зсідалася, робили спеціальний укол, шкіру на ступнях зрізали або в них робили глибокі надрізи, щоб уся кров стікала в герметичні ванночки. Тіла дітей, аби замести сліди жахливих убивств, спалювали, тому ні на території табору, ні на його околицях не могли знайти жодного поховання [20, 40 – 41].

Про повторність дітовбивств свідчать жителі с. Рудня Озернянська Житомирської обл.: «...німецькі кровопивці взяли в госпіталі 25 дітей дошкільного віку, у яких вони взяли кров для своїх пораних бандитів. Від утрати крові діти померли» [43, 71].

Діти піддавалися онімеченню в тому випадку, коли окупаційна влада не мала припущення про їхнє «арійське» походження. Вони проходили селекційний відбір, який ґрунтувався на так званих расових, медичних і психологічних обстеженнях. Зі свідчень Ф.Й. Шкаравського: «Для ненімецького населення

Східних областей не повинно бути жодних шкіл. Для цього достатньо чотирикласної народної школи. Навчання в цій народній школі має зводитися до простої лічби, найбільше до 500, та вміння розписатися. Навіювання того, що божественна заповідь полягала в покорі німцям та бути чесним, старанним і слухняним.

Уміти читати... не потрібно. Крім школи цього типу, в Східних областях не повинно бути жодних шкіл. Батьки, які бажають дати своїм дітям хорошу освіту в народній, а потім і у вищій школі, повинні клопотати про це перед вищими органами військ СС та поліції» [25, 9]. Підтвердженням цих слів є створена в Житомирі спеціальна школа для неповнолітніх дітей, яких завербували з Харкова та інших міст України. Тут дітей навчали німецької мови та виконувати тимчасову роботу. У такий спосіб гітлерівці прагнули прищепити аморальні вчинки, викликати у дітей ненависть до свого народу, виховати їх відданими «яничарами» [41, 24].

Абвер набирив «учнів» і до розвідувальних шкіл. Критерієм відбору були діти віком від 8 до 14 років, як правило, з репресованих радянською владою сімей або безпритульних. Їхня доля була передбачуваною, оскільки гітлерівці спонукали дітей до здійснення розвідувально-диверсійної роботи. У відповідь на це НКВС СРСР видав Указ від 20 лютого 1942 р. «Про посилення оперативно-чекістської роботи з виявлення агентури розвідувальних органів, що воюють з СРСР». Згідно з цим документом, у воєнний час навіть дітей за найменшої підозри в шпигунстві могли стратити.

У роки гітлерівської окупації українських земель при кожній армії діяла спецчастина, яка складалася із представників поліції та СС. Мета айнзацгруп полягала в знищенні неблагонадійних осіб. Ці айнзацгрупи насамперед полювали на єврейське населення України. Про це свідчить повідомлення надзвичайної державної комісії, яка встановила, що німецько-фашистські загарбники, які тимчасово окупували Львівську обл., дістали наказ від гітлерівського уряду «...пограбувати, а потім фізично знищити поголовно все єврейське населення – від грудних дітей до старих... Слідуючи своїй людиноненависницькій расовій теорії, німці приступили до виконання плану цілковитого винищення єврейського населення...» [40, 6].

За наказом райхсфюрера з охорони здоров'я від 11 березня 1943 р., який був спровокований поразками гітлерівської армії на фронтах, до примусових робіт залучалися й вагітні жінки, яким переривали вагітність для підвищення працездатності [4, 23].

У зв'язку з масовими арештами, стратами й виселенням до гетто та концентраційних таборів, а також зважаючи на поширені хвороби, діти стали найвразливішою ланкою суспільства. Вони часто залишалися сиротами, тому старші за віком відповідали за своїх молодших братів та сестер. Малолітні діти в пошуках харчів – як поодиночі, так разом і з дорослими, переважно жінками та людьми похилого віку – блукали окупованими землями України. Гітлерівці не дотримувалися вікового цензу у сфері судочинства, тому покарання, як правило, прово-

дилися на місці. За будь-які «злочини» діти відповідали на рівних правах із дорослими.

Законом від 6 листопада 1943 р. (набрав чинності з 1 січня 1944 р.), що діяв на анексованих територіях і стосувався молоді віком від 14 до 18 років, було встановлено, що діти, яким не виповнилося 14 років, не несуть кримінальної відповідальності; але якщо дитині на момент скоєння протиправних дій виповнилося 12 років, то за розглядом справи така дитина буде вважатися 14-річною. Але ця норма не перешкоджала безчинствам гітлерівців, оскільки залишалася лише на папері [4, 54]. Підтвердженням цього є свідчення Наухіли Михайлівни, яка станом на 1942 р. проживала у Львові й бачила, як «на вулиці під дамбою ... на п'яти підводах німці везли близько 80 дітей, їх охороняв місцевий поліцейський. До нього підійшов гестапівець і наказав убити дітей. Коли той відмовився, гестапівець застрелив поліцейського, а сам почав хапати з підводи дітей за ніжки і розбивати їх голови об колеса воза, а трупи дітей знову закидав у віз. Так цей дітовбивця по-звірячому знищив усіх дітей, які перебували на підводах» [40, 10 – 11].

У процесі масових розстрілів, зважаючи на велику кількість жертв, людям інколи вдавалося вижити. Серед дорослих були й діти, але попри шок та вразливу дитячу психіку, шансів на подальший порятунок фактично не залишалося. Так, у м. Олександрія місцем розправи був тир, розміщений у дворі артполку. Дітей розстрілювали разом із дорослими. Очевидцем таких жахливих акцій в Олександрії стала Ангеліна Чернецька, яка свідчила: «Семирічний єврейський хлопчик – наш сусід. Його німці застрелили з усіма рідними і близькими, але він виліз із ями, весь закривавлений ... із страшним блиском дитячих очей. Приїхала поліція й забрала цей напівтруп добивати в тюрмі, де розстрілювали всіх євреїв» [20, 26 – 27].

Під час масових розстрілів досить часто гітлерівці, задля економії набоїв, вбивали дітей «голівками об колеса підвід, а деяких заживо хоронили...» [42, 46 – 47].

Життя дітей для окупантів нічого не значило, тому їх вбивали навіть задля розваги. Підтвердженням цього є свідчення Р.С. Киршнер: «Комісар гестапо Вепке на моїх очах зловив на вулиці, всередині гетто, 10-річного хлопчика, поставив його на коліна та змусив його скласти руки долонями разом і пригнути до них голову.

Як виявилось, Вепке посперечався з іншими катами, що перерубає хлопчика навпіл в довжину одним ударом сокири. Вепке довго примірявся, поправляв голову хлопчикові і, нарешті, ударом сокири розрубав хлопчика навпіл. Інші гестапівці гаряче вітали Вепке, міцно тиснули йому руку, заявляючи при цьому, що він добре навчився рубати» [40, 11].

Ставлення гітлерівців до населення окупованих територій вражає своїм цинізмом, неймовірною жорстокістю. Підтвердженням цих слів є рядки з листа гітлерівця своєму братові: «Неправда, що ми вбиваємо дітей. Ти ж знаєш, як у Німеччині люблять дітей. У моїй роті кожен поділиться останнім із дитиною.

А якщо ми ... знищуємо маленьких представників страшного племені, то це диктується державною потребою» [11]. Отож солдат Вермахту вважає безневинних дітей, національність яких визнана поза «законом», нижчою расою, яку практично ототожнює із звірами, а саме вбивство виправдовує поставленим наказом.

6 січня 1943 р. Генріх Гімmlер видав наказ, згідно з яким расово неповноцінних дітей потрібно відправляти на підприємства при концентраційних таборах у статусі учнів. Насправді цей наказ для дітей означав лише одне: непосильну рабську працю [4, 57]. Критерієм відбору дітей, як і худоби, був огляд зубів.

Здебільшого діти потрапляли до концентраційних таборів після арешту чи депортації до табору всіх членів родини. Частими в гетто були випадки, коли дітей брали в заручники й вимагали величезних викупів. Існування дітей, яким було менше трьох – п'яти років, гітлерівці взагалі не розглядали, оскільки від них не було ніякої користі для Третього райху. Крім того, спостерігалось постійне порушення сталого розпорядку життя в концтаборах та гетто. Життя дітей на захоплених нацистами територіях України було вкрай тяжким, а в застінках гетто та в концтаборах практично неможливим.

Про це дізналася Світлана Михайлівна Самойлова, коли потрапила до гетто в Сумській області зі своєю малолітньою донькою. Дівчинка хворіла, і від недоїдання поступово згасало її життя. Та один щасливий випадок урятував її від смерті. Учитель німецької мови із с. Засульє (Полтавська обл.) працював у німців перекладачем. Його син одружився з єврейкою, яку забрали з двома дітьми до цього гетто. Учитель просив у німців дозвіл, аби знайти свою невістку та внуків. Розстріли велися щоденно, тому коли педагог одержав дозвіл, то невістки вже не було, її стратили. Дідусеві вдалося знайти 13-річного внука, та пошуки внучки виявилися безуспішними. Тому він погодився забрати Світланину дитину як свою рідну, чим і врятував життя дівчинці [8, 15].

Серед масових розстрілів та суцільної антисанітарії найбільше дошкуляв дітям голод. І без допомоги дорослих вони були приречені на смерть, оскільки їх не брали на роботу, а значить, вони не могли заробити собі на харчі. Діти пухли від голоду. Спостерігалось загострення антагонізму серед єврейського населення. Ті євреї-фахівці, які працювали, могли отримати харчі, однак значна частина єврейського населення, що не могла працювати в тих нелюдських умовах, насамперед це були жінки і діти, перебували в гнітючому стані [40, 36]. Утім, ейфорія працевлаштованих тривала недовго. Постійна ротація, яку проводили нацисти, не залишала їм надії на життя, хоча певний час побутувала думка, що спеціалістів, які потрібні Райху, розстрілювати не будуть. Кожен, як міг, чіплявся за будь-яку роботу. Траплялися випадки, коли люди називали себе фахівцями в певній сфері, не маючи до цього жодного стосунку.

Натхненні гітлерівськими ідеями, окупанти щиро вірили, що населення України є другосортною біологічною масою, яку потрібно знищити, щоб очистити життєвий простір для арійців.

Вражаючим є той факт, що гітлерівці, немов одурманені своїми догмами, нещадно знищували українських євреїв, серед яких значний відсоток становили діти. Ідея масових убивств була настільки масштабною, що в неї було важко повірити, однак численні факти нацистських злодіянь прямо вказували на злочинну діяльність окупантів.

З перших днів безчинств гітлерівських зондеркоманд українці зрозуміли, що вбивство для них – справа звичайна. Питання полягало лише у швидкості дій, оскільки вище командування мало постійно звітувати про виконану роботу, від масштабів якої залежало заохочення фюрером.

Питання про прискорення роботи «конвеєрів смерті» було не менш важливим, ніж перемоги на фронтах, оскільки уповільнення дій зі знищення могли призвести до розголосу інформації, що призвело б до спротиву потенційних жертв. Ще одна проблема полягала в приховуванні численних слідів злочину, тому жертв спалювали або закопували, а на місцях захоронень висаджували зелені насадження.

Гітлерівці розробили довгостроковий план, що мав упроваджуватися на вже окупованих і тих, що завойовуватимуться, територіях. План «Ост» мав пропагандистський характер і був спрямований на унеможливлення шлюбів, що, зрозуміло, позначилося б на зменшенні народжуваності. У контексті цього питання популяризувалася стерилізація та переривання вагітності. На прикінцевому етапі, за критеріями добору, людей планували перетворити на рабів з їх повним виродженням.

Невдовзі населення України зрозуміло весь жах, пов'язаний із діяльністю нацистів на окупованій території. Євреї опинилися заручниками ситуації так само, як і інші жителі України. Вони не могли збагнути, чому через належність до єврейської національності приречені на смерть, а ще тяжче було це пояснити дітям, які мислять зовсім іншими категоріями.

Перед обличчям смертельної небезпеки український народ продовжував боротьбу за життя і здоров'я дітей, незважаючи на їхню національну належність. Ця боротьба точилася всупереч розпорядженням гітлерівської влади, яка під загрозою смерті забороняла надавати будь-яку допомогу євреям, зокрема беззахисним, ні в чому невинним дітям. Р. Венігер розповідала: «При німцях я працювала в дитбудинку, в якому знаходилося 120 дітей. Ніяких продуктів для їхнього існування німці не видавали. Бажаючи врятувати дітей від смерті, ми почали збирати продукти харчування в населення. Дізнавшись про це, німці розстріляли всіх дітей» [40, 10].

Багато дітей єврейської національності переховувало в себе місцеве українське населення, тому на цих дітей гітлерівці влаштували справжнє полювання. Про ці жахливі факти розповідала Наухіла Михайлівна, яка проживала в м. Львові на вулиці Бернштейна, 17. Сюди приїхав «комендант Янівського табору Вільгауз разом із гестапівцями й наказав їм ловити у квартирах і на вулицях дітей. Гестапівці почали облаву, 6-річний хлопчик Швейбер вистрибнув з автомашини,

в яку його посадили гестапівці, і став тікати. Гестапівці ганялися за ним по всіх поверхах будинку, упіймали хлопчика на третьому поверсі, схопили його за ноги й потягли сходами, а потім кинули в машину. Усіх спійманих дітей вивезли на Пясковню і там розстріляли» [40, 11].

Попри те, що українці переховували євреїв, траплялися випадки, коли вони їх і викривали. Так, на Черкащині «при появі карателів ховалися в льохах і спеціально виритих ямах. Фашисти знайшли їх і всіх перерізали ножами: 18 чоловіків, 55 жінок із дітьми...» [46, 21].

За роки окупації лише на території Полтавської обл. нацисти знищили 221 895 осіб мирного населення, з них 58 369 становили жінки і 11 256 осіб – діти [45, 115]. У результаті масового систематичного винищення із 43 775 дітей, які відвідували в 1941 р. школи Львова, станом на 1944 р. їхня кількість зменшилася в сотні разів: «Тільки по Залізничному району м. Львова з 5 000 дітей, які в 1941 р. відвідували школи, на час визволення міста виявилось всього 50 дітей» [44, 141].

Часткова реалізація гітлерівського плану забрала життя 3 000 256 цивільних громадян, з них 75 000 – дітей. Слід зазначити, що ці показники є досить заниженими.

З-поміж численних викриттів, за які українці розплачувалися життям, були і вдалі операції порятунку.

Досить складно було багатодітним єврейським сім'ям, оскільки через малолітніх дітей уникнути загрози практично було неможливо. Батьки-євреї досить часто йшли на власний страх і ризик, знайомлячись з українськими сім'ями, аби віддати власних дітей, щоб забезпечити їх від неминучої смерті. Молоде українське подружжя Михайло і Анна Парасюни було членами євангелістської громади в с. Стенжиці Надвепжанська Люблінського воєводства. Разом із батьками вони вирощували тютюн, який возили на продаж у Лодзь.

У квітні 1942 р., повертаючись із Лодзі додому, Парасюнам довелося кілька годин чекати потяга на вокзалі у Варшаві. У цей час до них підійшов незнайомец. Він назвався Юзеком Сандомиром і повідомив, що він єврей. Це здивувало Анну, оскільки на єврея він був несхожий. Розпитавши Парасюнів, хто вони і звідки, Юзек попросив їх забрати із собою його дітей. Разом вони попрямували до гетто, і Юзек пробрався всередину, попросивши Парасюнів чекати його в обумовленому місці. Через півгодини він повернувся в супроводі дітей-підлітків – Хаї, Іцка і Сари, які, імовірно, знали про плани батька, тому нічого не розпитували. Усі разом пішли на вокзал, де Юзек раптом вирішив, що Хаї краще повернутися до гетто. Іцик і Сара сіли разом із Парасюнами в поїзд. Діставшись наступного дня до села, Михайло й Анна вирішили сховати дітей у хліву. За тиждень у селі з'явився Юзек. Він забрав Іцка із собою, оскільки знайшов для нього роботу пастухом у сусідньому селі. За згодою Юзека Сару переправили до друзів – сім'ї Михайла та Ганни Гаратів. Йосипу й Ользі Гарат було близько сорока, у них не було дітей. Подружжя вело замкнений спосіб життя. Того дня, коли Сара прийшла до їхнього будинку, вона востаннє бачила батька і брата. Подружжя Гаратів дало

дівчинці українське ім'я Олена. Для неї почалося нове життя. Треба було звикати до звичаїв українського села, сільської праці та баптистської віри. Через рік дівчинка вже нічим не відрізнялася від ровесниць, які вирости в селі [29].

Ще одна, досить схожа історія порятунку єврейської дитини пов'язана з українкою Катериною Сенегою. У м. Жовква Львівської обл. вона працювала нянею в сім'ї Самуеля Манделя, торговця лісом. У Самуеля і його дружини Шейндель було четверо дітей, молодша з яких, Діна, народилася в 1935 р. Після окупації Жовкви, 28 червня 1941 р., влада заборонила не євреям працювати у євреїв, тому Катерині, проти її волі, довелося залишити Манделів й шукати іншу роботу. Утім, вона відвідувала вихованців, приносила їм фрукти й солодощі. Її візити тривали і після переселення євреїв до гетто, у грудні 1942 р. Під час епідемії тифу померли Шейндель та її син Зеліг.

25 березня 1943 р., коли німці почали ліквідувати гетто, Люсі й Рузі Мандель удалося вмовити охоронця випустити їхню молодшу сестру Діну за межі гетто. Цілий день семирічна дівчинка блукала вулицями, а ввечері прийшла до няні. Катерина прийняла її і ховала у своїй квартирі до ранку. Вона розуміла, що не зможе ховати чорняву і чорнооку дівчинку в місті, де її родину добре знали, тому вирішила відвезти її в інше місце. В одному селі поблизу Перемишля Катерина розшукала сестру, яку не бачила багато років, і «зізналася» їй, що Діна – її позашлюбна дочка від єврея.

Сестра Катерини погодилася прийняти Діну до себе. Сама рятівниця вирушила до Перемишля на заробітки, але щотижня відвідувала дівчинку. Після звільнення від окупантів вони повернулися до Жовкви [30].

Участь у порятунку євреїв брали і поліцаї Львова. Українець на прізвище Качмарський (ім'я невідоме. – Авт.) разом з Абрамом Фінком до війни шили взуття. З окупацією Львова Качмарського призначили комісаром української поліції міста. У вересні 1941 р. почалася перша хвиля вбивств євреїв, і Качмарський прийшов до Фінків із пропозицією допомогти. Відтоді впродовж року комісар української поліції приносив продукти родині Фінків, яка складалася з голови сім'ї Абрама, його дружини Фейги та їхніх дочок Анни (1930 р.н.) і Белли (1934 р.н.). У листопаді 1942 р., після чергової акції, Качмарський прийшов до Фінків, які до того часу жили на території гетто, і повідомив їм, що вийшов у відставку. Він докладно розповів їм про майбутню долю євреїв Львова й порадив залишити гетто та знайти прихисток у центрі міста. Як варіант, запропонував маленьку взуттєву фабрику «Солід», на якій працювали шевцями два ченці Студитського ордена. Того ж дня сім'ю Фінків перевезли на фабрику, де про них дбали монахи Теодосій (у миру – Тадеуш Цебрінський) і Лазар (у миру – Лазар Шиян). Обидва ченці жили в Студитському монастирі на вулиці Петра Скарги у Львові.

У підвалі вони зробили для єврейської родини замасковане укриття, куди щодня приносили все, що потрібно для підтримки життя підопічних. Коли виявилося, що єврейські діти в цьому підвалі більше залишатися не можуть, Анну і

Беллу під вигаданими іменами перевели в дитячий будинок, що належав ордену Студитів. Задля безпеки їхні батьки залишалися на фабриці. Так єврейська сім'я Фінк з допомогою українців змогла пережити гітлерівську окупацію [31].

Порятунок євреїв українськими поліцаями не був поодиноким випадком, про це свідчить ще одна історія. Знищивши єврейське гетто в м. Луцьк, вороги повели мешканців на розстріл. Серед натовпу була й Сара зі своєю 9-місячною дочкою, яку народила в Луцькому гетто. На роздоріжжі вул. Володимирської та Львівської Сара підбігла до костелу й поклала дитину в кущі біля огорожі, потім повернулася в колону. Немовля знайшов поліцай Петро Кратюк, який повертався з чергування. Він приніс дівчинку додому. Його дружина Марія вже близько десяти років не могла завагітніти. Вона знайшла в пелюшках фото ймовірних батьків маляти, явно єврейського походження, однак заявила чоловікові, що дитини нікому не віддасть. Сусідка Васирина бачила, кого Петро приніс додому, прийшла до нього і висловила Марії припущення, що знайдена дитина – єврейська. Утім, Кратюк пригрозив, що задушить сусідку, якщо та посміє розповісти цю історію. Васирина запряглася мовчати [24, 137–138].

Гітлерівці використовували поліцаїв для арешту місцевого населення. Так, в одній з таких акцій у м. Олександрія (нині Кропивницька обл.) у провулку Луначарського висліджували й ловили місцевих жителів. Для цього перекидали прохідні вулиці, що ознаменувало початок чергової гітлерівської акції зі знищення жителів міста. За словами катів, акція відбувалася як помста за вбивство кількох німецьких офіцерів партизанами із з'єднання Іллі Діброви.

З-поміж юрби приречених на смерть одна жінка запримітила хлопчину і попросила людей пропустити його. Хлопець вийшов із натовпу, заховався за дерево, а поліцай, який супроводжував людей на загибель, удав, ніби не побачив дитини. Така його «бездіяльність» і врятувала життя хлопчині [20, 31].

Подібний випадок стався із сім'єю Малецьких. Німці з поліцаями організували облаву в одному з мікрорайонів м. Олександрія. Вони провели обшуки будинків, щоб виявити молодь для відправлення в рабство у Німеччину.

До квартири Малецьких увірвалися німець з поліцаєм, зробили обшук і забрали із собою дівчинку Валю. Її мати з молодшим сином пішли за нею. Вийшовши на площу Кірова, вони побачили вантажівку, біля якої за столом сидів німець. Поряд стояла молодь, за якою стежили гітлерівці. По одному юнаки підходили до німця, який занотовував на аркуші паперу їхні прізвища, привласнював іменний номер, який фарбою наносив на руку полоненим. Серед поліцаїв мати дівчинки побачила знайомого і звернулася до нього з проханням їй допомогти, щоб доньку не відправили до Німеччини. Оскільки дівчинці не виповнилось і 14 років (а німець оголосив, що всю молодь від 15 років зобов'язують до рабської праці), то знайомий поліцай уладнав це непорозуміння з окупантом. Однак нацист наказав Валі працювати в одному з госпіталів, розташованому в місті. Дівчина щодня мила скривавлену підлогу в госпіталі, де розміщувалися поранені гітлерівці, їй не раз доводилося бачити померлих. Такі жахливі

картини вплинули на дитячу психіку, але вона однак залишилася в місті зі своєю родиною [20, 33 – 34].

Цікавою є історія Марії Пилипівни Сановської, яка проживала зі своєю родиною в с. Антонівка Уманського р-ну Черкаської обл. У 1942 р. німці окупували село. Коли відбувалися наступальні операції, сім'я Сановських ховалася в погребі. За садибою родини був прикріплений поліцай, який увечері приносив дітям хліб і застерігав їх, щоб уночі не виходили з хати, бо молодь будуть забирати до Німеччини [38, 3].

Досить часто довоєнна дружба українських та єврейських дітей відігравала значну роль у їхньому порятунку в період окупації. Цю думку можна простежити на прикладі взаємин, які склалися між Катериною Стендзейко та Гершоном Гутом, що жили до війни в с. Янів Львівської обл. На початку війни Катерина влаштувалася працювати швачкою на фабрику, яка в травні 1943 р. розташовувалася на вулиці Янівській, що межувала з тутешнім гетто. Саме тоді вона зустріла 19-річного Гершона Гута, друга дитинства. Гут шукав можливості втекти з табору, і Катерина допомогла йому розробити план. Якимсь після роботи вона принесла Гуту цивільний одяг, і тієї ж ночі вони разом вийшли за межі табору. Катерина відвела Гершона до себе додому і впродовж двох місяців ховала його й піклувалася про нього. Жінка була заміжня, але на той час жила сама, оскільки її чоловік воював на фронті. Коли сусіди почали щось запідозрювати, Гершон Гут залишив будинок Катерини, щоб не наражати жінку на небезпеку. Вона провела Гершона на залізничну станцію, де чоловік сів у поїзд, що прямував у північному напрямку. Пізніше Катерина дізналася, що Гершон Гут усю війну прожив під вигаданим ім'ям на території Волинської обл. Після війни він оселився в Самборі, там і одружився [32].

14 вересня 1941 р. окупаційна влада м. Миколаєва оприлюднила наказ, згідно з яким 16 вересня усі євреї міста мали зареєструватися. Усіх прибулих розмістили на території єврейського кладовища, яке охороняла поліція. Попри заборону окупантів, діти мешканців с. Водопій, неподалік від місця утримання євреїв, ходили туди, приносили в'язням воду та харчі [22, 245].

Щодня групу євреїв виводили до джерела по воду на вул. Другій Інгульській. Користуючись нагодою, українські підлітки Ф. Бондар, М. Буртиш, А. Григоренко та М. Щербина відволікали охорону, чим допомогли втекти шістьом євреям, які в подальшому переховувалися серед українських сімей у с. Водопій [22, 245]. Тут уже помітне свідоме рішення хлопців, яке вони ухвалили самостійно.

Єврейські діти, що потрапляли до гетто, не мали жодних шансів вижити, оскільки помирали від голоду або від розстрілів. Однак траплялися випадки, коли їх рятували. 14 серпня 1942 р. у Львівському гетто священнослужителі таємно вивели і сховали в багатьох монастирях Львова та Львівської обл. 200 єврейських дітей, яким на замовлення виготовили документи, дали фальшиві посвідчення про хрещення та назвали українськими іменами. Завдяки таким діям удалося врятувати життя єврейським дітям [23, 256].

За сприяння митрополита Андрея Шептицького в 1942 – 1943 рр. отець Никанор, настоятель Студитського монастиря на вул. Петра Скарги у Львові, брав активну участь у порятунку єврейських дітей і розподілі їх по монастирях і притулках Західної України [33].

Лише впродовж серпня 1942 р. особистий водій митрополита Андрея Шептицького – Іван Гірний перевіз до монастирів Студитів в Уневі та Якторові понад 80 єврейських дітей. Схимник Данило в сиротинці при чоловічому монастирі в Уневі опікувався більш як 200 єврейськими дітьми [15]. За настановою митрополита Андрея Шептицького ієромонах Унівської лаври УГКЦ о. Даниїл Тимчина в дитячому будинку при монастирі переховував трьох єврейських хлопчиків [28].

Не залишив напризволяще єврейських дітей і отець Антон Навольський. Будучи парохом м. Товсте на Тернопільщині, він переховував дітей у парохіальному будинку, де разом із родиною церковного старости опікувався ними. Йому також удалося прихистити шість єврейських родин, яким він допомагав харчами та одягом. Отець О. Поберейко із с. Брюховичі в сиротинці Василіан надав прихисток єврейським дітям [15].

Священик Свято-Покровської церкви в м. Каховка Савелій Цибульников урятував єврейських дітей. 8 вересня 1942 р. десятки змішаних українсько-єврейських родин разом із сотнями дітей відправили до гетто. 29 серпня на християнське свято Усікновення глави Іоанна Хрестителя Савелій в облаченні священика прийшов до гетто. Він виголосив проповідь, у якій заявив: «Якщо дітей стратять, кров невинних опиниться й на його руках. Тому він краще помре разом із ними, а не житиме з усвідомленням цього гріха. Він додав, що православна церква не дасть благословення на вбивство невинних душ, а кожен, хто бере участь у цьому, буде проклятий».

Ця проповідь справила на адміністрацію гетто сильне враження, тому на честь святого дня дітей відпустили. Після звільнення дітей Савелій попросив їхніх батьків прийти до нього в церкву. Там вони отримали документ про хрещення з датою народження їхньої дитини. Серед цих імен були Борис і Георгій Ілляшенки. Савелій охрестив на самому початку окупації також їхню матір-єврейку БERTУ Бурланд. Мати немовляти Віктора Горелика отримала документ про хрещення сина на своє дівоче прізвище. Валентин та Світлана Ліфшиці, батько яких служив у Червоній армії, отримали сертифікати про хрещення на дівоче прізвище матері – Усенко. Священик порадив цим сім'ям залишити Каховку, оскільки побоювався, що дітей знову заарештують. В останні роки окупації хрещені діти жили у друзів або родичів за межами міста [34].

Досить часто єврейські подружжя, які перебували в партизанських загонах, щоб не наражати на небезпеку своїх дітей, віддавали їх українським селянкам, які про них могли подбати. Так, у серпні 1942 р., приблизно через рік після початку німецької окупації Вінницької обл., Євдокію Пустовіт відвідав сусід Іван Боднюк. Поспілкувавшись, він запропонував їй узяти на виховання єврейську дитину,

батьки якої були в партизанах. Боднюк знав батька цієї дитини по партизанській боротьбі й поважав його. Подумавши, зваживши на можливі ризики, пов'язані із приховуванням євреїв, Євдокія погодилася допомогти.

Минуло кілька днів, і дев'ятимісячний Льоня Мудрик з'явився в її будинку. Хлопчика принесла мати Зінаїда, уродженка містечка Іллінці Вінницької обл. Вона вперше бачила Євдокію, тому ніяк не наважувалася залишити первістка в незнайомій жінки. Утім, вона усвідомлювала, що, залишаючи сина в селі, дає йому шанс на порятунок, оскільки Льоня, народжений у суворих умовах Іллінецького гетто, не пережив би зими в лісі. Хлопчику змінили ім'я на Миколу та представили сусідам як дитину племінниці. Рідна мати щоночі відвідувала малюка [35].

Слід зазначити, що у переховуванні євреїв важливу роль відіграли саме українські діти. В українських сім'ях, де переховували приречених, діти мали завдання, невиконання яких звело б нанівець усі намагання українських праведників. Оскільки діти не викликали особливої підозри у гітлерівців, вони приносили їжу до місць переховування євреїв, допомагали в інших питаннях. Позаяк діти багато часу проводили на вулиці, то першими дізнавалися про небезпеку обшуків і сповіщали про це євреям.

Окремо слід звернути увагу на добродушність деяких німців, які співчували українцям. Яскравим свідченням цього є історія Тамари Севастянівни Нижник.

У перший рік війни Тамара Севастянівна жила з батьками в с. Старі Бабани Уманського р-ну Черкаської обл.

Біда почалася, коли німецькі солдати стали забирати молодих людей до концтаборів. Одного разу до родини додому прийшли німці й стали шукати молодь. На щастя, матері Тетяни Севастянівни вдалося сховати брата у шафі. Один із німців знайшов його, але промовчав, тим самим зберіг хлопцеві життя [38].

Схожий випадок допомоги німецьким солдатом стався із сім'єю Черняків. Борис Лазаревич і його молодший брат, перебуваючи в Ірпені (Київська обл.) в своєї бабусі Людмили, знали, як вона потерпає від місцевих мешканців, які доносили, що бабуся пов'язана з партизанами і ховає євреїв. Матір Бориса неодноразово забирали в гестапо. Зі слів Бориса Лазаревича Черняка дізнаємося: «Одного разу німецький солдат прийшов за нами, вивів нас із дому в лісок для розстрілу. Але раптом сказав мамі поганою російською мовою, хто нас зрадив. Я до сих пір пам'ятаю ім'я цієї зрадниці. Ще він сказав, що у нього теж є сім'я, діти, показав мамі їх фото, а потім відпустив. Сказав, щоб ми негайно тікали із села. Почалися наші поневіряння по селах Київщини... рятувалися у лісах як могли» [8, 22].

Траплялися добрі люди і в країнах-агресорах. Коли сім'ю Циганок викрали й перевезли до Австрії на примусові роботи, їх дала притулок австрійська сім'я в с. Унтеррейбрун Красдорфського р-ну, за 18 км. від Братислави. Австрійська сім'я співчувала українцям, оскільки їхній син загинув у роки війни під Сталінградом.

28 березня 1944 р. у подружжя Михайла й Катерина народилася донька Ніна. Хазяйка допомагала нянчити дитину. Цей факт переконує в тому, що співчуття

і людяність залишилися в серцях цієї австрійської родини, попри смерть їхнього сина [3, 62 – 64].

Не мали жодних гарантій на порятунок діти, яких вивезли в тил. Про це дізнаємося з розповіді Дели Натівни Балюри, яка народилася в с. Кілікія (нині Хмельницька, а до війни Кам'янець-Подільська обл.). Її батьків у перший день забрали до армії, а її саму віддали в дитбудинок, який спочатку знаходився в Шепетівці, а потім його перевели до Славути, далі – у Мордовську РСР. Під час переїзду із 1 200 дітей залишилося 340, оскільки керівники групи залишили дітей напризволяще, забравши всю провізію. Якби не турбота про дітей няні Лідії Максимівни Штокгольц, то вони померли б від голодної смерті [8, 2].

Таким чином, існування дітей в період гітлерівської окупації України було нестерпним. Через фізіологічні причини саме діти найбільше страждали від голоду. Вони були найменш захищеною ланкою суспільства, чим завжди намагалися скористатися нацистські загарбники. Убивство дитини було для них легкою справою. Оскільки діти не могли чинити опору, то гітлерівські кати безжально розправлялися з невинними маленькими громадянами країни, зокрема й під час масових розстрілів, таких, як Бабин Яр.

Над дітьми нацисти проводили експерименти, з них викачували кров для солдатів Вермахту, після чого залишали помирати. Частими були випадки переривання вагітності у жінок.

Діти не мали дитинства. Вони відразу ставали дорослими, оскільки часто росли без батьків і вся відповідальність за менших своїх братів і сестер лягала на їхні плечі¹. Гітлерівська влада, визнаючи лише доросле працездатне населення, прирікла дітей на неминучу смерть.

Щоб збільшити шанси на порятунок самих себе і своїх дітей, євреї віддавали їх в українські сім'ї, де вони відразу ставали рідними. Діти з українських родин ризикували не менше за своїх батьків, допомагаючи в переховуванні євреїв від гітлерівських катів. Станом на 2016 р. Рада національних товариств України визнала 140 дітей Праведниками України та українськими Праведниками народів світу.

Джерела та література:

1. Анякіна В. *Дети войны – свидетели войны / Валентина Анякіна. – Сумы: издательско-производственное предприятие «Мрія – 1», 2015. – 120 с.*
2. *Архів при Товаристві єврейської культури України. – Ф. «Пам'ять жертв фашизму». Праведники України. Київська область. – Спр. 46. – Самбор О.Н. – 30.04.2002 р.*
3. *Белашов Б., Загребельний В., Вінтоняк М. Це ми – діти війни. Б.І. Белашов, В.В. Загребельний, М. І. Вінтоняк. – Донецьк: Донбас, 2012. – 400 с.*

¹ Окремою сторінкою війни можна назвати смерті та скалічені долі дітей від необережного поводження зі зброєю. Ці трагедії як і в період, так і після її завершення ніхто не розслідував, але сумна статистика свідчить, що від смертельних трофеїв війни лише в Хмельницькій області загинули та отримали каліцтва понад тисячу дітей. (Поминальна книга «Діти війни – жертви війни». Редактор Федоришин В.В. – Хмельницький: Видавець П.П Цюпак А.А., 2010. – 128 с.)

4. Вильчур Я. *Время неволи время смерти. Мартиролог польских детей в период гитлеровской оккупации* / Я. Вильчур, Р. Грабар, З. Токаж. – Варшава: Интерпресс, 1981. – 211 с.
5. Галаджев С. *Что происходит в оккупированных областях Украины [Текст]* / Дивизионный комиссар С. Галаджев. – *Союз советских писателей Украины*, 1942. – 21 с.
6. Давидич Ю. *Безпритульні та діти-сироти в умовах нацистської окупації (на матеріалах м. Харкова)* // *Шевченківська весна – 2014: історія: матеріали XII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених.* / Редкол.: чл.-кор. НАНУ, проф. В.Ф. Колесник (голова), доц. О.Ю. Комаренко (заст. голови), Є.С. Брайлян (відп. редактор) – К.: Логос, 2014. – С. 54 – 56.
7. *Дети Бабьего Яра. Сост. И. Левитас.* – К.: Еврейский совет Украины. Фонд «Память Бабьего Яра», 2008. – 65 с.
8. *Дети войны: Сборник воспоминаний.* – К.: Феникс, 2013. – 80 с.
9. Добров П.В., Овчинникова Я.С. *Діти і підлітки Донбасу в умовах Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.): Монографія.* – Донецьк: Донбас, 2012. – 298 с.
10. *Єврейські діти України – жертви Голокосту* / ред. А. Подольський, Ю. Смілянська, М. Тяглий. – К.: Укр. центр вивч. історії Голокосту, 2004. – 56 с.
11. *Зверства фашизма: убийства дітей.* – *Фашисты-детоубийцы* / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ognev.livejournal.com/179956.html>
12. Івчик Н. *Діти як об'єкт геноциду (на прикладі Голокосту)* // *Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету.* Вип. 11, 2013. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.google.com.ua/webhp?sourceid=chromeinstant&ion=1&esprv=2&ie=UTF8#q=.%20%D0%86%D0%B2%D1%87%D0%B8%D0%BA.%20%D0%94%D1%96%D1%82%D0%B8%20%D1%8F%D0%BA%20%D0%BE%D0%B1%CA%BC%D1%94%D0%BA%D1%82> – 14.06.16.
13. Клоков В.І., Кулик І.Г. – Слинько І.І. *Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни* / Клоков В.І., Кулик І.Г. – Слинько І.І. – К., 1957. – 220 с.
14. Коваль М.В. *У битві з фашизмом. Соціалістична культура - могутнє знаряддя в народній боротьбі на Україні проти фашистських загарбників* / М.В. Коваль. – К., 1964. – 144 с.
15. Ковба Ж. *Роль Митрополита Шептицького в рятуванні галицьких євреїв у часи Голокосту* / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://prylbychiugcc.at.ua/load/pri_mitropolita_andreja/statti_v_interneti/rol_mitropolita_sheptickogo_v_rjatuванні_galickikh_evrejev_u_chasi_golokostu/9-1-0-22. – 10.04.16.
16. Кучер В.І. *Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні: 1941 – 1944* / В.І. Кучер. – К., 1983. – 237 с.
17. Лаута А.М. *Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни* / С.П. Лаута. – К., 1965. – 208 с.
18. Левитас И.М. *Бабий Яр. Спасители и спасенные* / Левитас И. М. – К.: Сталь, 2005. – 570 с.
19. Малаков Д. *Оті два роки... у Києві при німцях* / Д. Малаков; іл. Г. Малакова. – Київ: Амадей, 2002. – 317 с.
20. *Малецький О.Г. Діти війни міста Олександрії: проза* / О.Г. Малецький. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2015. – 84 с.
21. *Молодая гвардия (Материалы и документы о работе Краснодарской подпольной комсомольской организации «Молодая гвардия» в тылу врага)* – Л., 1944. – 121 с.
22. *Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941 – 1944.* Миколаїв, 2004. – С. 245.

23. Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1941 – 1944 / Упоряд. Ж. Ковба. – К.: Дух і Літера, 2003. – 502 с.
24. Наконечный В. А. На еврейской волне: Статьи на укр. и рус. языках / Наконечный В.А. – Луцк: Надстырьє, 2006.– 180 с.
25. Наукова бібліотека Національного військово-історичного музею України. – Ф. Оригінали: документи та фото 1941–1945 рр. – Арк. 12 – 13.
26. Поминальна книга «Діти війни – жертви війни». Редактор Федоришин В.В. – Хмельницький: Видавець П.П. Цюпак А.А., 2010. – 128 с.
27. Першина Т. С. Фашистський геноцид на Україні. 1941 – 1944 рр. / Першина Т.С. – К.: Наукова думка, 1985. – 170 с.
28. Праведником народів світу став ще один греко-католицький священник // Департамент інформації УГКЦ / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.ugcc.org.ua/news_single.0.html?tx_ttnews\[pS\]=1249317183&tx_ttnews\[tt_news\]=1639&tx_ttnews\[backPid\]=1&cHash=52b95fb913](http://www.ugcc.org.ua/news_single.0.html?tx_ttnews[pS]=1249317183&tx_ttnews[tt_news]=1639&tx_ttnews[backPid]=1&cHash=52b95fb913). – 10.04.14.
29. Праведники народів світу. Парасюк А. (М.31.2/9838) // Яд Вашем: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://db.yadvashem.org/righteous/righteousName.html?language=ru&itemId=4186813>. – 10.04.14.
30. Праведники народів світу. Сенегга К. (М.31.2/10379) // Яд Вашем: [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://db.yadvashem.org/righteous/righteousName.html?language=ru&itemId=4070403>. – 10.04.14.
31. Праведники народів світу. Качмарський (М.31.2/421) // Яд Вашем: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://db.yadvashem.org/righteous/righteousName.html?language=ru&itemId=4015510>. – 10.04.14.
32. Праведники народів світу. Стендзейко К. (М.31.2/7163) // Яд Вашем: [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=ru&itemId=4017665>. – 10.04.14.
33. Праведники народів світу. Никанор. (М.31.2/421) // Яд Вашем: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=ru&itemId=4016616>. – 10.04.14.
34. Праведники народів світу. Цибульников С. (М.31.2/9458) // Яд Вашем: [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=ru&itemId=5603144>
35. Праведники народів світу. Пустовіт Є. (М.31.2/11159) // Яд Вашем :[Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=ru&itemId=6643735>. – 10.04.14.
36. Синицын А.М. Забота о безнадежных и безпризорных детях в СССР в годы Великой Отечественной войны / А.М. Синицын // Вопросы истории. – 1969. – № 6. – С. 20 – 29.
37. Тронько П.Т. Подвиг твоїх батьків (з історії боротьби, комсомольців і молоді України проти німецько-фашистських загарбників у період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.) / П.Т. Тронько – К., 1968. – 433 с.
38. Усна історія Уманщини: діти війни – літописці: монографія. / уклад. Т.В. Кузнець (голова), М.М. Рогожа. – О.В. Скус. – Умань: Видавець «Сочінський», 2014. – 100 с.
39. Утевский Б.С. Преступления гитлеровцев против мирного населения / Б.С. Утевский. – М., 1946. – 47 с.
40. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО України). – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 289. – Арк. 6.
41. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 96. – Арк. 24.

42. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 27. – Арк. 46 – 47.
43. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 29. – Арк. 71.
44. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 37. – Арк. 136.
45. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 270. – Арк. 115.
46. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 287. – Арк. 21.

© **Дмитрий СЛОБОДИНСКИЙ**

ЖИЗНЬ ДЕТЕЙ В ПЕРИОД ГИТЛЕРОВСКОЙ ОККУПАЦИИ УКРАИНЫ

Проанализировано гитлеровскую политику в отношении населения Украины. Освещена жизнь детей на оккупированной территории. Продемонстрировано психическое состояние оккупантов, методы уничтожения и использования детей в качестве биологического материала. Рассмотрены факты спасения еврейских детей украинцами.

Ключевые слова: Украина, Вторая мировая война (1939 – 1945), оккупация, евреи, украинский народ, священники, дети, спасение, нацисты.

© **Dmytro SLOBODYNSKYI**

CHILDREN'S LIFE DURING THE NAZI OCCUPATION OF UKRAINE

Before starting the Second World War the Office NSDAP racial policy was prepared the ideological foundation for future destruction of the population of the conquered territories. There were devised various political, racial and historical theories that justify the superiority of Aryans over other mongrel people.

The Generalplan Ost was the Nazi German government's plan for the colonization of Central and Eastern Europe. Implementation of the plan necessitated genocide and ethnic cleansing on a vast scale to be undertaken in territories occupied by Germany during the Second World War. Some of the plan was partially implemented during the war, resulting indirectly and directly in a very large number of deaths, but full implementation was not considered practicable during the ongoing war effort and was prevented by Germany's defeat.

The plan entailed the enslavement, expulsion, and partial destruction of most Slavic peoples in Europe in particular in Ukraine, whom the Nazis viewed as racially inferior and non-Aryan. The programme operational guidelines, prepared in the years 1939–1942, were based on the policy of Lebensraum designed by Adolf Hitler and the Nazi movement,

as well as being a fulfillment of the Drive towards the East ideology of German expansion to the east. As such, it was intended to be a part of the New Order in Europe.

Children's life during the Nazi occupation of Ukraine was unbearable. Because of physiological reasons is most children suffering from hunger, they were the most vulnerable element of society than used Nazi invaders. Killing a child was to them easy. The children were conducted experiments pumped blood for Wehrmacht soldiers.

Since the beginning of the war until 1942 (when started mass executions of Ukrainian Jews) declared outlawed Jews were brought in to numerous ghettos, where the living conditions were incredibly difficult. Knowing their desperate situation, all the while Ukrainian Jews were supplying food and medicines, helped by clothes that were repeatedly shot. Risked their lives and their families, as simple people who sheltered refugees from death and feed them, and those Ukrainian, were in the administrative positions with occupation authorities. Many Ukrainian policemen who were long accused of shootings of the Jewish people, as it turns out, hid and fed Jews, helped them with escape from the ghettos and prisons.

To increase the chances of saving themselves and their children as Jews gave their Ukrainian families where they immediately became family. Children of Ukrainian families risked at least their parents helping in Jews hiding from Nazi executioners.

The role of the clergy during the Nazi occupation in which thousands were saved Jewish lives. In the mortal danger Ukrainian nation continued to struggle for the life and health of children despite their national differences. This struggle waged against the orders of Nazi authorities, who banned under penalty of death to provide any assistance to Jews including defenseless, innocent children.

So, not wanting to obey the cruel fate the Ukrainian people, as soon as may be trying to save the lives of children, despite the death penalty.

Key words: Ukraine, Second World War (1939 – 1945), the occupation, Jews, Ukrainian people, priests, kids, salvation, the Nazis.

РАДЯНСЬКИЙ РУХ ОПОРУ

УДК [355.15+355.442(477-25)]“1941”

© Олександр БІЛОУС

СТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ ПАРТИЗАНСЬКИХ ФОРМУВАНЬ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Розглянуто діяльність радянських партизанських підрозділів на початковому етапі німецько-радянської війни. Висвітлено труднощі формування партизанських загонів та причини їхнього малоефективного спротиву окупантам, а також ставлення цивільного населення до партизанів у перші місяці протистояння. Реконструйовано історію двох найбільших і найдієвіших загонів, що діяли в указаний період.

Ключові слова: радянський партизанський рух, оборона Києва 1941 р., «Перемога або смерть», 1-й партизанський полк НКВС.

Перші радянські партизанські формування в Україні періоду німецько-радянської війни з'явилися під час оборони Києва в липні – вересні 1941 р. Саме тоді відповідно до директив про створення партизанських і диверсійних загонів та вказівок командування Південно-Західного фронту розпочали боротьбу партизанський загін Подільського району Києва, Київський міський партизанський загін «Перемога або смерть», 1-й Сталінський партизанський загін, партизанські полки НКВС та інші. Одночасно з цими формуваннями відбувається створення нерегулярних військових підрозділів у нижньому Подніпров'ї, у зоні дій Південного фронту.

Діяльність цих партизанських загонів і груп висвітлена чи не в усіх наукових виданнях радянської й пострадянської доби, присвячених трагедії Києва та іншим військовим катастрофам Червоної армії на території України в 1941 р. Але незважаючи на значний інтерес наукових розробок, до історії радянського партизанського руху у вказаний час історики зверталися хоча й доволі часто, однак здебільшого побіжно або дотично – у контексті бойових дій військ Південно-Західного та Південного фронтів, а також роботи 4-го Управління НКВС.

У радянських публіцистичних виданнях про функціонування партизанських формувань почали розповідати ще в серпні – вересні 1941 р. [6; 7; 12; 16].

Науковому аналізу їхню діяльність уперше було піддано у фундаментальному виданні «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр.», де, зокрема, вказувалося: «В обороні Києва брали також участь партизанські загони, сформовані з робітників Донбасу, Харкова, Полтави ... імені Леніна, «Перемога», «Перемога або смерть», Черкаський, Смілянський, два київські партизанські полки та інші» [20, 195 – 196]. Та висвітлюючи партизанські методи ведення війни під Києвом, авторський колектив лише побіжно згадував про партизанів інших теренів України, які діяли в перші дні нацистської навали.

На відміну від видань 1960-х рр., фактично не висвітлюється діяльність партизанів України в перші місяці німецько-радянської війни в дослідженнях 1980-х рр. І якщо автори «Штабу нескорених» такого завдання принаймні не ставили перед собою, то брак достатніх відомостей у виданні «Народна війна в тилу фашистських окупантів на Україні» викликає щонайменше подив [8; 9].

Досить чітко, незважаючи на заідеологізованість та надмірну героїзацію, розкрита діяльність радянських партизанів у липні – вересні 1941 р. у колективній монографії «Нескорена земля київська» [10].

Активізується питання про діяльність партизанських формувань у період 1941 р. і в сучасній історичній науці. Чи не першим у пострадянській історіографії вдався до висвітлення поставленої проблеми А.С. Чайковський, який на прикладах партизанських полків НКВС проілюстрував прорахунки влади у створенні партизанських та диверсійних загонів на початковому етапі війни [37]. У подальшому зазначене питання порушували А.В. Кентій, В.С. Лозицький, О.С. Гогун та інші дослідники [1; 2; 3; 5; 11; 19].

Доволі репрезентативною є джерельна база дослідження діяльності радянських партизанських формувань перших ста днів війни. Так, матеріали загального характеру, що розкривають бойовий шлях загонів, містяться у фондах центральних державних архівосховищ. Їх суттєво доповнюють фондіві колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні, де зберігається понад 20 особистих комплексів бійців та командирів загонів на початковому етапі німецько-радянського протистояння.

Дотепер історики намагаються виявити елементи організації й боротьби партизанських загонів періоду літа – осені 1941 р., схожі з рухом Опору 1942 – 1944 рр., але майже жоден із них не вказує на це. Партизанські групи перших місяців війни, які склалися переважно з бійців підрозділів НКВС, радше нагадували розвідувальні групи, діяльність яких полягала у виконанні короткотермінових завдань на кшталт з'ясування слабких місць у наступальних порядках німецьких вояків чи точкова диверсійна діяльність, а також абсолютна залежність від тилових комунікацій. Загонів, які б функціонували автономно, було зовсім мало.

Створення перших підрозділів «народних месників» у 1941 р. засвідчило «ефективність» діяльності органів НКВС у другій половині 1930-х рр., коли Київським військовим округом командував репресований у 1937 р. Й.Е. Якір.

Тоді вздовж західного кордону була створена підпільно-диверсійна мережа на випадок агресії. Та коли радянська військова доктрина офіційно трансформувалася в наступальну, всі напрацювання було згорнуто, матеріальну базу знищено та розпорошено, а людей, залучених до виконання програми, – репресовано. Як згадував відомий фахівець мінно-підривної справи полковник І.Г. Старинов, «були репресовані повністю всі партизани-підпільники-диверсанти» [17]. Чистку кадрів провели настільки глибоко, що частими стали випадки, коли ті, на кого покладалася організація та формування партизанських загонів і груп у другій половині 1941 р., мали доволі поверхове уявлення про поставлені перед ними завдання. Були й такі, які стикалися з подібним явищем ще в період громадянської війни й намагалися застосовувати правила ведення партизанської війни 20-річної давнини в реаліях нової війни.

Над створенням партизанських загонів в Україні у перші тижні й місяці німецько-радянської війни працювали представники трьох структур – НКВС, КП(б)У і РСЧА, у яких було власне бачення і розуміння поставлених цілей і завдань. А.С. Гогун та А.В. Кентій з цього приводу писали: «Упродовж першого року війни між партійними, армійськими структурами й органами держбезпеки йшла постійна міжвідомча боротьба за контроль над керівництвом партизанським рухом, що супроводжувалася гострою взаємною критикою різних відомств» [15, 13]. А це також негативно позначалося на всіх векторах партизанської діяльності.

Республіканські й обласні управління НКВС у питанні створення розгалуженої партизанської мережі відводили собі провідну роль, не маючи при цьому відповідного досвіду та здібностей. Ще більша некомпетентність керівництва проявлялася на місцях. Траплялися випадки, що начальники місцевих рівнів НКВС навіть не знали, що вони створюють і кого організують. Так, начальник Глобинського РВ НКВС у Полтавській обл. молодший лейтенант держбезпеки Єфимов, звітуючи про виконану роботу, називає новосформовані партизанські загани «групами колгоспників». Слідом за ним такою термінологією послуговується і його колега молодший лейтенант держбезпеки Криворотов із Чутівського РВ НКВС Полтавської обл. [26, 22; 27, 10 – 11]. Така однотайність представників Наркомату внутрішніх справ у використанні термінології наводить на думку, що це не вони стали ініціаторами вживання словосполучення «групи колгоспників».

Подекуди, як от у Карлівському р-ні на Полтавщині, організатори партизанських загонів стверджували, що найкраще допоможе знищити ворога сліпа відданість радянській владі. Автори такої ідеї сформували партизанський загін, який переважно складався «з членів ВКП(б) та колишніх Червоних партизанів, відданих Радянській владі» [29, 1]. При цьому вони обійшли увагою такі винятково важливі питання, як зброя і фахова підготовка кадрів: «Озброєння партизани не мають, сподіваємося їх озброїти за рахунок Карлівського винищувального батальйону, де зберігається: гвинтівок польських – 60 од., кулеметів польських ручних – 3 од., 40 тис. штук патронів, бомб – 10 штук і 6 ручних

гранат» [29, 1]. Така необдуманна позиція керівництва спровокувала конфлікт між партизанським загonom і винищувальним батальйоном, які відтепер претендували на один і той же арсенал зброї.

Пропозиція Карлівського РВ НКВС щодо такого способу озброєння на самому початку була позбавлена сенсу, оскільки винищувальні батальйони і самі відчували гострий брак озброєння. Ще у серпні 1941 р. після перевірки створення винищувальних батальйонів на території Лівобережної України НКВС УРСР звернувся до начальників обласних відділень з тим, що «...належного успіху перетворення винищувальних батальйонів у грізну зброю винищення ворога і підготовки їх до заподіяння ударів супротивнику не досягнуто. Потрібно якнайшвидше усунути недоліки і перетворити батальйони на бойові одиниці, які зможуть знищувати ворога на підступах до районів і в тилу в нього методами партизанської війни» [33, 43 – 45].

Такою, як на Полтавщині, була кадрова політика й на території інших областей України, зокрема на Сумщині. Так, після однієї з інспекцій 31 серпня 1941 р. партизанському загону під командуванням Бондаренка, що діяв на території Червоного району, було вказано на такий недолік: «Загін складається винятково із членів ВКП(б), безпартійних не приймали. Було майже 10 випадків, коли безпартійні товариші просилися до загону, але їм відмовляв перший секретар РК ВКП(б)» [28, 2 – 5].

Як бачимо, на початковому етапі німецько-радянської війни партизанські загоны відчували доволі жорстку конкуренцію винищувальних батальйонів, які створювалися залежно від воєнної обстановки та формувалися в стислі строки.

У липні – серпні 1941 р. лише на Сумщині й Чернігівщині було створено 74 батальйони і 340 окремих загонів [38, 19; 18, 8]. До їхніх обов'язків входили: охорона важливих об'єктів, мостів, доріг, боротьба з диверсантами та шпигунами, допомога військовим частинам у проведенні бойових операцій. Але вже у вересні 1941 р. заступник начальника УНКВС Сумської обл. доповідав заступникові народного комісара внутрішніх справ УРСР полковнику Т.А. Строкачу про масове дезертирство й перехід бійців винищувальних батальйонів при наближенні фронту до партизанів та до складу діючої армії. При цьому він вказував: «...Вживаємо заходів щодо поповнення винищувальних батальйонів за рахунок непризовного контингенту, але це не ефективно, через те що старі й підлітки, які вступають до загонів, не мають військової підготовки» [34, 126]. У свою чергу Т.А. Строкач, звітуючи перед начальником штабу винищувальних батальйонів НКВС СРСР генерал-майором Г.А. Петровим, звертає увагу на бездіяльність частини винищувальних батальйонів у зв'язку з їхньою непідготовленістю до ведення бойових дій, евакуацію значної частини підрозділів, їхній перехід на партизанські рейки війни [5, 34].

Створення винищувальних батальйонів не стало таємницею для Вермахту. Із донесення розвідувального відділу командуванню фронтового оперативного тилу «Південь»: «Наприкінці липня 1941 р. противник всюди створив

військові частини, завданням яких є насамперед охорона важливих військових об'єктів, контроль за пересуванням населення, боротьба з десантниками-парашутистами, саботажниками та шпигунами. За зведеннями, отриманими від офіцера, взятого в полон сусідньою армією, було видано наказ про залишення військовослужбовців винищувальних батальйонів у населених пунктах та їх околицях для того, щоб вони після захоплення німцями цієї території продовжували діяти як бандити» [21, 257].

У період створення перших партизанських загонів і груп першочерговим завданням для себе влада визначила не військове забезпечення партизанів, а продовольче (зброю партизани, як справжні радянські патріоти, повинні були здобути в бою). Утім, навіть забезпечити партизанів продовольчими базами на належному рівні райвідділи НКВС могли не завжди. 24 вересня 1941 р. заступник наркома внутрішніх справ УРСР майор держбезпеки М.Т. Ратушний, звітуючи про створення та діяльність винищувальних батальйонів і партизанських загонів у прифронтовій зоні, знову звертає увагу на слабку підготовку батальйонів до переходу на партизанські методи дій, на випадок відходу радянських частин, та на незадовільну підготовку відповідних баз – озброєння, боеприпасів, харчування й обмундирування для партизанських груп [33, 74 – 76]. А за кілька днів заступник наркома внутрішніх справ УРСР майор держбезпеки С.Р. Савченко (фактично виконував обов'язки наркома, оскільки очільник наркомату В.Т. Сергієнко з середини вересня 1941 р. і до січня 1942 р. перебував в оточенні й ворожому тилу), звертаючись до начальників УНКВС областей УРСР, зосередив їхню увагу на «відсутності зв'язку з залишеними в тилу диверсійними групами» [33, 82].

Інколи доходило до того, що районні відділи НКВС турбувалися про те, щоб для потреб «народних месників» ... «була закладена горілка чи спирт», бо цього «надзвичайно необхідного» продукту у ворожому тилу «на сьогоднішній день не було в районі» [26, 21].

Окрім центральних органів влади та НКВС, створення партизанських підрозділів покладалося і на місцеві владні структури. Так, у донесенні голови виконкому Менської районної ради депутатів трудящих голові Чернігівської обласної ради депутатів трудящих підбивалися підсумки роботи зі створення загонів самозахисту станом на 16 липня 1941 р.: «Нами організовано груп у районі – 28 із загальним охопленням населення – 2 128, у тому числі жінок 1 299 і чоловіків 829» [4, 49]. При цьому вказувалося на низку проблем організаційного характеру: «...До занять більшість груп ще не приступила, оскільки більшість із них перебуває ще в організаційному стані, у зв'язку із закликом до мобілізації в РСЧА відчуваємо труднощі в підборі кадрів керівників груп самозахисту» [4, 49].

Характерною особливістю діяльності партизанів у серпні – вересні 1941 р. стало їхнє небажання, часом масове, переходити у ворожий тил, на відміну від «народних месників» інших періодів німецько-радянської війни. Одним зі свідчень низького бойового та патріотичного духу партизанів 1941 р. стало донесення В.Є. Альошина, М.Є. Мерзлікіна та К.В. Романова про бойову діяльність

загону під командуванням Загорулька, створеного в Києві у серпні 1941 р. (2 вересня 1941 р. загін відбув у Чернігівську обл. для подальшого переходу в тил противника). За період передислокації загону «зникла група бійців, що пересувалася окремим авто» [35, 1 – 13].

Іншим таким прикладом слугує винятково короткий бойовий шлях партизанського загону під командуванням Свиридова. У ніч проти 31 серпня 1941 р. в районі с. Мощун¹ військова розвідка і два взводи піхотинців 393-го гірськострілецького полку 28-ї гірськострілецької дивізії 37-ї армії Південно-Західного фронту переправили загін через р. Ірпінь, що слугувала в цей час лінією фронту. Після того як супровід повернувся, загін не став просуватися вперед, а зупинився в одному з перелісків і вже наступної ночі перебував у розташуванні частин Червоної армії. 3 вересня 1941 р. у рапорті полковникові Т.А. Строкачу лейтенант держбезпеки Поліщук (в. о. начальника 1-го сектору 4-го Управління НКВС УРСР) зазначив, що «зведений партизанський загін під командуванням Свиридова, перекинутий мною в тил противника в ніч з 30 на 31 серпня в районі села Мощун, повернувся назад 1 вересня» [323, 1 – 2].

Причини такого швидкого повернення цілком зрозумілі. Ще напередодні виходу в рейд 35 осіб під різними приводами відмовлялися йти в тил противника, а одразу після виходу повернулося 4 бійці; троє з них категорично відмовилися йти в тил противника, а один запевняв усіх, що відстав від основної групи і заблудився.

Дещо раніше, а саме 21 серпня 1941 р., згідно з наказом І.Х. Баграмяна, заступника начальника штабу Південно-Західного фронту, була зроблена спроба перекинути в тил противника в зоні дії військ 27-го стрілецького корпусу Південно-Західного фронту партизанський загін під командуванням капітана Кулика. Загін складався з 5 самостійних груп загальною чисельністю 97 бійців, після відходу частин Червоної армії він мав розгорнути діяльність у районі Бородянки. Орієнтовно на початку вересня 1941 р. М.М. Закурдаєв, командир 5-ї бойової групи загону, в своєму рапорті вказував: «...21 серпня 1941 р. прибули на місце розташування в с. Мирча. 23 серпня 1941 р. із групи № 4 втекли два бійці, які були родом із Західної України. У подальшому нас оточили і почали сильно обстрілювати. Інші чотири групи розбіглися, а мій загін залишився в оточенні. Побачивши, як тікає командир зі своїм штабом, ми прийняли їх до себе в групу і відступили в напрямку Києва» [31, 20].

У ніч проти 3 вересня на цій же ділянці фронту у ворожий тил було перекинуто зведений партизанський загін № 5 під командуванням Горпинченка, який «як під час переправи, так і наступного подальшого просування на глибину 3-х км ворога не виявив» [32, 3 – 4]. У рапорті Поліщука на ім'я Т.А. Строкача з приводу виходу в тил противника указанного партизанського загону зазначалося: «Перед переправою я провів нараду з бійцями загону. Настрій в усіх добрий, командний склад підібраний вдало» [30, 35]. Але вже 4 вересня командир загону повернувся

¹ Нині Києво-Святошинського району Київської області.

до Києва і відзвітував тому ж таки Т.А. Строкачу: «...Визначений пункт переправи через фронтову лінію не може використовуватися в результаті відомостей розвідки загону про зосередження військ противника в районі наміченої переправи» [30, 35].

Загалом 5-й зведений партизанський загін під командуванням Горпинченка мав на меті здійснити глибокий рейд у район Жмеринського залізничного вузла з розгортанням подальшої диверсійної роботи. Але після невдалої спроби перейти лінію фронту загін узагалі «розсіявся» в круговерті подій. Згадали про нього лише в лютому наступного року, коли заступник начальника 4-го відділу НКВС УРСР майор Решетов звернувся до заступника начальника УНКВС Харківської обл. (загін був сформований УНКВС Харківської обл.) капітана держбезпеки Тихонова з таким запитом: «Прошу повідомити, що Вам відомо про долю вказаного загону, чи мали Ви з ним зв'язок» [30, 41]. У результаті отримав відповідь: «Про діяльність загону Горпинченка дивись спецповідомлення Харківського УНКВС № 0927 від 11 лютого 1942 р., де указано, що «Горпинченко усунутий, на його місце призначений Кононенко» [30, 42]. Про діяльність командира до усунення та його загону нам нічого невідомо.

Із донесень на ім'я Т.А. Строкача або розпоряджень, підписаних ним, стає зрозуміло, що в зоні дії Південно-Західного фронту було сформовано кілька зведених партизанських загонів, перед якими стояло завдання дестабілізації ситуації в районі великих і середніх промислових та транспортних вузлів. Так, завдання, ідентичні зі зведеним загonom № 5, отримав загін № 6 під командуванням Базанова. Різнилися вони лише місцем призначення, а саме Козятинським залізничним вузлом та залізничними ділянками: Козятин – Вінниця та Козятин – Христинівка [25, 56 – 58].

Незважаючи на вкрай незадовільну підготовку партизанських кадрів, усе ж потрібно зазначити, що подекуди різним гілкам влади вдавалося створити доволі боєздатні партизанські бойові одиниці. Більшість з них відзначилася в зоні Київської оборонної операції, а також у зоні території Нижнього Подніпров'я. Насамперед ідеться про Київський міський партизанський загін «Перемога або смерть» та 1-й партизанський полк НКВС під командуванням капітана О.К. Чехова.

Акцентуючи увагу на діяльності 1-го партизанського полку НКВС, зазначимо той факт, що його бойова діяльність фактично обмежилася одним місяцем та кількома відносно вдалими акціями. У подальшому – це шлях поодиноких підрозділів та окремих бійців у намаганні перейти лінію фронту.

Формування та структурне оформлення полку завершилося впродовж 18 – 24 липня 1941 р. [5, 35]. Складалася ця військова одиниця з 10 батальйонів: 1-й батальйон – командир тов. Канський, 2 батальйон – командир капітан Кулик, 3-й батальйон – командир капітан Костін, 4-й батальйон – командир капітан Антипов, 5-й батальйон – командир ст. лейтенант Акименко, 6-й батальйон – командир лейтенант Родін, 7-й батальйон – командир капітан Шпак, 8-й батальйон – командир мол. лейтенант Ківа, 9-й батальйон – командир

ст. лейтенант Гребяніков, 10-й батальйон – командир тов. Мостовий [36, 18 – 21]. Кожний батальйон разом налічував 100 бійців і командирів, лише у складі 4-го батальйону – 96 осіб особового складу. У ході підготовки бійці пройшли 3 – 5-денну навчальну програму, яка містила практичні стрільби, знайомство зі зброєю інших країн, тактику та методи партизанської війни, орієнтування на місцевості, основи топографії, підривної справу [36, 37 – 42].

За задумом командування Південно-Західного фронту батальйони повинні були оточити лінію фронту (західну його частину) з ворожого тилу на глибині 100 – 200 км, але насправді практично всі вони були розміщені в умовному чотирикутнику Новоград-Волинський – Старокостянтинів – Калинівка – Коростишів (на південному секторі оборони Києва схожі бойові завдання поклалися на 2-й партизанський полк НКВС). Кожний батальйон мав діяти окремо із загальним підпорядкуванням полковому штабові (на кшталт майбутніх партизанських з'єднань). На озброєнні полку були гвинтівки й ручні кулемети (щодо їхньої кількості немає відомостей), гранати, пляшки з запалювальною сумішшю [36, 56].

Наявність партизанів у житомирських лісах змусила німецьке командування зосередити, незважаючи на відносну близькість фронту й велику концентрацію військ, додаткові бойові одиниці. Зокрема, у Городниці², Ємільчиному³ та в інших містах регіону було розквартировано по одному мотопіхотному полку саме для ліквідації партизанів. У великих населених пунктах збільшено гарнізони поліції.

Із самого початку партизанського життя полку під управлінням штабу перебували 3, 6, 8, 9, 10 та 7-й батальйони, причому особовий склад останнього виконував роль зв'язкових з іншими бойовими одиницями; 1-й батальйон розбив противник, 2, 4 та 5-й – відкликали до Києва.

1-й батальйон, виконуючи завдання штабу, 6 серпня 1941 р. досяг с. Осівці⁴ і на його околиці розмістився на відпочинок. Невдовзі партизанів оточили близько 50 ворожих автоматників, які відкрили хаотичний обстріл, у результаті чого бойову одиницю було розбито. Один із партизанів, на прізвище Левковець, який зумів повернутися до Києва, зазначав: «Зі 100 бійців живими залишилися тільки двоє: він і партизан Крицький, німці втратили 20 солдатів убитими та пораненими» [23, 40 – 41]. Далі він так пояснив причини розгрому: «Невигідне з тактичного погляду розміщення на відпочинок, відсутність належної розвідки, погана організація охорони, а також можлива зрада двох партизанів, які перед боєм дезертирували з батальйону» [23, 40 – 41].

2, 4 та 5-й батальйони після переходу через лінію фронту рухалися однією колоною, що призвело до мінометної та кулеметної атаки з боку ворога та подальшого оточення. 2-й батальйон, зумівши перегрупуватися та вийти з оточення без втрат, не вступив у тривалу перестрілку; з мінімальними втратами вислизнули й бійці 5-го батальйону. Найбільше постраждав 4-й батальйон: із 96 бійців особового складу до Києва змогли повернутися лише 32 [36, 60].

² Нині Новоград-Волинського району Житомирської області.

³ Нині адміністративний центр Ємільчинського району Житомирської області.

⁴ Нині Брусилівського району Житомирської області.

Потрібно зауважити, що командир 4-го батальйону капітан Антипов у рапорті полковникові Т.А. Строкачу уточнив людські та матеріальні втрати ввіреного підрозділу. На 5 серпня 1941 р. до Києва справді повернулися тільки 32 бійці, інші були у розпорядженні військових частин 5-ї армії Південно-Західного фронту. Після переходу лінії фронту батальйон узяв участь в оборонних боях у складі 5-ї армії й мав повернутися до міста найближчим часом. Варто зауважити, що матеріальні втрати справді були значними: «3 ручних кулемети, 4 гвинтівки, вистріляно близько 16 000 набоїв та близько 100 ручних гранат» [36, 85].

У перші дні діяльності батальйонів полку мали місце розгубленість та слабке орієнтування на місцевості; неабиякою проблемою став низький рівень кваліфікації командного складу, який позначився недостатньою активністю та низькою ефективністю. Наприклад, 10-й батальйон зумів вийти з оточення, але, не відірвавшись від ворога й не заплутавши слідів, швидким маршем рушив до командного пункту полку, чим наразив інших на небезпеку.

За перший місяць діяльності (25 липня – 20 серпня 1941 р.) полк, згідно з повідомленням його командування, знищив понад 250 офіцерів та солдатів ворога, а також близько 100 шпигунів, диверсантів, дезертирів, представників окупаційної влади, захопив у полон та передав частинам Червоної армії 16 ворожих вояків [36, 38]. У звіті «Про склад та бойову діяльність» О.К. Чехов також указує на велику кількість поранених німецьких вояків, яких вони не змогли поразити через їхній швидкий відступ (найімовірніше, це була приписка для примноження своїх заслуг у ворожому тилу) [36, 37 – 42].

Уже наприкінці серпня 1941 р. стало зрозуміло, що кампанія з використання партизанських полків зазнала цілковитого краху. Першим про це обмовився сам командир, зазначаючи чи не головні причини невдач «малої війни» 1942 – 1944 рр.: «Дії партизанських формувань у тилу противника неможливі через погане знання місцевості, місць укріплень, труднощі в організації харчування, відсутність належного зв'язку з населенням і майже неможливе забезпечення централізованого керівництва з боку штабу діями усіх підрозділів, розкиданих на великій території» [36, 40]. У перші дні вересня стурбованість з цього приводу висловив і заступник начальника 4-го відділу НКВС УРСР підполковник Любит. Доповідаючи полковникові Т.А. Строкачу про стан справ у 6-му батальйоні, констатував: «На сьогодні він розпався і фактично не існує. Від батальйону залишилося лише 25 бійців... Завдання просунути в тил противника в район Хмільника Вінницької області не виконане... Станом на 31.08.1941 р. на озброєнні особового складу залишилося 6 гвинтівок (273 набої), 20 гранат, 11 револьверів (342 набої), 1 кулемет (80 набоїв)» [36, 143 – 144].

Раніше схожа доля спіткала 10-й батальйон, який фактично розпався після першої сутички з ворогом: «Під час бою поблизу Городниці (Новоград-Волинський район Житомирщини) було вбито командира батальйонув. Мостового... Після бою в розташування батальйону не повернувся нач. штабу та 7 чи 8 бійців...» [36, 182 – 183].

Втративши значну частину особового складу (вбиті, відкликані, дезертири), командування полку не вирішувало нагальні проблеми, а пропонувало Південно-Західному фронту з'ясувати інші питання, зокрема ті, що стосувалися матеріального забезпечення: «Необхідна завчасна доставка як концентратів і консервованих продуктів – недоторканного запасу з розрахунку 15 – 20 днів на людину, так і предметів зимового речового забезпечення» [36, 41].

Більшість бійців 1-го партизанського полку НКВС не чекали високих директив та матеріального забезпечення з-за лінії фронту або вказівок командування полку, а намагалися врятуватися самотужки, залежно від обставин. Після краху 10-го батальйону всі, хто залишився живим, самостійно вирішували проблему переходу лінії фронту: «Я, червоноармієць Бакитько, і Наумов, із 10-го батальйону, пішли 18 серпня 1941 р. Штаб батальйону в цей час повинен був розташовуватися у с. Середня Рудня⁵» [36, 183].

Цікавою сторінкою історії 1-го партизанського полку НКВС стали взаємини з місцевим населенням та налагодження зв'язків із тамтешніми партизанськими загонами. Мешканці сіл і міст, у яких ще не загоїлися рани від трагічних подій 30-х років ХХ ст., не поспішали допомагати представникам колишньої влади. Зважаючи на те, що окупаційна влада на початковому етапі війни заgravала з місцевим населенням, найбільше, на що могли сподіватися партизани, так це на своєрідний нейтралітет, однак найчастіше відчували протидію.

Такою ж відомою, як і у 1-го партизанського полку НКВС, і не менш трагічною стала історія Київського міського партизанського загону «Перемога або смерть» під командуванням С.П. Осечкіна. Ідея створення загону вперше пролунала на міських партійних зборах, що відбулися 7 липня 1941 р. Як відомо, напередодні було оприлюднено текст звернення Президії Верховної Ради УРСР, РНК УРСР та ЦК КП(б)У до українського народу, у якому з посиланням на традиції українських партизанів містився заклик «створювати кінні та піші партизанські загони, диверсійні групи для боротьби з частинами армії противника, зриву всіх заходів окупантів» [14, 67 – 69].

10 липня о 10-й годині ранку в приміщенні міської ради розпочалося зібрання активу Київського обкому та міськкому КП(б)У, на якому й було затверджено рішення про створення загону «Перемога або смерть». Кураторство покладалося на І.М. Попова – заступника голови виконкому Київської міської ради, начальника МППО, В.С. Поліщука – заступника голови виконкому міської ради, В.І. Аладіна – завідувача організаційно-інструкторського відділу Київського міськкому КП(б)У. Командиром загону призначили С.П. Осечкіна [13, 36].

Запис добровольців розпочався того самого дня, 10 липня 1941 р., у приміщенні міськради, а також на Новотверській, 14 (нині П. Лумумби) та в районі Володимирської гірки [13, 36].

На момент виходу з Києва загін «Перемога або смерть» налічував 150 бійців, озброєних гвинтівками, ручними гранатами, кулеметами «Максим». «Народні месники» мали мінно-підривні засоби, засоби телефонного зв'язку; крім цього,

⁵ Нині Овруцького району Житомирської області.

у різних районах Київської обл. були створені партизанські бази із продовольством, військовим спорядженням та зброєю [22, 29].

Спочатку структура загону нагадувала стрілецьку роту: командування загону, три стрілецькі взводи, кулеметний взвод, взвод розвідки й зв'язку, медико-санітарне відділення. Проте досвід перших боїв із противником, що велися спільно з загонами народного ополчення в передмісті Києва, переконав С.П. Осечкіна та його командирів провести переформування складу загону. Починаючи з серпня 1941 р., до кожного з трьох взводів було додано окремі ланки з розформованих взводів кулеметників, розвідки й зв'язку, деякі зміни торкнулися й медико-санітарного відділення. У результаті було сформовано три бойові групи, які могли вільно маневрувати, оперативно завдавати ударів по ворогу одночасно в кількох місцях. Крім того, у кожній із подібних бойових груп були організовані окремі оперативні підрозділи. Про це, зокрема, згадував і Я.П. Сольський (один із бійців загону): «Бойові завдання виконувалися не завжди повним складом загону. Для виконання одних завдань направлявся командир групи з 5 – 6 бійцями, інших – 10 – 15, третіх – 40 – 50, а для виконання особливо важливих – увесь склад загону, включаючи командира й комісара» [13, 58].

Можна припустити, що наприкінці липня – на початку серпня, коли загін був передислокований у Димерський р-н Київської обл., його діями активно опікувалися в оперативному відділі штабу Південно-Західного фронту.

Уперше партизани загону відзначилися в бою, що відбувся 7 серпня 1941 р. в районі с. Савенки⁶. Тоді вони розгромили ворожий кінний обоз, який рухався в бік с. Гаврилівки⁷, убили 17 вояків противника, захопили 4 підводи з набоями та бойовим спорядженням [10, 133; 22, 32]. Після першого успіху на командування загону було покладено завдання розпочати диверсійну діяльність на автошляхах Чорнобиль – Київ, Чорнобиль – Остер – Чернігів для перешкоджання руху ворожих військ.

Бойовий досвід нагромаджувався поступово, але досить успішно. Так, 17 серпня 3-тя бойова група під командуванням Т.К. Коваленка, здійснюючи розвідку поблизу с. Мироцьке⁸, наштовхнулася на німецьких парашутистів. Двох ворожих солдатів було убито, п'ятьох узято в полон [10, 133].

22 серпня 1941 р. неподалік від с-ща Немішаєве та Кичеевих дач⁹ відбувся черговий бій між партизанами і німецькою військовою частиною, проте сили були нерівні. Від прямого мінометного вогню загинули командир 1-ї бойової групи О.П. Тищенко та кулеметниця Г. Зуєва. Я.П. Сольський згадував: «Бій тягнувся з обіду до пізнього вечора. І це нас, до речі, і врятувало. Темрява і пожежа якогось сараю на краю села. Це дало можливість відступити. Ми навіть зупинились у якомусь селі, щоб перепочити, але німці не дали можливості нам це робити. Вони переслідували нас дуже довго» [13, 18 – 20].

⁶ Нині Вишгородського району Київської області.

⁷ Нині Вишгородського району Київської області.

⁸ Нині Києво-Святошинського району Київської області.

⁹ Нині смт Ворзель Київської області.

Цікавим видається той факт, що у центральній республіканській і київській пресі саме цей бій партизанського загону «Перемога або смерть» став підставою для сюжету чергової пропагандистської байки. Згідно з нею ворог зазнав великих втрат – 300 убитих солдатів і офіцерів (поранені не враховувалися), а також 2 спалених німецьких панцерники, а ще – «німецький кавалерійський загін у 700 шабель, який відступив» [16].

Уже наступного дня, 23 серпня 1941 р., партизани здійснили напад на німецький кавалерійський роз'їзд. Під час бою було вбито 15 німецьких солдатів [20, 33]. Того самого дня 1-ша та 2-га бойові групи здійснили зухвалий напад на ворожий підрозділ, що рухався дорогою неподалік від с. Блиставиця¹⁰, у результаті 19 гітлерівців було вбито, а 3 узяті в полон [22, 33].

Останні бої негативно позначилися на боєздатності партизанського загону «Перемога або смерть», адже противник зробив кілька спроб оточення й ліквідації партизанів, тому останні змушені були маневрувати, ухиляючись від відкритих зіткнень з ворогом.

Зі спогадів Я.П. Сольського: «Протягом дня ми подолали понад 50 км у спеку та при повному обмундируванні. При цьому, якщо мати на увазі, що в загоні були літні люди, жінки та дівчата, то такі марш-переходи були неймовірно важкими» [13, 59].

Намагаючись відірватися від переслідування, у ніч проти 27 серпня 1941 р. загін форсував Дніпро в районі с. Козаровичі¹¹ і вийшов на лівобережну частину Вищедубечанського району.

Тут потрібно зазначити, що партизани загону «Перемога або смерть» застосували тактику дрібних армійських диверсійних груп (як і представники інших загонів початкової фази протистояння). Перейшовши лінію фронту, вони перебували на окупованій території не більш ніж кілька днів, а після здійснення вдалих акцій поверталися на доозброєння. Далі партизани загону передавали поранених у шпиталі й запасалися харчами. Так, 27 серпня після чергового доозброєння партизани здійснили напад на ворожий гарнізон у с. Виповзів¹², а наступного дня розгромили підрозділ противника, який відпочивав у переліску неподалік від с. Жукин¹³.

Як зазначено в монографії «Нескорена земля Київська», під час взаємодії партизанів із регулярною армією, яка тривала до 10 вересня 1941 р., «партизани провели близько 20 бойових операцій, унаслідок яких ворогові було завдано відчутних втрат» [10, 134]. Автори цього наукового дослідження наводять дані про втрати живої сили противника та його матеріальної частини за цей період, однак, на нашу думку, вони не завжди відповідають реальним фактам і тому не заслуговують на увагу.

Кінець серпня – початок вересня 1941 р. – найскладніший і найдраматичніший період, пов'язаний з обороною столиці України. На партизанський загін

¹⁰ Нині Бородянського району Київської області.

¹¹ Нині Вишгородського району Київської області.

¹² Нині Козелецького району Чернігівської області.

¹³ Нині Вишгородського району Київської області.

«Перемога або смерть» саме тоді було покладено відповідальність за виведення окремих радянських військових підрозділів із ворожого оточення. І у звіті «Про бойову діяльність партизанського загону «Перемога або смерть» та в історичній фаховій літературі серед операцій, спрямованих на виведення радянських бойових одиниць із ворожого оточення, особливо виокремлюють ту, що була здійснена 10 вересня 1941 р. у районі с. Ошитки¹⁴. Тоді в результаті розгрому ворожого гарнізону було виведено з оточення батальйон 102-го стрілецького полку 41-ї стрілецької дивізії 6-го стрілецького корпусу 26-ї армії (деякі дослідники бойового шляху партизанського загону «Перемога або смерть» помилково вказують на 101-й стрілецький полк, однак військовий підрозділ під таким номером в обороні Києва участі не брав [13, 62; 10, 134]).

Надзвичайно важкі бої чекали на загін уже на завершальному етапі Київської оборонної операції, унаслідок яких 23 вересня 1941 р. неподалік від Барішівки загін розділювався на дві групи: перша, рухаючись у напрямі с. Селичівка¹⁵, вступила в бій із противником, проте після тривалого мінометного обстрілу 12 бійців, які залишилися живими, змушені були відійти в бік с. Борщева¹⁶, а друга, об'єднавшись напередодні з групою оточенців, провела успішний бій у Березані. Наступного дня, 24 вересня 1941 р., війська противника були цілковито витіснені з міста в напрямі Яготина. Відхід гітлерівців був надто поспішним, бо на місцевій залізничній станції окупанти залишили ешелон із полоненими радянськими бійцями.

Загалом у ці вересневі дні кількість партизанів у загоні зросла більш ніж утричі. До нього увійшли військовополонені, а також військовослужбовці й моряки Дніпровської військової флотилії. Імовірно, командування загону сподівалося, що такою величезною силою (майже 600 бійців) буде легше прокладати шлях на схід, однак вирватися з ворожого кільця партизанам так і не вдалося. «Народні месники», потрапивши в «мішок», не мали можливості перегрупуватися. Їхня перевірена тактика, що увінчувалася результативністю у взаємодії з регулярними армійськими частинами, виявилася вразливою у самостійній діяльності. Боротьба в глибокому тилу потребувала спеціальних знань та навичок, створення агентурної мережі, а також справжньої матеріальної бази, однак нічого цього не було навіть у планах партизанів.

Останній бій із противником відбувся в ніч проти 26 вересня 1941 р., коли загін передислокувався на х. Шевченка, що неподалік від Яготина. Противник вів наступ із трьох напрямів, а з четвертого «східного», там, де лежало болото «Супій» (північно-західна частина Яготина), було встановлено кулемети. У нерівному бою загинуло близько 400 бійців загону [10, 135]. Від розриву німецької ручної гранати поліг і командир загону С.П. Осечкін.

За час свого бойового шляху партизанський загін «Перемога або смерть» пройшов із боями із заходу на схід значну частину Київщини. Загалом із середини

¹⁴ Нині територія Вишгородського району Київської області (у 1962 р. село затоплено).

¹⁵ Нині Барішівського району Київської області.

¹⁶ Нині Бородянського району Київської області.

липня до кінця вересня 1941 р. особовий склад провів понад 30 боїв із противником, вивів із ворожого оточення 2 батальйони та провів 3 операції з прикриття відходу частин Червоної армії, відбив і звільнив понад 260 радянських військовополонених [22, 40].

У районі Запоріжжя і Дніпропетровська до партизанських лав вливалися окремі військові підрозділи Червоної армії, що відступали й потрапляли в оточення. Завданням цих партизанських груп було внесення дестабілізації в порядки німецьких, угорських та італійських частин, що діяли на дніпропетровському напрямі ворожого наступу: «Минулої ночі мали місце дії партизанів на вокзалі і привокзальних будівлях у Чортомлику» [21, 33]. Район Чортомлика і Дніпровських плавнів став чи не головною базою радянських партизанів у вказаному регіоні в серпні – жовтні 1941 р. Окрім колишніх військовослужбовців, тут перебував партизанський загін міст Марганця, Нікополя і Кривого Рогу, Лепетиського, Апостолівського, Харківського, Бериславського і Чкалівського районів. 16 вересня 1941 р. до Чортомлика прибув загін № 1080 на чолі з батальйонним комісаром М.П. Захаровим. Це не залишилося поза увагою німецької розвідки: «Узято в полон 7 солдатів і 45 партизанів. За зведеннями, отриманими від військовополонених, 500 – 600 партизанів під командуванням майора і 5 офіцерів перебувають у районі на південь від Грушевського Кута (Чортомлика)» [21, 22].

У донесеннях розвідвідділу командування групи фон Рока від 28 і 30 вересня, адресованих офіцеру зв'язку угорського механізованого корпусу Вермахту, зазначено: «...На ділянці угорського механізованого корпусу активізувалася діяльність партизанів. Минулої ночі з ними відбувся бій. Партизани, за розвідданими, входять до складу 52-го батальйону, який було розбито в районі Запоріжжя. Вони займаються підготовкою для переправи через Дніпро груп противника. У них є завдання знищувати комунікації в районі Запоріжжя – Нікополя та вербувати до своїх груп нових членів. Перед ділянкою бригади СС ще перебувають частини противника і загони партизанів, що формуються з військовослужбовців, які відстали від своїх частин» [21, 18 – 23].

З часом на островах було створено бази, у віддалених закутках Дніпровських плавнів організовано підпільні шпиталі. Окремі групи партизанів залишалися тут до кінця зими 1942 р.

Висвітлюючи протистояння сторін в перші місяці німецько-радянської війни, не можна обійти увагою й ставлення місцевого населення до партизанів. Добре пам'ятаючи часи Голодомору й репресій, люди не поспішали допомагати радянським нерегулярним збройним формуванням. Та, незважаючи на лояльні чи відверто ворожі настрої, КП(б)У не припиняла агітаційної роботи серед місцевого населення, мобілізуючи його на спротив окупантам, адже радянське керівництво мало намір організувати й скерувати селянство на забезпечення матеріальними ресурсами та харчуванням нашвидкуруч сформованих партизанських груп і загонів. На переконання влади, саме селянство, а не диверсанти

чи партизани повинні були стати головною рушійною силою в боротьбі з нацизмом на окупованих територіях. При цьому цілковито ігнорувався той факт, що цивільне населення України здебільшого не сприймало радянських партизанів як захисників від загарбників. Ставлення населення до зміни влади дуже влучно висловила (не пізніше травня 1942 р.) зв'язкова ЦК КП(б)У М.Г. Глушко: «Коли ми йшли вперше, то кругом відчувалося, що люди чогось вичікують, деякі навіть розраховували на те, що німці привезуть різні товари...» [24, 297 – 298].

Потрібно зауважити і те, що радянський партизанський рух на території України на самому початку німецько-радянської війни був надзвичайно строка-тим і з погляду мотивації та соціальних верств. До складу партизанських загонів і груп входили насамперед бійці, зараховані за вказівками партійних і комсомольських комітетів, та добровольці, які влилися в партизанський рух з патріотичних та ідейних переконань, а також червоноармійці – оточенці та втікачі з таборів для військовополонених.

Поразки Червоної армії в 1941 р., зокрема під Києвом, призвели до швидкої окупації більшої частини території України та майже цілковитого винищення партизанських формувань окупантами. Загони, створені насамперед з комуністичного, комсомольського та чиновницького активів, були розбиті ворогом уже в перші тижні війни або ж розпалися під впливом різних обставин. Уже на листопад – грудень 1941 р. партизани діяли лише в українсько-російсько-білоруському прикордонні Чернігівщини й Сумщини – регіонах, наповнених червоноармійцями-оточенцями, які пробивалися з Київського «котла».

Незважаючи на весь трагізм ситуації перших місяців війни, діяльність партизанських формувань початкового етапу німецько-радянського протистояння стала уроком для майбутніх загонів «народних месників», почасти дуже гірким для пересічного населення:

- позаяк через підпорядкування партизанських загонів різноманітним державним і партійним структурам вони виявилися практично не готовими до вирішення завдань, які перед ними ставилися, визначальним поштовхом у розвиткові партизанського руху стало створення УШПР та подальша централізація руху Опору;
- позитивним імпульсом для комуністичної системи стала вже сама наявність підпільних організацій і партизанських загонів, що діяли від імені радянського уряду, підвищуючи цим авторитет ВКП(б) та її керівництва в очах світової громадськості та слугуючи символом незламності більшовицького ладу;
- намагаючись повернути на свій бік селянство, партизани постійно проводили диверсії, які дискредитували місцеве населення і викликали терор із боку окупантів, унаслідок чого було знищено сотні сіл та десятки тисяч населення. У перший рік своєї діяльності партизани зробили найголовніше: застосовуючи насильство та залякування, вони зуміли прихилити селянство на свій бік. Уже на другий рік війни, навіть не поділяючи ідеалів боротьби

радянських партизанів, селянство стало надійним тилом та господарським резервом для «народних месників».

Припускаючись прорахунків ідеологічного та військового характеру на початковому етапі боротьби, у подальшому учасники руху Опору таки зуміли досягти найважливішого для них – внести елементи дезорганізації в тилову німецьку окупаційну політику.

Джерела та література:

1. Білоус О.П. До історії діяльності 1-го партизанського полку НКВС / О.П. Білоус // *Архіви України*. – 2013. – № 6. – С. 107 – 116.
2. Білоус О.П. Київський міський партизанський загін «Перемога або смерть»: історія формування, бойовий шлях, пам'ять / О.П. Білоус, В.І. Смірнова // *Військово-історичний меридіан*. – 2014. – № 4. – С. 93 – 104.
3. Гогун О.С. Сталінські командос. Українські партизанські формування, 1941 – 1944 рр. / перекл. Катерина Демчук. – К.: Наш формат, 2014. – 504 с.
4. ДАЧО. – Ф. Р-76. – Оп. 1. – Спр. 525: Статті та спогади учасників Великої Вітчизняної війни. – 128 арк.
5. Кентій А.В. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941 – 1944) / А.В. Кентій, В.С. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – 408 с.
6. *Комуніст*. – 1941. – 23 липня.
7. *Комуніст*. – 1941. – 10 вересня.
8. Курас І.Ф. Штаб непокоренних. Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны / И.Ф. Курас, А.В. Кентий. – К.: Политиздат Украины, 1988. – 330 с.
9. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941 – 1944. В 2-х т. / В.Н. Немятый, Д.Ф. Григорович, В.А. Замлинский. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 2. – 399 с.
10. Непокоренная земля Киевская: Из истории всенародной борьбы в тылу врага 1941 – 1944 / Авт. коллектив: В.Н. Немятый (руководитель), Д.Г. Григорович, О.С. Кременчугская и др.; Редкол.: Л.И. Павленко (председатель) и др. – К.: Политиздат Украины, 1985. – 251 с.
11. Патриляк І.К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – 590 с.
12. *Пролетарська правда*. – 1941. – 16 вересня.
13. Сольський Я.П. Круті дороги до Храму (автобіографічний нарис) / Я.П. Сольський. – К.: [б.в.], 2002. – 286 с.
14. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. Документы и материалы. В трех томах. Т. 1.: Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. – 18 ноября 1942 г.). – К.: Наукова думка. – 1980. – 520 с.
15. «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны Украины, 1941 – 1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы / Авт.-сост.: Гогун А.С., Кентий А.В. – К.: Украинский издательский союз, 2006. – 430 с.
16. *Советская Украина*. – 1941. – 10 вересня.

17. *Старинов И.Г. Мины замедленного действия. Размышления партизана-диверсанта. – Книга вторая / И.Г. Старинов // Альманах «Вымпел». – 1999. – 382 с.*
18. *Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941 – 1945. Сборник документов и материалов / Сост.: Л.Г. Довжинец, Л.А. Заика, И.А. Ильченко и др. – К.: Наукова думка, 1988. – 440 с.*
19. *Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941 – 1945 рр.): наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд.: О.В. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лозицький та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – 319 с.*
20. *Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр. У трьох томах. Т. 1.: Радянська Україна в період відбиття віроломного нападу фашистської Німеччини на СРСР і підготовки умов для корінного перелому у війні (червень 1941 р. – листопад 1942 р.). – К.: Політвидав України, 1967. – 558 с.*
21. *ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 149: Звіти розвідки і карти просування німецьких, італійських та угорських військ територією України. – 295 арк.*
22. *ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 112: Звіт керівництва загону про діяльність партизанського загону «Перемога або смерть», випуски газет загону, підтвердження очевидців про бойову діяльність партизанів. – 63 арк.*
23. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 62: Спецдонесення НКВС УРСР в ЦК КП(б)У про формування і бойові дії партизанських загонів у тилу противника. – 178 арк.*
24. *ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 189: Копії постанов ДКО, доповідних записок, звітів і довідок про бойову діяльність партизанських груп і партизанських загонів, що діяли в Україні в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років. – 361 арк.*
25. *ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 4. – Спр. 17: Облікові справи загонів ім. В.І. Чапаєва Кам'янець-Подільської області, Полтавської області, Ворошиловградської області, Кіровоградської області, Київської області. – 66 арк.*
26. *ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 4. – Спр. 22: Облікові справи партизанських загонів Київської області, Полтавської області, Сталінської області. – 61 арк.*
27. *ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 4. – Спр. 35: Облікові справи партизанських загонів УШПР, Київської області, Ворошиловградської області, Кіровоградської області. – 27 арк.*
28. *ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 4. – Спр. 44: Облікові справи партизанських загонів Сумської області (командири – Бондаренко, Бородавка, С.П. Борци), ім. В.І. Чапаєва Вінницької області (командир – Г.П. Боднар), Ворошиловградської області (командири – С.Я. Борзило і Н.С. Борисов), Полтавської області (командир – А.М. Боровик), Харківської області Представництва УШПР при Військовій раді 3 Українського фронту (командир – М.К. Бородін), Кіровоградської області (командир – Т.М. Бочаров), Запорізької області (командир – Ф.Р. Бочаров). – 61 арк.*
29. *ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 4. – Спр. 141: Облікові справи партизанських загонів Полтавської області, Чернігівської області, Чехословацької партизанської бригади ім. Яна Гуса, Київської області, Харківської області, ім. Чапаєва Представництва УШПР при Військовій раді 1-го Українського фронту, Ворошиловградської області, Сталінської області, Запорізької області. – 89 арк.*
30. *ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 4. – Спр. 164: Облікові справи партизанських загонів № 17 Сталінської області Представництва УШПР при Військовій раді 3-го Українського фронту, Харківської області, Київської області, Ворошиловградської області, Полтавської області. – 94 арк.*
31. *ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 4. – Спр. 186: Облікові справи партизанських загонів Житомирської області, Київської області, Ворошиловградської області, Сумської області, Полтавської області, Сталінської області. – 48 арк.*

32. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 4. – Спр. 311: Облікова справа партизанського загону під командуванням І.В. Свиридова, сформованого з особового складу бойового резерву НКВС УРСР м. Києва. – 10 арк.
33. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 8. – Спр. 1: Директивні вказівки НКВС УРСР і листування з НКВС СРСР, РНК УРСР, обласними управліннями НКВС УРСР про організацію та бойову діяльність винищувальних батальйонів, посилення бойової та політичної підготовки особового складу та інших питань. Довідки і зведення оперативного штабу НКВС УРСР про хід формування, кількість, чисельний склад і озброєння винищувальних батальйонів УРСР, дислокації військових частин НКВС Київського округу. – 141 арк.
34. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 8. – Спр. 5: Доповідні записки, довідки і зведення УНКВС УРСР по Кіровоградській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Сталінській, Сумській, Тернопільській, Харківській, Чернігівській і Чернівецькій областях про формування, чисельність, озброєння і бойову діяльність винищувальних батальйонів. – 191 арк.
35. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 8. – Спр. 22: Доклади прибулих із тилу ворога партизанів В.Є. Альошина, Н.Є. Мерзлікіна і К.В. Романова про бойові дії партизанських загонів під командуванням Загорулька і Євтушенка на території Чернігівської області. – 47 арк.
36. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 8. – Спр. 65: Бойовий наказ штабу Південно-Західного фронту, доповідні записки, довідки, рапорти робітників 4 Управління НКВС УРСР бійців і командирів 1 партизанського полку НКВС УРСР про бойові дії в тилу ворога. Вихідні і вхідні радіограми штабу Південно-Західного фронту, НКВС УРСР 1 партизанського полку НКВС УРСР. – 256 арк.
37. Чайковський А.С. Невідома війна (Партиз. рух в Україні 1941 – 1944 рр. мовою документів, очима історика) / А.С. Чайковський. – К.: Україна, 1994. – 255 с.
38. Черниговская областная партийная организация в годы Великой Отечественной войны / [Авт. кол.: Ф.М. Блоха, В.И. Власенко, В.К. Драгунов и др.]. – К.: Политиздат Украины, 1987. – 160 с.

© **Александр БИЛОУС**

СОЗДАНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СОВЕТСКИХ ПАРТИЗАНСКИХ ФОРМИРОВАНИЙ УКРАИНЫ НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ НЕМЕЦКО-СОВЕТСКОЙ ВОЙНЫ

Рассмотрена деятельность советских партизанских подразделений на начальном этапе немецко-советской войны. Освещены проблемы формирования партизанских отрядов и причины их малоэффективного сопротивления оккупантам, а также отношение гражданского населения к партизанам в первые месяцы противостояния. Реконструировано историю двух крупнейших отрядов, действовавших в указанный период.

Ключевые слова: советское партизанское движение, оборона Киева 1941, «Победа или смерть», 1-й партизанский полк НКВД.

© *Oleksandr BILOUS*

THE CREATION AND ACTIVITY OF THE SOVIET PARTISAN FORCES OF UKRAINE AT THE INITIAL STAGE OF THE GERMAN-SOVIET WAR

Activities of Soviet partisan units in the initial phase of the German-Soviet war. Deals with the difficulties of forming guerrilla groups and their causes ineffective resistance to invaders, and the ratio of civilians to the guerrillas in the first months of confrontation. Reconstructed the history of the two largest and most effective units that operated in the specified period.

Keywords: *Soviet guerrilla movement, the defense of Kyiv in 1941, “Victory or Death”, 1st Regiment NKVD partisan.*

СКАРБНИЧКА МУЗЕЙНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

УДК (430)623.444“1939/1945”+069.5

© Златко ЗЛАТАНОВ

НІМЕЦЬКА ХОЛОДНА ЗБРОЯ ЧАСІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (із циклу «Штрихи до експозиції»)

Проаналізовано колекцію представлених у 13-му залі Меморіального комплексу 42-х зразків холодної зброї часів гітлерівської Німеччини, а також австрійських (з 1867 р. – австро-угорських) та німецьких земель XIX – поч. XX ст. Детально досліджено основні види кортиків, кинджалів, багнетів, шабель згаданої колекції, матеріал, з якого вони виготовлені, акцентовано увагу на історичній цінності деяких зразків.

Ключові слова: багнет, башмак, бутероль, Вермахт, гарда, дол, ефес, Золінген, кинджал, клинок, кортик, Крігсмаріне, Люфтваффе, обоймиця, обух, піхви, п'ята клинка, Райхсмаріне, руків'я, темляк, устя, холодна зброя, шабля, фондозбірня.

Серед трофеїв, представлених у 13-му залі Меморіального комплексу, є 42 зразки холодної зброї часів гітлерівської Німеччини, а також австрійських (з 1867 р. – австро-угорських) та німецьких земель XIX – початку XX ст. На цих територіях ще здавна виготовляли клинки винятково високої якості.

Після приходу націонал-соціалістів до влади в Німеччині в січні 1933 р. на додаток до форменого одягу всіх родів військ, численних воєнізованих і громадських організацій були введені різні види військової атрибутики, зокрема спеціальні типи холодної зброї – кортики, кинджали та ножі. Згодом ця зброя відіграла значну роль як елемент німецької уніформи часів Третього райху [19]. Саме у 1933 р. делегація з міста Золінгена звернулася до нового німецького вождя Адольфа Гітлера з пропозицією зробити мечі й кинджали відзнаками та символами статусу членів нацистської партії. Це німецьке місто ще із Середніх віків славилось виробництвом якісної холодної зброї [15, 70]. Клейма з його назвою можна побачити і на музейних зразках.

Відомо, що поразка Німеччини в Першій світовій війні вдарила по галузі виробництва холодної зброї, унаслідок чого багато кваліфікованих робітників

і майстрів залишилися безробітними. Гітлер та його прибічники були апологетами німецької середньовічної культури й намагалися відродити деякі її аспекти, спрямувавши їх у площину нацистської ідеології. Тому ідея делегації із Золінгена була сприйнята з ентузіазмом [15, 70]. Серед ключових лозунгів Гітлера, який спекулював на невдоволенні німців результатами війни, була обіцянка відродити німецьку національну гордість, зокрема ввести формену зброю в нацистських військових, напіввійськових та політичних організаціях. Нові мундири і кинджали також передбачалися для інших організацій, наприклад, для німецького Червоного Хреста і державних цивільних службовців. Психологічний ефект був досить помітний, оскільки представники різних структур знову відчували свою значимість, отримали визнання і набули статусу [15, 200].

Отож поширення холодної зброї серед політичних та військових організацій дало Гітлеру підстави вирішити два завдання: по-перше, відновити сталеливарну промисловість, а по-друге, піднести моральний дух населення, відновивши давні традиції [41, 103].

В експозиції 13-го залу музею представлені численні кинджали, кортики, шаблі, багнети, чимало з яких є доволі цікавими й цінними.

Слід зауважити, що в деяких джерелах кортики позиціонуються як кинджали. Очевидно, це пов'язано з перекладом літератури, написаної іноземною мовою. Наприклад, у німецькій мові слово «Dolch», так само як і в англійській слово «Dagger», вживається стосовно і кинджала, і кортика.

Серед артефактів 13-го залу – 9 німецьких службових кинджалів СА¹ зразка 1933 р. На їхніх клинках вигравіювано девіз «*Alles für Deutschland*» («Все для Німеччини»). Ця зброя була першим стандартним двосічним² кинджалом, запровадженим у Третьюому райху. Руків'я виготовляли з різних сортів дерева (особливо часто використовували грушу, горіх, березу, дуб та клен) й фарбували в коричневий колір. Таке забарвлення повністю відповідало уніформі «коричневосорочників» [40].

Німецький службовий кинджал СА зразка 1933 р.

Серед інших експозитів – 10 німецьких кортиків для офіцерів Сухопутних військ зразка 1935 р. Їхній ефес³ має пластмасове руків'я. Один кортик має

¹ СА (SA, Sturmabteilung) – штурмові загони НСДАП.

² Двосічний – загострений з обох боків.

³ Ефес (нім. Gefäß) – частина клинкової холодної зброї, яка складається з гарди та руків'я з наверхшам [45].

руків'я білого кольору (зі слонової кістки або білої пластмаси), що свідчить про його більш раннє походження, решта – помаранчевого кольору [15, 201]. Спостерегалися випадки, коли руків'я було виготовлене зі штучного бурштину, який був набагато важчим за натуральний. З лицьового боку на гарді⁴ розміщено зображення орла з розправленими крилами, який стискає у кігтях свастику, обрамлену вінком із дубового листа. Піхви спочатку виготовляли з латуні, однак після 1936 р. почали використовувати сталь. Вони мали спеціальні вставки, якими через кільця закріплювалися до ремня. Кортик виготовляли до травня 1943 р. [41, 12 – 13].

Німецький кортик для офіцерів Сухопутних військ зразка 1935 р.

Старші офіцери на гарді часто закріплювали шнур із темляком⁵ зі срібним шиттям. Його носили офіцери дійсної служби і старші офіцери запасу [15, 70]. Серед власників цієї зброї були, зокрема, генерали, офіцерський склад медичної та ветеринарної служб, музиканти та чиновники з офіцерськими званнями [15, 201]. Під час урочистих церемоній кортик могли замінити шаблею. Цей кинджал залишався офіційним атрибутом парадної форми до осені 1944 р. [18, 79].

У вітрині також поряд представлені три німецькі кортики для офіцерів Люфтваффе зразка 1937 р. Вони мають незаточений тонкий стилетний клинок, пластмасове руків'я помаранчевого кольору. Навершя сферичної форми прикрашене дубовим листям та свастикою. Деякі нагородні варіанти такого кинджала теж мали руків'я зі слонової кістки, а клинок – з дамаської сталі [15, 201].

Німецький кортик для офіцерів Люфтваффе зразка 1937 р.

Оскільки згадані вище зразки кортиків мали на гарді зображення свастики в лапах імперського орла, то, потрапляючи до рук військовослужбовців Червоної армії, вони часто «денацифікувалися» – свастику відпилювали або

⁴ Гарда – сукупність захисних пристосувань ефеса – дужки, хрестовини, кільця тощо, які утворюють єдине ціле [22].

⁵ Темляк – шкіряна або плетена з тканинних шнурів петля з китицею на кінці, яка закріплювалася на руків'ї шабель, шпаг, кортиків тощо. Окрім суто естетичної функції, темляк допомагав не втратити зброю у бою, де його просто одягали або намотували на руку [22].

відломлювали. У повоєнний час у СРСР у багатьох установах, де зберігалися нацистські реліквії, також запроваджували подібну практику. Яскравим прикладом цього є трофейний німецький кортик для офіцерів Сухопутних військ зразка 1935 р. Героя України Л.Г. Сушка, якого він відібрав у ворога в рукопашному бою під Ленінградом у жовтні 1941 р. [31]. Гарда кортика абсолютно гладенька, без свастики, орла та інших елементів. На решті кортиків теж наявні подібні «втручання» – відломлена або спилена свастика чи імперський орел, гладенькі наверх, а в одного з них наверх взагалі немає [33].

*Німецький кортик для офіцерів Сухопутних військ зразка 1935 р.
Героя України Л.Г. Сушка.*

Цікавим експонатом є настільна мініатюра для розкриття конвертів із листами, виготовлена у вигляді німецького кортика для офіцерів Люфтваффе зразка 1935 р. Піхви мініатюри синього кольору, мають наконечник, а також обоймицю⁶ й устя⁷, на яких закріплено ланцюжок. Клинок містить клеймо виробника – «E.&F. Hörster» [35]. Мініатюрний кортик призначався для розкриття конвертів та пакетів, розрізання газетних аркушів [30].

Настільна мініатюра для розкриття конвертів із листами у вигляді німецького кортика для офіцерів Люфтваффе зразка 1935 р.

Серед музейних артефактів особливої уваги заслуговує німецька шабля для генералів Люфтваффе зразка 1938 р. з подарунковим підписом Германа Герінга [38]. Подібні шаблі як відзнаки генералам гітлерівських ВПС Г. Герінг

⁶ Обоймиця – вузька або широка металева гайка, що охоплює дерев'яні чи шкіряні піхви. На обоймиці ставлять кільця для ремнів, які закріплюють піхви до пояса. Як правило, обоймиць на піхві може бути від однієї до трьох [22].

⁷ Устя – верхня деталь металевого оздоблення піхов, яка захищає їхню верхню частину від пошкоджень [22].

вручав особисто. На сьогодні ця зброя має велику цінність серед колекціонерів. Так, на сайті аукціонного дому Rock Island Auction Company орієнтовна вартість такої шаблі з нагородними документами на генерал-лейтенанта Еріха Штайна становила 20 000 – 35 000 доларів США [6].

Як зразок холодної зброї, ця шабля має доволі вишуканий вигляд. На вузькому клинку з нікелевого сплаву вигравіювані написи: «*In dankbarer Anerkennung*» («Із вдячним визнанням») з правого боку і «*Der Oberbefehlshaber der Luftwaffe*» («Головнокомандувач Люфтваффе»), а також стилізований підпис Германа Герінга з лівого боку. Усі літери розміщені на темно-синьому воронуванні. Зброя має позолочений ефес із нікелевого сплаву, пластикове руків'я помаранчевого кольору з позолоченою обмоткою. Траплялися руків'я, виготовлені з жовтого пластику. Заокруглене навершя оздоблене квітковим декором. Дужка ефеса також має свій орнамент. Перед орнаментованою гардою виступає ледь помітно випукла чашка-пластина з посрібленим орлом Люфтваффе. Чорні шкіряні піхви із заднім швом мають позолочені бутероль⁸ та устя з кріпленнями для носіння. Довжина клинка залежала від зросту людини [7, 83].

Музейний зразок шаблі для генералів Люфтваффе був виготовлений відомою фірмою «Eickhorn» у Золінгені, названою на честь її засновника Карла Айкгорна. Вироби з клеймом «Eickhorn» високо цінуються в усьому світі колекціонерами і любителями холодної зброї [19]. Цікавий вигляд має саме клеймо фірми. Це зображення білки, яка однією лапою тримає клинок. Над твариною – напис: «ORIGINAL», під нею – «Eickhorn SOLINGEN», причому літера «i» міститься всередині клинка, який тримає білка. Клеймо цього типу ставили на виробах з 1935 р. [20].

Німецька шабля для генералів Люфтваффе зразка 1938 р.

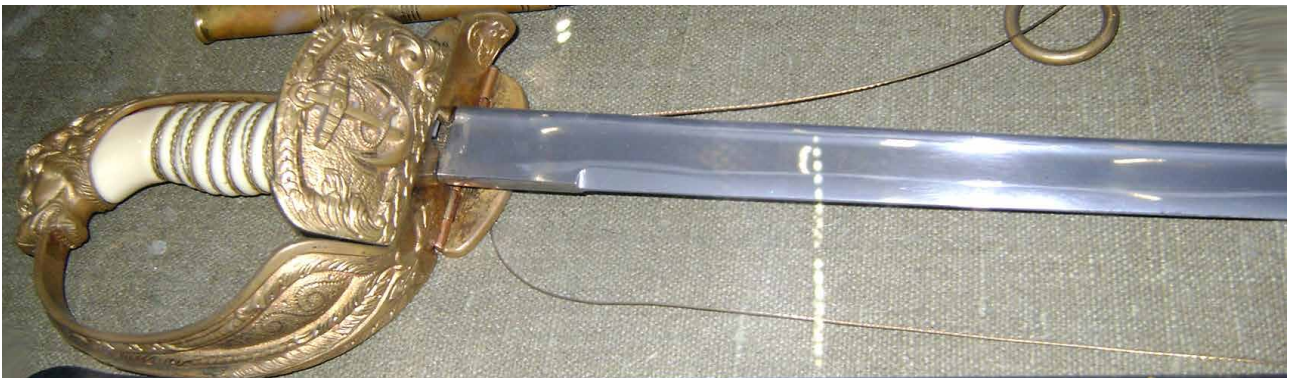
Серед інших експонатів увагу привертають дві німецькі шаблі для офіцерів ВМС зразка 1923 р. Ця зброя була розроблена в роки Веймарської республіки для Райхсмаріне і збережена у Третьому райху після створення Крігсмаріне у 1935 р. За основу була взята шабля кайзерівського флоту XIX ст., але якір на її гарді зображували без корони [27].

Німецька морська шабля мала чорні поліровані піхви з позолоченням устя, обоймиць і наконечника з гребенем. Гравійований орнамент на позолочених

⁸ Бутероль (від фр. *bouterolle*) – інша назва наконечника для піхви, тобто нижньої частини металевого оздоблення дерев'яних чи шкіряних піхів, що захищає їхній нижній кінець від ушкодження [21].

частинах піхов був скромний, близький до стилю «модерн». Зате декор ефеса був доволі вишуканий, величний. Долонна частина руків'я зі слонової кістки або її імітації була покрита позолоченою лев'ячою гривою, яка спадала з наверхів у вигляді голови лева. З його пащі дужка гарди переходила в прикрашене рельєфним дубовим листям розширення на перехресті. Усик гарди мав вигляд маленького гачка. Зовнішній щиток чашки гарди також прикрашався дубовим листям, а посередині в овалі красувався великий якір. Темляк пов'язувався за дужку поблизу лев'ячої голови, простягався до перехрестя, обв'язувався навколо основи руків'я і вільно звисав із внутрішньої сторони зброї [17, 36].

Кожен службовець флоту, починаючи від боцмана до грос-адмірала, мав право носити морські шаблі або кортики з темляками. Шаблі носили в почесних караулах, під час берегових парадів, при повній формі з еполетами і за особливим розпорядженням. При сюртуку з погонами і тужурці носили кортик, але при сюртуку могла бути і шабля [17, 35].

Німецька шабля для офіцерів ВМС зразка 1923 р.

На увагу заслуговують чотири німецькі шаблі для офіцерів Сухопутних військ зразка 1935 р., які вважають серед найпоширеніших у Збройних силах гітлерівської Німеччини. Позолочений ефес виготовляли з нікелю, бронзи, сплаву цинку або заліза. Пряма або орнаментована спинка руків'я, гладенька або орнаментована гарда, на щитку якої був представлений імперський орел чи інші фігури, зображення. Чорне пластикове руків'я мало позолочену обмотку. Клинок однолезовий, однодольний⁹. Чорні пофарбовані або поліровані піхви мали устя, наконечник із гребенем та обоймицю з одним кільцем для носіння [7, 12].

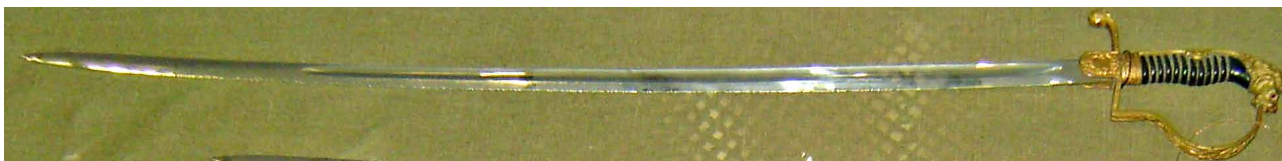

Німецька шабля для офіцерів Сухопутних військ зразка 1935 р.

⁹ Дол – поздовжній жолобок на площині клинка, призначений для його полегшення та зміцнення. Доли на лезі можуть бути у різній кількості, будь-якої довжини, ширини і глибини [22].

Доволі схожими на них є три німецькі «левоголові» шаблі для офіцерів Сухопутних військ зразка 1935 р. Основна їхня відмінність – наявність стилізованої голови лева на наверші ефеса. Ці зразки більше цінуються серед колекціонерів, ніж «безголові» шаблі [7, 18].

Німецька «левогорова» шабля для офіцерів Сухопутних військ зразка 1935 р.

Варті уваги також дві німецькі шаблі для командирів СС зразка 1936 р. [37; 38]. Посріблений ефес з округлим навершям виготовлявся з нікелю чи заліза. Чорне ребристе пластикове руків'я з посрібленою обмоткою було оздоблене рунами СС на круглій пластині, а нижню його частину охоплювало кільце, прикрашене дубовим листям. Клинок однолезовий, однодольний. Чорні лаковані піхви оснащені посрібленим устям з орнаментом, довгим посрібленим наконечником та обоймицею з кільцем для носіння [7, 182]. На одному з музейних зразків закріплено посріблений темляк [39].

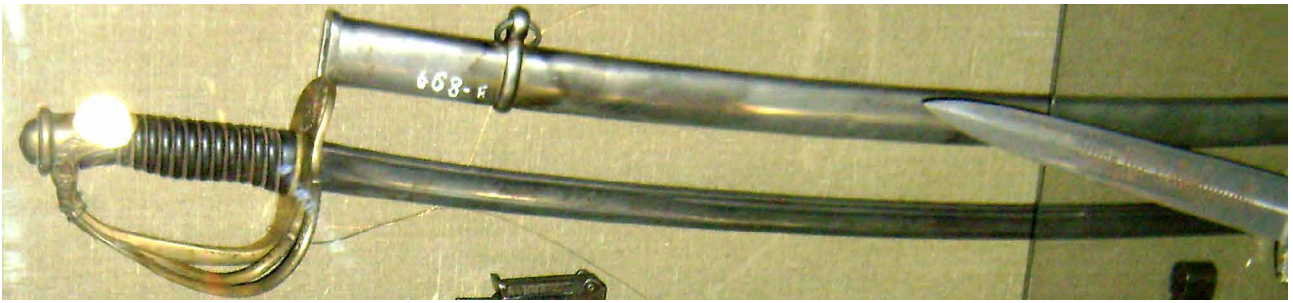

Німецька шабля для командирів СС зразка 1936 р.

Одним із найдавніших експонатів серед німецької холодної зброї є баденська шабля для офіцерів кавалерії зразка 1831 р. Ззовні вона дуже схожа на деякі французькі кавалерійські шаблі ХІХ ст. Очевидно, шаблі для офіцерів та рядового складу відрізнялися між собою наявністю у перших рослинного гравіювання та більш якісного оздоблення. Клинок у шаблі сталевий, злегка вигнутий, однолезовий, з одним широким і одним вузьким долами з обох сторін, бойовий кінець дволезовий. Ефес має одну основну та дві додаткові дужки, що плавно переходять в асиметричну чашку гарди, дальній кінець якої загнутий у напрямку до обуха¹⁰ клинка. Руків'я дерев'яне, з поперечними жолобками, на які обмотано кручений латунний дріт. Навершя латунне, овальної форми з напівспинкою, зверху якої розклепаний хвостовик клинка. Піхви металеві, зі вставним устям, обоймицею з рухомим кільцем для портупей і асиметричним башмаком¹¹ [1; 2; 3; 13; 40, 320].

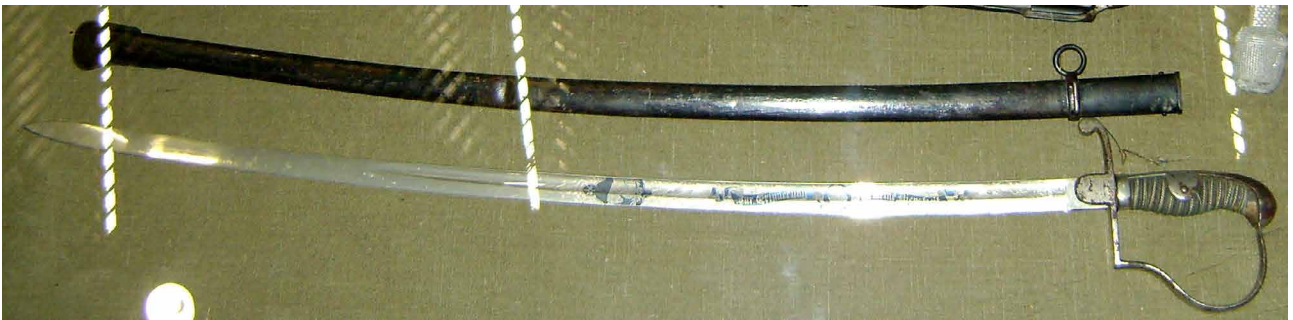
¹⁰ Обух – незаточена частина клинка з протилежного боку від леза.

¹¹ Башмак – пласка деталь у вигляді достатньо широкого гребеня на нижньому кінці піхов шабель, іншої холодної зброї; призначена для захисту наконечника від пошкоджень при контакті із землею [22].

Баденська шабля для офіцерів кавалерії зразка 1831 р.

Досить цікавий експозит – німецька шабля для офіцерів артилерії другої половини XIX – початку XX ст. [8; 10]. Посередині клинка – гравіювання у вигляді стрічки з написом: «*Zur Erinnerung an meine Dienstzeit.*» («На згадку про мою службу.»), яку по центру розділяє профільне зображення кайзера Вільгельма II у крузі. Всі літери на тлі темно-синього воронування. Ідентичне оздоблення мали й інші зразки холодної зброї тих часів (наприклад, багнети, кинджали) [4].

Німецька шабля для офіцерів артилерії другої половини XIX – початку XX ст.

Доволі простий вигляд щодо дизайну має австрійська шабля для офіцерів піхоти зразка 1861 р. [34]. Схожі шаблі були створені й для рядових та унтер-офіцерів австрійської армії, проте вони мали коротший клинок [12]. В офіцерських зразках він сталевий, однолезовий, однодольний, з незначною кривизною, з виділеною п'ятою¹². Бойовий кінець клинка – списоподібний, дволезовий. Ефес складається з руків'я, гарди і має нікельовані металеві деталі. Руків'я дерев'яне, обтягнуте акулячою шкірою. Воно пряме, овальне в перерізі, зі скошеною верхньою частиною, обмотане по дев'ятьох поперечних жолобках потрійним дротом. Спинка руків'я прикрита увігнутою металевою планкою, яка плавно переходить в округлу голівку, зафіксовану овальною гайкою на хвостовику клинка. Унизу біля хрестовини руків'я зафіксоване профільованою овальною втулкою. Захисна дужка гарди з білого металу має характерну форму вигину. Майже під прямим кутом вона переходить у розширену хрестовину з двома паралельними прорізами для темляка на протилежному кінці. Піхви у шаблі – суцільні сталеві, нікельовані [29].

¹² П'ята клинка – незаточена частина клинка, що прилягає до гарди або безпосередньо до руків'я клинкової зброї [23].

Ще один різновид холодної зброї ХІХ ст. – австрійська шабля для військових чиновників зразка 1878 р. [36]. Ефес її складається з руків'я й латунної гарди. Руків'я покриті шорсткою шкірою й обмотане по жолобках крученим латунним дротом. Спинку руків'я покриває орнаментована латунна планка, що переходить у закруглену голівку з гудзиком. Унизу на руків'ї – латунна втулка. Гарда з прорізним рослинним орнаментом утворена захисною дужкою, яка переходить у злегка асиметричну вузьку чашку із зображенням австрійського двоголового орла. Клинок із незначною кривизною, однолезовий, з одним долом. Бойовий кінець дволезовий. Піхви шаблі металеві, обтягнуті чорною шкірою, з латунним пристроєм, що складається з устя, гайки і наконечника з башмаком [14; 24; 25; 26].

Поряд в експозиції розміщена австрійська¹³ шабля для офіцерів кавалерії зразка 1904 р. [32]. Її однолезовий нікельований клинок має незначну кривизну, виготовлений без долів, з потовщеним обухом. Ефес складається з руків'я і сталевий гарди. Руків'я покриті шорсткою чорною шкірою ската й обмотане по жолобках крученим сталевим дротом. Спинку руків'я покриває сталеві планка з розширенням, що переходить у наверх. Унизу на руків'ї – сталеві втулка. Гарда утворена захисною дужкою, яка переходить в широку прорізну чашку. Ажурна чашка гарди має прорізний рослинний орнамент, дві паралельні щілини для темляка. Піхви шаблі виготовлялися зі сталі [5; 9; 11; 28].

- 1 – австрійська шабля для офіцерів піхоти зразка 1861 р.;
 2 – австрійська шабля для військових чиновників зразка 1878 р.;
 3 – австрійська шабля для офіцерів кавалерії зразка 1904 р.;
 4 – німецька шабля для офіцерів ВМС зразка 1923 р.

¹³Ця назва трапляється у більшості джерел, хоча доцільнішим у цьому випадку було б словосполучення «австро-угорська», адже шабля створена у роки існування Австро-Угорщини (1867 – 1918 рр.) і використовувалася на всій території імперії.

В експозиції представлені два багнети: німецький парадний багнет kS98 та німецький багнет зразка 1898 р. «нового типу», які встановлювалися на гвинтівки Gewehr 98 та карабіни Karabiner 98k системи Маузера.

Німецький парадний багнет kS98 виготовлявся за подобою базового німецького короткого багнета kS98 зразка 1898 р. Військовослужбовці купували його власним коштом для носіння при уніформі поза службою. Тому усталений термін «парадний» хоч і вживається нині у більшості джерел, насправді не зовсім коректний. Багнет виготовляли різні приватні компанії. Відомо чимало різновидів багнета kS98 для носіння поза строем. Вони відрізнялися довжиною (близько 200 і 250 мм) і дизайном клинка, а також деталями руків'я і матеріалом щічок. Ця модель стала особливо популярною серед офіцерів ще в роки Першої світової війни. Незважаючи на те, що бойовий багнет-прототип не випускали з 1915 р., «парадний» багнет kS98 виробляли до кінця Другої світової війни.

Клинок багнета однолезовий, з широким або вузьким долем з обох сторін. Траплялися різновиди з дволезовим бойовим кінцем, а також з пилкою на обуху. Руків'я утворене двома пластиковими або кістяними щічками, скріпленими з хвостовиком трьома заклепками в перших зразках або двома гвинтами чи заклепками в більш пізніх. У голівці руків'я у вигляді стилізованої пташиної голови наявний Т-подібний паз із циліндричним розширенням і пружинна засувка з внутрішнім розташуванням спіральної пружини. Хрестовина із загнутим назад кінцем. Піхви – залізні, з гачком і кулькою на кінці, або шкіряні, з залізним пристроєм, що складався з устя з гачком і наконечника. На клинку зазвичай ставилося клеймо виробника. Так, на музейному зразку – клеймо фірми «Weyersberg Kirschbaum & Cie.» («WKC») у вигляді голови в лицарському шоломі. Лезо могло бути прикрашене травленням і дарчими написами [42].

Німецький парадний багнет kS98.

Німецький багнет зразка 1898 р. «нового типу» («neue Art») – модифікована версія популярного багнета кінця XIX ст. Модифікація полягала в заміні суцільної дерев'яної накладки на руків'я двома дерев'яними щічками, скріпленими з хвостовиком двома гвинтами, а також додаванням металевої пластини між щічками і хрестовиною.

Клинок однолезовий, бойовий кінець дволезовий. На клинку зазвичай ставилося клеймо виробника. Піхви шкіряні, із залізним пристроєм, що складався з устя з гачком і наконечника. Під час Першої світової війни також вироблялися суцільнометалеві піхви з гачком і кулькою на кінці [44].

Багнет «нового типу» виготовлявся з 1902 р., причому досить часто він мав насічену пилку з іншого боку клинка. Ще в роки Першої світової війни серед країн Антанти широко пропагувалася думка про те, що багнет із пилкою – це зброя нелюдів. Вважалося, що при проникненні в тіло людини (наприклад, у живіт) такий багнет може завдати тяжкі поранення і нелюдські страждання. Тому полонених німецьких солдатів, у яких було знайдено подібну зброю, французи чи британці часто вбивали у жорстокий спосіб. Це спричинило паніку серед військовослужбовців кайзерівської армії, і вони почали сточувати насічку пилки. А згодом уже всі багнети в Німеччині виготовляли без неї [43].

Офіційно випуск багнета був припинений наприкінці 1914 р. (відомо небагато багнетів, датованих 1915 р.). Після закінчення Першої світової війни ця зброя масово застосовувалася в Югославії, Туреччині та в інших країнах [44].

Німецький багнет зразка 1898 р. «нового типу».

Слід зауважити, що в музейній колекції представлена лише невелика частка тих зразків холодної зброї, що були у військових, політичних, громадських організаціях у гітлерівській Німеччині. Просто у період Другої світової війни, яку часто називають «війною моторів», основні сподівання покладали вже на велику бойову техніку та автоматичну стрілецьку зброю.

З появою вогнепальної зброї холодна відійшла на другий план, однак не зникла з поля бою і до наших днів є допоміжним засобом боротьби в рукопашних зіткненнях.

Джерела та література:

1. *Baden Kavallerie Säbel für Offiziere M 1831* // Режим доступу: https://www.weitze.net/militaria/57/Baden_Kavallerie_Saebel_fuer_Offiziere_M_1831__227057.html. – Перегляд. – 21.07.2016.
2. *Baden: Säbel M 1831* // Режим доступу: http://www.hermann-historica-archiv.de/auktion/hhm50.pl?f=NR&c=43399&t=temartic_M_D&db=M-50.txt. – Перегляд. – 21.07.2016.
3. *Baden: Säbel M 1831* // Режим доступу: http://www.hermann-historica-archiv.de/auktion/hhm50.pl?f=NR&c=43626&t=temartic_M_D&db=M-50.txt. – Перегляд. – 21.07.2016.
4. *Bayonets of the South West African Schutztruppe* // Режим доступу: <http://s400910952.websitehome.co.uk/germancolonialuniforms/militaria/bayonets%20dswa.htm>. – Перегляд. – 21.07.2016.
5. *Best of 2013 Thread* // Режим доступу: <http://www.swordforum.com/forums/showthread.php?113524-Best-of-2013-Thread>. – Перегляд. – 21.07.2016.

6. *Extraordinary Documented Eickhorn Second Model Luftwaffe General Officer's Sword, with Attribution and Documents to Luftwaffe Generalleutnant Erich Stein* // Режим доступу: <http://www.rockislandauction.com/viewitem/aid/63/lid/1454>. – Перегляд. – 21.07.2016.
7. Hüsken Andre. *Katalog der Blankwaffen des Deutschen Reiches 1933 – 1945*. – H.M. Hauschild GmbH, Bremen, 1995.
8. *Imperial German Artillery Officers Presentation Sword* // Режим доступу: <http://www.johnnyg.westhost.com/sgi57.html>. – Перегляд. – 21.07.2016.
9. *M1904 Austrian cavalry officer's saber* // Режим доступу: <http://www.therionarms.com/sold/ttoy342.html>. – Перегляд. – 21.07.2016.
10. *Need help to ID a WWI or earlier commemorative sword* // Режим доступу: <http://www.swordforum.com/forums/showthread.php?117516-Need-help-to-ID-a-WWI-or-earlier-commemorative-sword>. – Перегляд. – 21.07.2016.
11. *Sable Espada De Caballería Austria 1904* // Режим доступу: http://www.ebay.com/itm/Sable-Espada-sabel-Espada-De-Caballeria-Del-Calvario-Kavallerie-Austria-Osterreich-1904-/181967586445?_ul=AR&nma=true&si=CRw8lVVO70pS9OZhk0OhH3mMtxs%253D&orig_cvip=true&rt=nc&_trksid=p2047675.l2557. – Перегляд. – 21.07.2016.
12. *Австрийская сабля модели 1861 года* // Режим доступу: <https://reibert.info/threads/avstrijskaja-sablja-model-1861goda.453380/page-2>. – Перегляд. – 21.07.2016.
13. *Баденская сабля «сабля для офицера кавалерии М 1831»* // Режим доступу: https://www.weitze.net.ru/militaria/08/Baden_Kindersaebel_als_Kavallerie_Offizierssaebel_M_1831__185608.html. – Перегляд. – 21.07.2016.
14. *Европейское холодное оружие. Часть 2* // Режим доступу: <http://www.fehto.ru/evropeiskoe-kholodnoe-oruzhie-chast-2?page=64>. – Перегляд. – 21.07.2016.
15. Кэпвелл Тобиас. *Энциклопедия холодного оружия. Ножи. Кинжалы. Штыки / Тобиас Кэпвелл; пер. с англ. В. Скоробогатова. 2-е изд., стер.* – Харьков: Книжный Клуб «Клуб Семейного досуга»; Белгород: ООО «Книжный Клуб «Клуб Семейного досуга»», 2011. – 256 с.
16. Кулинский А.Н. *Холодное оружие немецких государств: Справочник*. – СПб.: Издательский дом «Балтика»: ТПГ «Атлант», 2000. – 416 с.
17. Липатов П.Б. *Обмундирование, знаки различия и отличия германского военно-морского флота в период 1933 – 1945 гг.* – М.: Изд. дом Техника молодёжи, 1999. – 44 с.
18. *Награды, эмблемы, знаки различия Третьего рейха: Вторая мировая война/ под ред. Бишоп К., Уорнера А.; пер. с англ. К.А. Залесского.* – Москва: АСТ: Астрель, 2006. – 142 с.
19. *Нож Hitler Jugend. Клеймо Eickhorn, Solingen / RZM 7/36*. // Режим доступу: <http://germans-medal.com/shop/antikvarное-хо-prinadlezhnosti-arxiv/nozh-hitlerjugend-klejmo-eickhorn-solingen-rzm-736-soxran/>. – Перегляд. – 21.07.2016.
20. *Парадная сабля офицера Кригсмарине, Германия* // Режим доступу: <https://antikvariat.ru/archive/4024/90285/#.V3uxQtSLRkg>. – Перегляд. – 21.07.2016.
21. *Піхви* // Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Піхви>. – Перегляд. – 21.07.2016.
22. *Позначення та термінологія холодної зброї* // Режим доступу: <http://www.antiquegallery.com.ua/content/30-роззначення-та-terminologiya-zbroyi-v-bloge-antikvarного-oruzhiya>. – Перегляд. – 21.07.2016.
23. *Пята клинка* // Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Пята_клинка. – Перегляд. – 21.07.2016.
24. *Сабля австрийская военных чиновников обр. 1878 г., Австрия*. // Режим доступу: <http://www.weaponsantik.ru/katalog/products/holodnoe-oruzhie/evropa/sablja-avstrijskaja-voennyh-chinovnikov-obr1878goda>. – Перегляд. – 21.07.2016.

25. *Сабля австрийских военных чиновников обр. 1878 г.* // Режим доступа: http://kleynod.at.ua/index/aukcio_n_6_151_160/0-179. – Перегляд. – 21.07.2016.
26. *Сабля военных чиновников обр. 1878 года, Австрия* // Режим доступа: http://alexeim44.com/evropeyskie_gosudarstva/holodnoe_oruzhie/sablya_voennyh_chinovnikov_obr_1878_goda_avstriya.html. – Перегляд. – 21.07.2016.
27. *Сабля Кругсмарине. Третий Рейх* // Режим доступа: <http://forumuuu.com/showthread.php?t=393022>. – Перегляд. – 21.07.2016.
28. *Сабля офицерская кавалерийская обр. 1904 г., Австрия* // Режим доступа: http://ww2.ru/store/element.php?SECTION_ID=298&ELEMENT_ID=63235. – Перегляд. – 21.07.2016.
29. *Сабля пехотная обр.1861 г., Австрия* // Режим доступа: <http://raritet-salon.ru/sablya-rehotnaya-obr.1861-g.-avstr>. – Перегляд. – 21.07.2016.
30. *Уменьшенная копия кортика люфтваффе* // Режим доступа: <http://forum.guns.ru/forummessage/79/136625.html>. – Перегляд. – 21.07.2016.
31. Фонди НМІУДСВ. – КН-211689. – ЗТ-1382.
32. Фонди НМІУДСВ. – КН-21303. – ЗТ-388.
33. Фонди НМІУДСВ. – КН-21398. – ЗТ-481.
34. Фонди НМІУДСВ. – КН-22866. – ЗТ-547.
35. Фонди НМІУДСВ. – КН-29114. – ЗТ-604.
36. Фонди НМІУДСВ. – КН-57163. – ЗТ-812.
37. Фонди НМІУДСВ. – КН-61750. – ЗТ-858.
38. Фонди НМІУДСВ. – КН-61757. – ЗТ-855.
39. Фонди НМІУДСВ. – КН-65753. – ЗТ-950.
40. *Холодное оружие Третьего Рейха. Кортики, кинжалы, штык-ножи* // Режим доступа: <http://rufor.org/showthread.php?t=17239>. – Перегляд. – 21.07.2016.
41. *Холодное оружие Третьего Рейха. Кортики, кинжалы, штык-ножи, клейма/ Авт.-сост. А.Н. Ядловский; Худож. В.В. Ликсо.* – Минск: Харвест, 2007. – 128 с.
42. *Штык «парадный» kS98* // Режим доступа: <http://www.bayonet.lv/ru/articles/Germany/kS98par.htm>. – Перегляд. – 21.07.2016.
43. *Штык образца 1884/98 года (нового типа) с пилой* // Режим доступа: http://www.bayonet.lv/ru/articles/Germany/M1884_98nas.htm. – Перегляд. – 21.07.2016.
44. *Штык образца 1898 года (нового типа)* // Режим доступа: <http://www.bayonet.lv/ru/articles/Germany/S1898.htm>. – Перегляд. – 21.07.2016.
45. *Эфес* // Режим доступа: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Эфес_\(оружие\)#.D0.93.D0.B0.D1.80.D0.B4.D0.B0](https://ru.wikipedia.org/wiki/Эфес_(оружие)#.D0.93.D0.B0.D1.80.D0.B4.D0.B0). – Перегляд. – 21.07.2016.

© Златко ЗЛАТАНОВ

НЕМЕЦКОЕ ХОЛОДНОЕ ОРУЖИЕ ВРЕМЕН ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (из цикла «Штрихи к экспозиции»)

Проанализирована коллекция представленных в 13-м зале Мемориального комплекса 42-х образцов холодного оружия времен гитлеровской Германии, а также австрийских (с 1867 г. – австро-венгерских) и немецких земель XIX – нач. XX в. Подробно исследованы основные виды кортиков, кинжалов, штыков, сабель упомянутой коллекции, материал, из которого они изготовлены, акцентировано внимание на исторической ценности некоторых образцов.

Ключевые слова: багнет, баишмак, бутероль, Вермахт, гарда, дол, эфес, Золинген, кинжал, клинок, кортик, Кригсмарине, Люфтваффе, обоймица, обух, ножны, пята клинка, Райхсмарине, рукоятка, темляк, устье, холодное оружие, сабля, фондохранилище.

© Zlatko ZLATANOV

GERMAN EDGED WEAPONS DURING SECOND WORLD WAR (from the series “Sketches of the Exposures”)

Analyzed presented at the 13th Hall of the Memorial Complex the collection be 42's designs knives times of Nazi Germany, and Austria (since 1867 – the Austro-Hungarian) and the German lands XIXth – early XXth century. Detailed analysis the main types of dirks, bagnets, swords by collections, the material from which they are made, attention is focused on the historical value of some samples.

Keywords: bagnet, shoe buterol, Wehrmacht, Garda, fuller, hilt, Solingen, dagger, blade, dirk, Kriegsmarine, Luftwaffe, butt, sheath, ricasso, Rayhsmarine, handle, lanyard, locket, edged weapon, sword, fonds.

УДК 355.1-053.18“364”-047.24+069.8

© Тетяна ПШЕНИЧНА

**АНАЛІЗ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ
НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ ЗІ ВСТАНОВЛЕННЯ ДОЛЬ
ЗАГИБЛИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ВИЯВЛЕННЯ
ДОКУМЕНТІВ ПРО ЗАГИБЕЛЬ
ЗА 2016 РІК**

Узагальнюються результати науково-дослідницької діяльності зі встановлення доль загиблих військовослужбовців та виявлення документів про їхню загибель у 2016 р. Аналізується пошукова робота науковців музею, виокремлюється питання про необхідність такої діяльності для сучасного суспільства. Розглядаються напрями і методи пошукової роботи, що застосовуються під час дослідження долі загиблих воїнів та виявлення документів про загибель, а також програми гуманітарно-пошукової діяльності, яку проводить музей.

Ключові слова: історична пам'ять, лист-запит, Національний музей історії України у Другій світовій війні.

Історія, яка твориться на сучасних теренах України, є безперечним продовженням подій 70-річної давнини. Тривала бездержавність українського народу в минулому, економічна та політична залежність від сусідніх країн та брак єдності щодо визначеності майбутнього нашої нації стали, з одного боку, каменем спотикання на шляху до суверенної і могутньої України, а з іншого – проблемами, які потребують негайного вирішення задля існування України у світовому масштабі.

Друга світова війна залишається одним із найбільших поворотних пунктів історії, на якому українська спільнота – кожний окремих громадянин зокрема і нація загалом – вимушена визначатися щодо боротьби за власне життя, за родину, за країну, за ідеї. Цей процес відбувався під впливом або тиском інших людей, у рамках певних можливостей та плюралістичного світогляду різних верств населення. Безпосередня участь у найкривавішій із світових воєн мала для українців як негативні, так і позитивні наслідки – мільйонні людські втрати, економічна розруха, об'єднання (насильницьким шляхом) більшості етнічних українських

земель у межах однієї державної структури, однак політично залежне від іншої нації, а також досвід боротьби за власну незалежність у масштабі світової історії та в рамках певної держави.

Серед масиву болючих для суспільства проблем найголовніша – це людські втрати, що має вагомий вплив на усі інші сфери буття, адже Людина, яка має величезну кількість імен – борець, командир, військовополонений, оstarбайтер, загиблий, евакуйований, нагороджений, батько, син, дід тощо, – найвища цінність у суспільстві. Щоденні сучасні новини про події на Сході України, у яких використовують ті самі терміни, що і понад сімдесят років тому, описуючи хід бойових дій на фронтах Другої світової, зазначають лише одне – уроки минулого не вивчені.

Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – музей або Меморіальний комплекс) не тільки зберігає пам'ять про зазначені події та про воїнів, які віддали свої життя для припинення війни, а й безпосередньо аналізує та оприлюднює причини й наслідки кривавої бійні першої половини ХХ ст. Одним із напрямів науково – дослідної роботи музеологів є облік військових утрат України за період 1939 – 1945 рр., відновлення доль військовослужбовців – учасників Другої світової війни та встановлення місця поховання загиблих або зниклих безвісти воїнів у зазначений термін. Пошукова робота проводиться за запитами, що надходять до музею, та на підставі документів із музейних фондів.

Слова, з якими звертаються до пошуковців запитувачі, переконливо демонструють потребу подальших досліджень із цієї теми задля майбутнього. «Розшукую місце поховання свого батька – Якова Петровича Чумаченка, який загинув ще до того, як я народилася, – написала Віра Яківна Чаплінська. – Дуже хочу поїхати на його могилу й поклонитися за те, що дав мені життя, і за те, що захистив нашу країну від ворогів. Я дуже прошу допомогти мені в пошуку. Я вже зверталася усюди, проте жодних результатів не було. Однак він же має бути десь похований!» [1].

Від 2007 р. на адресу Меморіального комплексу надійшло 8 437 листів-запитів щодо встановлення доль бійців, загиблих у роки Другої світової війни. Як і в минулі роки, у зверненнях 2016 р. лунають звичні для пошуковців, однак болісні для багатьох родин слова: «Сподіваюсь, що почуєте мій біль. З 1960 р. наша родина шукає сліди брата. Тепер залишився один пошуковець – я, стара людина...»; «...зник вісімнадцятирічний хлопець, наче й не народжувався»; «намагаюся самостійно встановити місце захоронення, але нічого не виходить...» тощо [2; 3; 4].

Мета цієї статті – аналіз та систематизування результатів науково-дослідної діяльності зі встановлення доль загиблих військовослужбовців, зокрема виявлення документів про їхню загибель у 2016 р. в рамках історико-соціологічного дослідження «Щодо питання історичної пам'яті про війну в Україні» музею.

Підставою для представленого дослідження стали листи-запити громадян, що надійшли до музею впродовж 2016 р. У запропонованій науковій розвідці

проаналізовано пошукову роботу науковців за кількісними та якісними показниками, які охоплювали характеристику запитів за видами, авторством, засобом надходження, тематикою питань. Окремо розглянуто напрями і методи пошукової роботи, які застосовуються під час дослідження долі полеглих воїнів та виявлення документів про загибель, а також програми гуманітарно-пошукової діяльності, яку проводить музей.

1. Загальна характеристика запитів

1.1. Упродовж 2016 р. на адресу Меморіального комплексу надійшли найрізноманітніші запити: тематичні, соціально-правові, генеалогічні та непрофільні.

Тематичні запити потребують виокремлення питання за певною темою, наприклад: встановлення особових даних воїна; дослідження бойового шляху полеглого або його військової частини; пошук місця загибелі або упокою військовослужбовця тощо. Цей пласт запитів є найбільшим у загальному комплексі звернень.

Соціально-правові запити, спрямовані на соціальний захист та забезпечення прав громадян України, іноземних громадян та осіб без громадянства як на території України, так і за її межами, а також задоволення інтересів населення, пов'язаних із доступом до ретроспективної документної інформації, посідають неабияке місце в роботі науковців музею. Такі листи надходять насамперед з військкоматів, управлінь Пенсійного фонду та соціального захисту громадян, юридичних організацій, а також від фізичних осіб. До переліку питань соціально-правових запитів можна зарахувати: підтвердження факту участі бійця у війні, партизанському та підпільному русі; призову до лав Червоної армії; загибелі на фронті або в концтаборі тощо.

Щороку збільшується кількість листів, направлених до музею, із запитаннями генеалогічного характеру. У таких запитах автори звертаються до науковців, щоб вони надали інформацію про родича для встановлення родинних зв'язків, відновлення історії сім'ї та роду. Відомості, виявлені в документах про загиблих, іноді стають чи не єдиним ланцюжком між розірваними війною поколіннями однієї родини.

Найменшу кількість запитів становлять звернення, що мають питання, які не відповідають профілю науково-дослідних відділів Меморіального комплексу. Такі листи зараховуються до непрофільних запитів. У відповідях на запитання зазначеної категорії кореспонденції співробітники Меморіалу рекомендують установи, до яких потрібно звернутися заявнику, щоб з'ясувати відповідне питання.

1.2. Адресантів, які просять надати інформацію про учасників Другої світової війни можна презентувати так: службові; від фізичних та юридичних осіб; від українських та іноземних громадян.

Листи, що надійшли в 2016 р. до музею від Міністерства оборони України, Міністерства регіональної політики України, судових органів різних рівнів,

Управління Пенсійного фонду України, Управління праці та соціального захисту населення України, обласних та районних військкоматів, адміністрацій сільських рад тощо, належать до категорії службових запитів.

До запитів від юридичних осіб належать не тільки службові, а й ті, що надійшли від державних та громадських архівів, музеїв, пошукових організацій, ветеранських спілок тощо (див. табл. 5).

Запитувачі фізичні особи – це родичі та близькі загиблих воїнів, а також пошуковці, публіцисти, які збирають інформацію про події війни та її учасників (див. табл. 6).

Серед авторів запитів налічується незначна кількість іноземних громадян, які шукають відомості про учасників та події Другої світової війни. Вони звертаються безпосередньо до музейних науковців як фізичні особи, а також через офіційні юридичні установи, діяльність яких пов'язана з науково-пошуковою спеціалізацією музею (див. табл. 3).

1.3. За способом надходження запити можна систематизувати так: надані поштовим листом, електронною поштою, телефоном-факсом або у формі анкети, яку заявник заповнює безпосередньо в музеї. У виняткових випадках (через стан здоров'я, похилий вік запитувача) запит приймається телефоном.

У 2016 р. всього отримано 760 запитів, з них поштою – 347, заповнено – 176 анкет, передано електронною поштою – 235 запитів, телефоном – 2. Порівняно з 2015 р. кількість звернень з використанням мережі Інтернет збільшилася майже у 10 разів, відповідно обсяг запитів, надісланих поштовим зв'язком, значно зменшився.

Щоб науковці могли ефективно здійснити пошук, заявнику потрібно вказати таку інформацію про загиблого солдата: прізвище, ім'я, по батькові; дату й місце народження; дату й місце призову до лав Червоної армії; військове звання, рід військ; наявну інформацію про долю загиблого; адресу родини, ім'я, по батькові дружини, батьків, яким могла бути адресована похоронка. Заявникові також необхідно вказати ступінь родинних зв'язків із розшукуваним, зворотню адресу та мету проведення пошуку.

2. Кількісний аналіз запитів

У 2016 р. співробітники науково-дослідного відділу з питань військових втрат України та історичної пам'яті опрацювали 760 запитів, із них у I кварталі – 229, у II – 176, у III – 178, у IV – 177. На жаль, порівняно з минулим 2015 р., а тим паче – з 2010 – 2013рр., кількість запитів не зросла (див. табл. 1).

Таблиця 1

Кількість запитів						
2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.
1 061	1 052	1061	1150	589	760	760

Відносна кількісна сталість надходження листів до музею із запитам про події 70-річної давнини в умовах сучасної суспільно-політичної нестабільності в Україні підтверджує стійку зацікавленість цією темою на різних рівнях громадянського суспільства й вимагає розширення звичного формату збереження історичної пам'яті про війну.

2.1. Основний зміст запитів

Усі звернення, що надходять до музею, можна систематизувати за тематикою та напрямками пошуку. Сутність прохань, з якими зверталися запитувачі у 2016 р., залишилася такою самою, як і в минулі роки, проте дещо змінилося відсоткове співвідношення конкретних питань у загальному обсязі запитів.

Згідно із представленими даними в таблиці 2, кількість тих, хто звертався у 2016 р. до науковців за наданням інформації про загиблих для оформлення пільг (п. 2), зменшилася майже в 1,5 раза порівняно з минулим роком і майже втричі стала меншою, ніж у 2014 р. Серед тих, хто має право користуватися пільгами – безпосередні учасники Другої світової війни та їхні дружини, громадяни, які втратили годувальника під час тих подій, «діти війни» тощо. Такі значні зміни (по зазначеному пункту таблиці) пояснюються дією природного вікового чинника, а також змінами в географії запитів (див. табл. № 3).

Таблиця 2

Питання	2014 р.	2015 р.	2016 р.	
	у %	у %	заяв	у %
1. Пошук будь-якої інформації про загиблого для сімейного архіву	16,3	22,0	108	14,2
2. Надання інформації для оформлення пільг родині загиблого, у тому числі:	16,9	8,3	42	5,5
- підтвердження участі у бойових діях			16	
- підтвердження факту загибелі, надання копії сповіщення			20	
- установлення або підтвердження призову			6	
3. Підтвердження факту евакуації, проживання родини воїна на певній території та повернення звітки (Клеймс Конференс)	0,7	2,4	12	1,6
4. Установлення особових даних загиблого воїна (уточнення ПІБ загиблого, дати народження, національності, військового звання, надання фото бійця)	1,4	1,3	11	1,4
5. З'ясування номера та місця дислокації військової частини, у якій служив розшукуваний	1,4	0,9	4	0,5

6. Надання інформації для увічнення пам'яті загиблого (викарбування прізвища на меморіальній плиті, відвідування могили), у тому числі:	45,0	32,6	325	42,8
- пошук місця загибелі або місця поховання, перепоховання (запити від рідних)			264	
- підтвердження місця поховання (запити від рідних)			27	
- для виправлення помилки в ПІБ загиблого на могилі			8	
- надання інформації про військові поховання та воїнів, похованих на території міста			10	
- пошук адреси родичів загиблого бійця для запрошення на урочисте перепоховання останків воїна			16	
7. Генеалогічне дослідження для відновлення родинних стосунків	5,1	5,5	35	4,6
8. Бойовий шлях загиблого воїна або військової частини	4,0	0,9	8	1,1
9. Наявність нагород у військовослужбовця	1,2	1,2	10	1,3
10. Військова служба учасників війни, які залишилися живі або служили в післявоєнний час (підтвердження призову воїна, надання довідки про демобілізацію, проходження військової служби після війни на територіях інших держав, бойовий шлях ветерана, доля фронтовика після війни)	4,0	2,0	12	1,6
11. Надання інформації про учасника війни для еміграції його родичів	0,3	0,8	25	3,3
12. Надання інформації про бойові дії на певній території	0,3	0,5	5	0,7
13. Надання інформації для доповнення головної та створення виставкових експозицій Музею	2,0	16,5	41	5,4
14. Для створення друкованих мартирологів, місцевих Книг пам'яті	0,5	4,1	108	14,2
15. Непрофільні (про долю цивільних громадян, внесення змін у воєнні документи тощо)	0,9	1,0	14	1,8
Усього	100%	100%	760	100%

Майже у чотири рази збільшився обсяг звернень громадян, що хочуть емігрувати з України до Польщі та Німеччини. Причину такого рішення можна пояснити суспільно-політичною ситуацією в країні.

Продовжують надходити листи про встановлення долі евакуйованих громадян під час війни від Всесвітньої організації Клеймс Конференс (Комісія з єврейських матеріальних позовів до Німеччини), яка за дорученням уряду цієї країни розподіляє допомогу жертвам нацизму, що мають єврейське походження. У кожному запиті співробітники цієї організації просять зазначити національність особи, про яку збирають відомості, а також підтвердити її перебування на окупованій території або в евакуації. Незважаючи на відсутність у Фонді музею матеріалів про цивільних мешканців країни, зокрема списків та напрямів руху евакуйованих громадян, науковці надають відповідь на підставі наявних документів.

Так, музейники мали підтвердити (або спростувати) твердження заявниці Олени Латиш про те, що на початку Великої Вітчизняної війни вона проживала в м. Маріуполь, а в 1941 р. разом із матір'ю була евакуйована до Новосибірської області [5]. Крім того зазначалося, що батько запитувачки Рафаїл Гофман був призваний на фронт у липні 1941 р. Сталінським РВК, а в 1943 р. зарахований зниклим безвісти. Науковці не могли провести пошуку цивільних осіб, проте віднайшли документ про долю червоноармійця Р. Гофмана в Іменному списку безповоротних втрат № 58691 від 13 серпня 1947 р. Маріупольського МВК Сталінської (нині Донецької) області, в якому під № 98 значився розшукуваний. Зважаючи на те, що в цьому списку у графі «адреса та ПІБ найближчих родичів» значилося прізвище та ім'я дружини Р. Гофмана, які збігалися з наданою у запиті інформацією, цей документ став підставою для підтвердження факту проживання родини в Маріуполі на початку війни та участі батька заявниці в бойових діях.

Упродовж 2016 р. від Всесвітньої організації Клеймс Конференс надійшло 10 листів.

У запитах, які належать до непрофільних, адресанти просять надати інформацію про долю цивільних осіб під час Другої світової війни або військовослужбовців, загиблих задовго після війни. Прикладом такого запиту може стати лист від І.В. Назаренка, адресований до Відділу по роботі з громадянами та доступу до публічної інформації Міністерства оборони України та переадресований у музей. У цьому зверненні заявник просив знайти місце захоронення його прабабці Єви Рідник, яка загинула в роки Другої світової війни, перебуваючи в потязі, під час нальоту німецької авіації [6].

До цього комплексу звернень також можна зарахувати запити про засуджених військовим трибуналом, про насильно вивезених за кордони країни або перебування на території Німеччини під час окупації України, про можливість ідентифікації особи, нагородженої орденом, про навчання на курсах вчителів, а також про місце поховання німецьких солдатів тощо. Загалом за 2016 р. надійшло 14 непрофільних запитів.

2.2. Географія запитів

Систематизувати запити за країною адресантів можна за двома напрямками: від мешканців пострадянських держав та громадян європейських, північноамериканських й інших країн. За даними таблиці 3, у 2016 р. до музею зробили запити

громадяни 9 (з 15) колишніх радянських республік, що становить найбільший кількісний показник за вказаним параметром упродовж 2007 – 2016 рр.

Крім мешканців колишніх республік Радянського Союзу, до музею й далі звертаються громадяни європейських країн, США, Канади, Ізраїлю та Австралії. Таким чином, географічний спектр запитів, як і раніше, залишається широким.

Помірне збільшення кількості звернень від громадян багатьох країн свідчить про насущну потребу пошуку відомостей про долі військовослужбовців Другої світової війни – родичів запитувачів, про авторитет Меморіалу серед установ, покликаних зберігати історичну пам'ять про війну, а також про доволі високу оцінку науково-дослідної діяльності музею.

Найбільше звернень, як і в попередні роки, надійшло від мешканців України та Росії. Водночас обсяг листів із Росії майже в 2,5 рази збільшився порівняно з 2010 – 2015 рр. Водночас кількість звернень без зазначення адреси заявника зменшилася практично у 4 – 7 разів. Така статистика дає підстави припустити, що обсяг запитів від мешканців Російської Федерації у минулі роки приблизно дорівнював нинішній кількості звернень з Росії, однак адресанти навмисно приховували своє місце проживання через сучасні події на Сході України.

Варто зазначити, що більшість запитувачів із Росії (безпосередні родичі загиблих) надсилають свої звернення переважно до Служби Розшуку Товариства Червоного Хреста, до Міністерства регіонального розвитку України (через Міністерство оборони Російської Федерації), а також до Відділу по роботі з громадянами та доступу до публічної інформації Міністерства оборони України, які далі перенаправляють ці запити до музею. У такий само спосіб звертаються до співробітників Меморіального комплексу мешканці Німеччини (євреї за походженням), запити яких надходять від Всесвітньої організації Клеймс Конференс через організацію Єврейська Рада України.

Загалом у 2016 р. через Товариство Червоного Хреста до Музею надійшло 123 звернення від громадян України та інших країн, а через Єврейську Раду України – 10 (див. табл. 5).

Окремою графою в таблиці знову виокремлено запити від мешканців Криму. Усі вони надійшли від пошукової організації «Патріот», яка займається переповненням останків бійців Червоної армії, знайдених на території Кримського півострова або інших територій. Пошуковці звертаються з проханням надати інформацію про родичів загиблого на підставі документів, які зберігаються в Меморіальному комплексі.

В одному з таких запитів вказувалося, що біля берегів Туреччини був знайдений труп військовослужбовця, який мав при собі документи Віктора Георгійовича Шмидта, 1923 р.н., уродженця м. Сімферополя [7]. За донесенням про безповоротні втрати, яке викладене на сайті Об'єднаної бази загиблих воїнів Великої Вітчизняної війни (www.obd-memorial.ru), цей воїн значиться зниклим безвісти. Пошуковці звернулися до музейників з проханням знайти інформацію про сім'ю цього бійця. У результаті проведеної роботи було знайдено сповіщення

про загибель розшукуваного, виписане на ім'я його батька Георгія Івановича. У документі вказувалася також адреса проживання родини полеглого і дата зникнення безвісти – листопад 1941 р.

Таблиця 3

Країна	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2016 р.
	у %	у %	кількість	у %
Україна*	71	72,5	436	57,4
Росія*	9,3	13,7	238	31,4
США*	0,3	0,9	4	0,5
АР Крим	1,9	0,7	15	2,0
Австралія*			4	0,5
Білорусь*	0,5	0,7	11	1,5
Казахстан	0,5	0,4	4	0,5
Киргизстан*			1	0,1
Ізраїль*		0,3	3	0,4
Канада		0,3	1	0,1
Молдова		0,3	1	0,1
Латвія		0,1		
Литва			1	0,1
Грузія		0,1		
Іспанія		0,1		
Італія		0,1		
Угорщина*		0,1		
Узбекистан				
Азербайджан	0,2		1	0,1
Киргизстан*	0,2		1	0,1
ФРН**	0,3		18	2,4
Туркменістан	0,2			
Франція*	0,2			
Польща*			3	0,4
Чехія*	0,2			
Румунія				
Швейцарія				
Без зазначення країни (e-mail)	15,3	9,7	18	2,4
Усього	100%	100%	760	100%

* – з урахуванням запитів через Товариство Червоного Хреста України.

** – з урахуванням запитів через організацію Єврейська Рада України.

На жаль, цілковито відтворити географію запитів не можна, оскільки в багатьох зверненнях не вказується конкретна зворотна адреса. Запитувачі, які надсилають лист електронною поштою, не завжди вказують інформацію про місце проживання. Утім, порівняно з минулими роками кількість листів без зазначення країни адресанта майже вдвічі зменшилася.

Демографічний аналіз запитів від громадян України засвідчив, що найактивнішими в пошуку, як і в попередні роки, є мешканці Києва та Київської області. Водночас збільшилася кількість звернень від мешканців Донецької та Луганської області порівняно з минулим роком (див. табл. 4).

Таблиця 4

Назва областей України	Кількість запитів у % 2014 р.	Кількість запитів у % 2015 р.	Кількість запитів у 2016 р.	Кількість запитів у % 2016 р.
АР Крим	–	0,9	14	3,2
Вінницька	3,1	2,5	17	3,9
Волинська	0,7	0,5	4	0,9
Дніпропетровська	2,4	2,0	22	5,0
Донецька	4,8	0,9	29	6,6
Житомирська	2,6	0,4	10	2,3
Закарпатська	-	-	2	0,5
Запорізька	4,6	1,8	8	1,8
Івано-Франківська	0,5	0,4	2	0,5
Київська	8,1	7,0	39	8,9
Кіровоградська	2,2	1,4	10	2,3
Луганська	1,9	0,2	4	0,9
Львівська	1,7	3,2	14	3,2
Миколаївська	3,1	0,7	6	1,4
Одеська	2,6	1,1	5	1,1
Полтавська	2,9	5,0	18	4,1
Рівненська	0,7	0,4	3	0,7
Сумська	3,6	2,0	9	2,1
Тернопільська	0,5	0,5	2	0,5
Харківська	3,3	0,7	15	3,4
Херсонська	2,4	0,9	6	1,4
Хмельницька	1,4	1,3	9	2,1
Черкаська	6,5	2,3	10	2,3
Чернівецька	0,7	2,0	2	0,5
Чернігівська	1,7	2,7	9	2,1
м. Київ	38	59,2	167	38,3
Усього	100%	100%	436	100%

Запити від мешканців цих територій містять не тільки прохання щодо встановлення інформації про їхніх загиблих родичів, а й неприховано змальовують нинішнє становище жителів Донеччини й Луганщини. Так, жителька м. Донецька (прізвище не вказуємо навмисно) написала у своєму зверненні (мовою оригіналу): «Пишем Вам с оккупированной территории, неподконтрольной государственным органам Украины. Поскольку обычная почта в г. Донецке не работает (из-за боевиков) с конца июля 2014 г., то я могу обратиться к Вам только электронной почтой. Кроме того, здесь нужно молчать о том, что обращаешься в государственные инстанции Украины. Здесь теперь такой себе 1937 год... Сведения о нашем родственнике, которые мы запрашиваем, нам необходимы для получения Карты Поляка, поскольку он у нас был поляком по национальности. Мы ведь родом из Западной Украины. Предки наши в свое время приехали на Донбасс на работу, так и остались. Сейчас история возвращается назад, и мы ищем сведения о наших дедах-поляках из Западной Украины, чтобы навсегда уехать из этого места» [8]. Цей лист, як бачимо, не потребує коментарів.

2.2. Співпраця з державними і громадськими організаціями України та інших держав

Широкий спектр установ, які звернулися із запитами до музею в 2016 р., а також кількість звернень від цих організацій проілюстровано в таблиці 5.

Майже втричі зменшилася кількість звернень із Пенсійного фонду України та вдвічі – з Управління праці та соціального захисту населення України. Пояснення цьому ми надавали в попередньому розділі.

Варто наголосити, що в 2016 р. стрімко збільшився обсяг звернень від Міністерства регіонального розвитку України (майже в 6 разів) та Міністерства оборони України (у 5 разів). Здебільшого такі запити мають пояснення про те, що до них надійшов лист від Міністерства оборони Російської Федерації щодо встановлення місця поховання (або пошуку документів про долю) певного воїна.

Уперше в цьому році до співробітників Меморіалу звернулися представники державного архіву Калінінградської обл. Російської Федерації, які у своєму листі вказували, що вони знайшли 27 облікових карток радянських військовополонених, померлих у 1943 – 1944 рр. в одному з таборів на території колишньої Східної Пруссії – у таборі «Шталаг 1-Ф». Серед військовополонених є дев'ять українців, які донині, можливо, значаться зниклими безвісти. Запитувачі зверталися із проханням увічнити і, по можливості, оприлюднити імена цих людей – наших співвітчизників – у мартирологах або загальнодоступних базах про учасників Другої світової війни [9].

Таблиця 5

Назва організації	Кількість запитів
Військкомати України	31
Військкомати Білорусі	3
Військкомати Казахстану	1
Органи державної реєстрації актів цивільного стану України	3
Управління Пенсійного фонду України	4
Управління праці та соціального захисту населення України	2
Служба розшуку Товариства Червоного Хреста України	123
Міністерство регіональної політики України	12
Міністерство закордонних справ України	1
Міністерство культури України	1
Міністерство оборони України	10
Єврейська Рада України	10
Державні архіви України	6
Державні архіви Російської Федерації	9
Судові, адвокатські установи України та Росії	2
Органи місцевого самоврядування України	4
Пошукові об'єднання та спілки України	7
Музеї України	1
Пошукові організації Росії	88
Пошукова організація «Патріот» – Керч	14
Головне управління Національної поліції України	1
Наукові співробітники НМІУДСВ	41
Усього	374

У 2016 р. найбільша кількість запитів надійшла від пошукових організацій України та Росії, зокрема від військово-пошукової експедиції «Долина», члени якої впродовж кількох років «піднімали» останки полеглих у роки Другої світової війни воїнів на території Новгородської обл. в Російській Федерації. Серед них – 88 уродженців України. Пошуковці Росії звернулися з проханням уточнити особові дані знайдених ними бійців-українців та по можливості оприлюднити інформацію про місце упокою цих військовослужбовців. Усіх полеглих урочисто перепоховали у братських могилах на Новгородській землі – Староруському, Чудовському, Парфинському, Новгородському районах тощо. Результатом цієї роботи стало внесення інформації про перепоховання військовослужбовців, уродженців різних населених пунктів України, у Книгу Пам'яті України (до розділів відповідних областей та районів).

Продовжено співпрацю із пошуковим клубом «Патріот» (м. Керч) щодо встановлення місця народження або призову воїнів, загиблих на території АР Крим, останки яких були знайдені під час пошукових рейдів на місця боїв. Така інформація необхідна пошуковцям для сповіщення родичів полеглого та запрошення їх на церемонію перепоховання. На жаль, не завжди науковці можуть досягти бажаного результату в пошуку, проте кожен запит зменшує кількість «білих плям» в історії війни.

Під час проведення воєнно-пошукової розвідки на місцях колишніх боїв на території Карелії ще в минулому році були підняті останки багатьох невідомих воїнів, загиблих у 1944 р. На жаль, не в кожного загиблого був солдатський медальйон, за допомогою якого можна було б дізнатися бодай якусь інформацію про колишнього бійця. Шукачі звернули увагу, що до одягу одного з полеглих була прикріплена медаль «За бойові заслуги» з вибитим номером на зворотному боці. Саме з неї і розпочався пошук імені цього безіменного солдата [10].

З нагородного відділу Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації надійшла відповідь, що ця медаль була вручена 4 березня 1944 р. гвардії молодшому сержанту Олексію Гавриловичу Ковальчуку, 1910 р.н., який воював у складі 68-го окремого гвардійського винищувального протитанкового дивізіону 63-ї гвардійської стрілецької дивізії. У донесенні про безповоротні втрати цієї частини російські пошуковці прочитали, що молодший сержант Олексій Ковальчук, уродженець с. Коломино Київської обл., був призваний до лав Червоної армії в 1942 р. Коженським РВК тієї ж області. Однак ця інформація не відповідала дійсності, оскільки населеного пункту «Коломино», у якому начебто народився й проживав до війни загиблий, а також «Коженського» військкомату, яким був призваний на фронт розшукуваний, на території Київській обл. ніколи не існувало.

Установити адресу родичів, яких за усталеною традицією запрошують на церемонію перепоховання загиблого, пошуковцям з Російської Федерації не вдавалося. Олексія Ковальчука разом з іншими полеглими однополчанами урочисто поховали на військовому меморіалі «Петровка», розташованому за 2 км від с. Красний Холм Виборзького р-ну Ленінградської обл.

Однак пошук родичів не припинили, і на початку 2016 р. звернулися до науковців музею із проханням допомогти розшукати місце проживання членів родини О.Г. Ковальчука, щоб передати інформацію про останнє місце упокою воїна та його нагороду.

Співробітники музею встановили, що населений пункт, у якому народився Олексій Ковальчук, мав офіційну назву «Колонщина» й адміністративно входив до складу Макарівського р-ну Київської обл. Під час пошуку інформації щодо призову цього бійця на фронт з'явилося багато запитань, зокрема: яким чином його призвали з території Київської обл. в 1942 р., якщо в 1941 р. вона була вже повністю окупована? Де розташовувався «Коженський» військкомат і чи був такий узагалі в Україні?

Ретельний аналіз різних документів показав, що, незважаючи на існування в Київській обл. населених пунктів зі схожою назвою («с. Коженика», «с. Кожанка»), району з відповідним найменуванням не було, лише сільські ради. Мешканці цих сіл призивалися на військову службу іншими військкоматами, зокрема Білоцерківським і Фастівським, проте не «Коженським». Подальші дослідження засвідчили, що так званий «Коженський» РВК значився майже в кожній області України – у Харківській, Сталінській (нині Донецькій), Полтавській і навіть у м. Києві, а також на інших територіях колишнього СРСР. Насправді ж Коженський РВК функціонував далеко від України – у Комі АРСР... Зіставлення даних про рік призову більшості військовослужбовців «Коженським» РВК (1942 р. – початок 1943 р.) дав підстави припустити, що зазначений у різних областях один і той же військкомат – це своєрідний шифр для позначення призову з таборів або спецпоселень. Нині в нас немає можливості стовідсоткового підтвердити ці факти, адже для цього потрібно опрацювати значний обсяг документів з обліку призовників різних категорій, зокрема – й «спец». Тому такі висновки є припущенням, однак можуть пояснити відсутність родини Олексія Ковальчука в місці його народження та проживання – у с. Колонщина.

Керівництво Колонщинської сільської ради та старожили села, з якими зв'язалися музейники, відгукнулися на розшуки членів сім'ї свого співвітчизника: у районній газеті помістили оголошення про пошук рідних бійця, ретельно переглянули відповідні документи в місцевих архівах. У результаті було з'ясовано, що колись у цьому селі справді мешкала родичка Олексія Ковальчука, проте нині серед живих нікого з їхньої сім'ї немає...

Прикладом плідної співпраці музею з державними організаціями став запит від Міністерства закордонних справ України, до якого звернулися представники Посольства Азербайджанської республіки в Україні з проханням отримати інформацію про військові поховання азербайджанських воїнів на території України. Результатом пошукової роботи науковців стало встановлення прізвищ 310 бійців, захоронених на території м. Києва та Чернігівщини, а також місце розташування могил чотирьох азербайджанців – Героїв Радянського Союзу [11].

З Відділу по роботі з громадянами та доступу до публічної інформації Міністерства оборони України до музею надходять виключно супровідні листи, до яких прикріплені звернення про пошук від фізичних осіб. Співробітники цього відділу не завжди ретельно вивчають адресовані їм запитання і, відповідно, скеровують вказані звернення не за призначенням.

У 2016 р. пошуковці науково-дослідного відділу опрацювали 41 звернення від колег – співробітників науково-експозиційних відділів музею, які впродовж року також зверталися із запитом про пошук документів на загиблих воїнів для поповнення основної експозиції, створення нових тематико-реліквійних виставок та видання друкованих пам'яток про події війни.

3. Напрями пошукової роботи в 2016 р.

Опрацювання кожного запиту потребує вибору певного комплексу документальних джерел та різних методів пошуку відповідно до поставлених у листі запитань. З огляду на те, що загальна характеристика документів, за якими проводиться облік втрат військовослужбовців Червоної армії й на підставі яких нині здійснюється пошук інформації про загиблих, уже неодноразово презентувалася в попередніх звітах зазначеного напрямку діяльності музею, автор лише оприлюднює нові цифри кількості відповідних документів у музеї. Документальний фонд з обліку людських військових втрат України, який у 2007 р. створено в музеї, щорічно поповнюється і на сьогоднішній день налічує 9 615 архівних справ, які містять понад 3 млн персональних документів щодо загиблих або зниклих безвісти воїнів, призваних на фронт військкоматами України, а також відомості про військові поховання на території країни.

У 2016 р. порівняно з попередніми періодами дещо змінилися статистичні показники щодо порушених питань. Так, найбільша кількість звернень стосується проблеми встановлення місця загибелі або поховання військовослужбовців, другий за обсягом параметр – надання будь-якої інформації про бійця родичам загиблого та увічнення прізвища воїна у друкованих або електронних мартирологах, на третьому місці за кількістю звернень – пошук відомостей про долю воїна для оформлення пільг родині загиблого (див. табл. 2).

Загальний огляд окремих питань представлено в наступних розділах на прикладі конкретних запитів.

3.1. Надання будь-якої інформації

З проханням знайти «будь-яку інформацію» звертаються, як правило, діти зниклих безвісти або ті родичі загиблих бійців, які щойно зайнялися вивченням історії своєї родини.

Запитувачка з Німеччини розпочала пошуки свого діда Миколи «Полімоновича» (так було передано по телефону) Єрмоленка, уродженця Сумської обл., знаючи з переказів рідних, лише те, що воїн загинув десь неподалік м. Вишгорода Київської обл. [12]. Жінка не була впевнена, що правильно зазначила по батькові свого родича та його рік народження – приблизно 1925. Крім того, вона не змогла надати й додаткової інформації, яку пошуковці використовують під час свого дослідження, – імені дружини або матері полеглого. На сайті Об'єднаної електронної бази загиблих воїнів Великої Вітчизняної війни – www.obd-memorial.ru (відомий пошуковцям як основне джерело інформації про полеглих бійців) онука не змогла відразу знайти потрібні відомості, тому звернулася по допомогу до науковців музею. Співробітники знайшли сповіщення про загибель червоноармійця Миколи Пагімоновича Єрмоленка, 1926 р.н., у якому йшлося про те, що боєць був похований у братській могилі на о. Безіменний за 200 м від м. Вишгорода Київської обл. Разом із тим, науковці музею з'ясували, що у списках військових поховань Вишгородського р-ну прізвище М.П. Єрмоленка не було зазначене,

тому розпочали опрацювання додаткових матеріалів щодо обліку та благоустрою військових поховань на вказаній території. Встановили, що після війни останки полеглих воїнів з о. Безіменний були перенесені до братської могили м. Вишгорода Київської обл. У списку воїнів, похованих у м. Вишгороді, знайшли прізвище одного з однополчан М.П. Єрмоленка, який загинув в один день і був похований разом із ним в одній спільній могилі на о. Безіменному, – це рядовий Дмитро Миколайович Федяков. Ця інформація стала підставою стверджувати, що червоноармієць Микола Пагімонович Єрмоленко покоїться у братській могилі м. Вишгорода Київської обл., однак до офіційних списків його прізвище не занесене.

Наведений приклад переконує, що по кожному запиту, навіть із проханням надати мінімальну (будь-яку) інформацію, проводиться складна дослідницька робота, яка передбачає глибокий аналіз документів, зіставлення інформації та доказ результату.

3.2. Підтвердження факту участі або загибелі воїна у війні

Із такими запитаннями звертаються ті, хто має право на отримання державних пільг і компенсацій у зв'язку із втратою родича під час військової служби, зокрема на фронтах Другої світової війни, або ті, хто претендує на спадок і доводить, що є прямим або єдиним спадкоємцем. Заявнику або офіційній установі, які безпосередньо займаються наданням певної допомоги, потрібні, як правило, лише свідчення про загибель бійця на війні або підтвердження факту його участі в бойових діях. До переліку таких організацій належать, зокрема, районні Управління Пенсійного фонду, соціального захисту населення, юстиції тощо. Серед адресантів не тільки українські організації, а й представництва інших країн.

Співробітники відділу державної реєстрації актів цивільного стану Полтавського міського управління юстиції звернулися із запитом про підтвердження факту смерті в роки Другої світової війни Івана Ілліча Кузьменка [13]. Такі дані необхідні були його дочці у зв'язку із внесенням змін до актового запису про її народження. У цьому випадку запитувача не цікавила інформація про точне місце захоронення, потрібна була дата загибелі. У результаті проведеної роботи з'ясувалося, що старший лейтенант Іван Ілліч Кузьменко загинув під час виходу з оточення в період 20.06 – 01.07.1941 г., про що повідомили запитувача.

Упродовж 2016 р. із такими запитом звернувся 91 адресант. Для цієї та інших категорій заявників було виготовлено 407 копій похоронок, іменних списків зниклих безвісти військовослужбовців, сторінок алфавітних книг обліку загиблих воїнів, паспортів військових поховань тощо.

На жаль, співробітники музею не можуть допомогти всім колишнім воїнам, які повернулися з війни живими, або їхнім родичам. «Пише Вам вдова Олександра Петровича Неїжка, 1928 р.н., який був нагороджений медалями “За відвагу”, “За визволення Кенігсбергу”, “За перемогу над Німеччиною”. Я хочу оформити на себе пільги чоловіка, тому прошу підтвердити або спростувати інформацію про

його участь у війні» [14]. Науковці переглянули наявні на зберіганні матеріали про призов у 1944-1945 рр. до лав Червоної армії військовослужбовців Прилуцького РВК Чернігівської обл., яким, за словами запитувачки, мав бути призваний розшукуваний, однак жодних відомостей не знайшли. Пояснення такого результату пошукової роботи досить просте: по-перше, матеріали про призов воїнів т.зв. польовими військкоматами передових військових частин під час наступальних боїв до музею не передавалися (вони містяться у комплексах документів певних військових частин і зберігаються в Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації); по-друге, документи про призов військовослужбовців районними військкоматами України від самого початку за різних обставин передавалися в різні державні установи – архів Міністерства оборони України, обласні архіви та музеї або залишалися на місцях – у районних чи обласних військкоматах.

У пропонованій статті не розглядаються причини відсутності у музейному фонді повного обсягу документів про учасників Другої світової війни, тому констатуємо лише результат роботи: у випадку неможливості віднайти та опрацювати відповідні матеріали науковці радять запитувачу звернутися до інших архівів і надають їхні адреси.

3.3. З'ясування особових даних загиблого військовослужбовця

Усе частіше до співробітників музею звертаються адресанти із проханням відшукати особові дані про колишнього воїна або про його родину. «Розшукую дані про свого прадіда Франца Олександровича Мількевича, 1920 р.н., поляк за національністю. До війни працював муляром. На початку війни був мобілізований до військ Радянської [Червоної. – Авт.] армії. Зник безвісти в районі Карпат. Прошу надати наявні біографічні відомості про нього», – написав онук розшукуваного [15]. Під час опрацювання цього запиту у фонді Барсько-Мурованок-Куриловецького ОРВК Вінницької обл. науковці знайшли похоронку на червоноармійця Франца Мількевича, виписану на ім'я його дружини, з точною датою загибелі – 23 вересня 1944 р. У документі не зазначалася національність воїна, проте вказувалося, що він «загинув за Польську Батьківщину». У лівому верхньому кутку сповіщення проглядався штамп військової частини, в якій служив розшукуваний, – «3-тя Польська піхотна дивізія». Усі ці дані стали опосередкованим доказом польської національності військовослужбовця та підставою для відновлення його бойового шляху.

У 2016 р. з такими питаннями до музею звернулися 11 осіб.

3.4. З'ясування обставин загибелі, установлення місця загибелі або місця поховання воїна

Зазначений вектор пошуку вирізняється найбільшою кількістю звернень. У 2016 р. з відповідними питаннями звернулися 325 запитувачів, що становить майже 43 % від усіх запитів. Для надання вичерпної відповіді пошуковцям іноді

доводиться відтворити загальну картину бойового шляху військової частини, у якій служив розшукуваний.

На адресу музею надійшов коротенький лист-запит, у якому донька загиблого Логвина Яковича Кизимчука вказувала лише назву військкомату, яким його було призвано до лав Червоної армії, та дату зникнення безвісти на фронті – 16 липня 1944 р. Наприкінці таке прохання: «прошу Вас надати інформацію щодо можливого поховання мого батька» [16].

Пошуковці знають, що відшукати бодай якісь відомості про воїна, зниклого безвісти в 1941 р., в 1943 р. або в 1944 р., досить важко, оскільки під час відступу чи наступу військ документи з обліку людських втрат іноді знищували (щоб не дісталися ворогу), іноді не встигали належним чином заповнити, іноді складали несвоечасно (наприклад, через загибель керівництва військової частини) тощо. Не акцентуючи уваги на конкретних причинах зарахування бійця зниклим безвісти, можна впевнено зазначити, що шукати відомості про такого воїна – це все одно, що «шукати голку у стозі сіна». Тому науковці «чіпляються» за будь-яку інформацію у своїх дослідженнях.

Переглянувши наявні на зберіганні документи Лугинського РВК Житомирської обл., на території якого проживала родина розшукуваного, співробітники виявили сповіщення про загибель Логвина Яковича, виписане військовою частиною. Завдяки цьому дізналися, що червоноармієць Л.Я. Кизимчук був стрільцем у складі 9-ї роти 654-го стрілецького полку (далі – сп) 148-ї стрілецької Чернігівської Червонопрапорної ордена Суворова дивізії (далі – сд). Музеологи також з'ясували, що сталося 16 липня 1944 р. – того дня, коли Логвин Якович не повернувся у свій полк і був зарахований зниклим безвісти...

На початку липня 1944 р. частини 148-ї сд займали позиції на лінії фронту на захід від Тернополя. Уранці 15 липня 1944 р. бійці отримали наказ наступати та, здійснивши нічний марш, закріпилися на рубежах, зазначених керівництвом. Воїни 654-го сп дислокувалися на південно-західній околиці лісу біля с. На Заслайях (польськ. мовою – Na Zaslajach) Заложцівського р-ну Тернопільської обл.

О 8-й год ранку 16 липня 1944 р. німецькі війська, у складі 8 танків, 4 самохідних гармат із десантом та 30 мотоциклістів з кулеметами, контратакували радянські частини. Потужна ворожа громада фактично зім'яла бойові порядки червоноармійців першої лінії оборони, які під таким тиском вимушені були хаотично відступити. Німецькі піхотинці, підтримані танками й самохідними гарматами, продовжували прорив уже через другий ешелон заслонів – бійців 654-го сп, серед яких був і червоноармієць Кизимчук. Проте саме на цій ділянці фронту за півгодини від початку шалений німецький танковий наступ був зупинений, а ворожі частини відкинуті назад.

Уже о 8.45 год 16 липня 1944 р. Логвин Якович разом з однополчанами перейшли в наступ у напрямі на с. Івачув Заложцівського (нині – с. Івачів Зборівського) р-ну Тернопільської обл., де були зосереджені значні сили противника. Бій

зі змінним успіхом тривав до 24.00 год. Під час чергової атаки бійці 9-ї стрілецької роти, серед яких був і батько запитувачки, першими увірвалися до с. Івачув та оволоділи ним, знищивши при цьому багато нацистських солдатів. За цей подвиг Логвина Яковича Кизимчука та решту бійців роти представили до нагородження медалями «За відвагу».

Після запеклої битви за цей невеликий населений пункт радянські війська вимушені були зупинити свій наступ і перейшли до жорстоких оборонних боїв, які безперервно тривали до 19 липня 1944 р.

Донесення про безповоротні втрати, які опрацювали науковці, підтверджували, що під час чотириденної битви щодня на тій ділянці гинули воїни 654-го сп. Тіла бійців, яких могли ідентифікувати, ховали в братських могилах, а їхні імена заносили до списків військових поховань, які знаходилися на різній відстані від с. Івачув. Водночас тих, хто не повернувся в розташування частини, проте був з однополчанами під час чергової атаки, зараховували зниклими безвісти, а останки невідомих солдатів, знайдених на полі бою, хоронили як безіменних... Згідно із записами Книги обліку військових поховань, на території Заложцівського р-ну зареєстровані 32 братські й одиночні могили, у яких покоїлися відомі й безіменні воїни, що загинули 16 – 19 липня 1944 р.

У 1956 р. з метою упорядкування військових поховань одиночні та окремо розташовані захоронення воїнів були перенесені з території с. Івачів та навколишніх сіл до братського меморіалу на перехресті доріг Заложці-Тростянець Тернопільської обл. На жаль, у списках паспорта цього поховання немає ані прізвища батька запитувачки, ані імені жодного з його однополчан, також зарахованих зниклими безвісти 16 липня 1944 р... Однак ми можемо припустити, що Логвин Якович Кизимчук покоїться у вказаній могилі серед невідомих воїнів, яких перенесли із с. Івачів.

Прикро, що упродовж майже восьми десятиліть залишаються невідомими долі сотень тисяч військовослужбовців – учасників Другої світової війни. Проте зазначення прізвищ таких бійців на меморіальних дошках у місцях їхніх останніх боїв стало б загальноприйнятним ушануванням загиблих воїнів, символом збереження пам'яті про них та події тієї жахливої війни, а також показником цивілізованості української спільноти.

Опрацювання кожного окремого запиту вимагає індивідуального підходу й застосування різноманітних методів пошуку.

3.4.1. Метод «пошук за однополчанами»

Одним із методів пошукової діяльності є порівняльний аналіз матеріалів «відомих» та «невдомих» загиблих бійців з однієї військової частини. Доволі часто саме документи «відомих» стають підставою для підтвердження місця поховання «інших невідомих». Цей алгоритм пошуку інформації про місце поховання бійця найбільш використовуваний науковцями в дослідницькій роботі.

Історія повернення із Небуття імен шістьох загиблих на фронті військовослужбовців розпочалася зі звичайного запиту онука бійця Олександра Андрійовича Дьяченка¹ про пошук місця поховання останнього. Запитувач самостійно з'ясував, що дід воював у складі 6-ї гвардійської стрілецької дивізії (далі – гв. сд), загинув у бою 21 травня 1944 р. й був похований у с. Шнирів Бродівського р-ну Львівської обл. Однак, коли приїхав до вказаного села, могили не знайшов, тому і звернувся до науковців із проханням установити місцезнаходження могили.

Співробітники музею опрацювали наявні у фондах документи й з'ясували, що в 1970-х рр. братське поховання із с. Шнирів перенесли до Меморіального комплексу м. Броди Львівської обл. Підтвердженням цього факту стали записані в сучасних списках зазначеного Меморіалу прізвища однополчан розшукуваного, які загинули в період із 16 до 21 травня 1944 р. та були поховані, згідно із донесенням про безповоротні втрати 6-ї гв. сд, разом із Олександром Дьяченком у с. Шнирів Бродівського р-ну Львівської обл., зокрема: молодший сержант Віктор Карпович Вікторов, 1924 р.н.; старшина Василь Степанович Ляшевич, 1898р.н.; червоноармійці Григорій Сидорович Козловець, 1916 р.н.; Григорій Васильович Макарчук, 1902 р.н.; Семен Миколайович Помазанов, 1914 р.н. та Кирило Арсентійович Лукашенко. Однак прізвища Олександра Дьяченка в цьому документі не було.

Після отримання відповіді від науковців музею онук Олександра Андрійовича звернувся повторно із проханням допомогти отримати дозвіл на викарбування імені полеглого на меморіальній плиті військового поховання: «На момент смерті йому ледве 19 р. виповнилося. Нічого не встиг. Кинули хлопця у вир війни і забули. Допоможіть хоч через 70 років пам'ять про нього повернути» [17].

Музеологи звернулися із листом до голови Бродівської міської ради з проханням «розглянути можливість викарбування на плитах меморіального військового поховання «Скорботна Мати» м. Броди Львівської області прізвища Олександра Андрійовича Дьяченка, а також інших бійців, які покояться разом із розшукуваним, чий імена також не були занесені до офіційних списків цього поховання через нез'ясовані обставини, зокрема: червоноармійців Івана Марковича Тарасенка, 1907 р.н.; Олександра Марковича Утолина, 1925 р.н.; Івана Костянтинівича Шкуля, 1921 р.н.; Івана Никифоровича Гориха, 1914 р.н.; Миколи Петровича Пискарєвського, 1906 р.н.».

Голова і співробітники адміністрації Бродівської міськради відгукнулися на прохання музею, за кілька місяців надійшла така відповідь: «На запит Національного музею історії України у Другій світовій війні повідомляємо про виготовлення і встановлення окремої меморіальної дошки із зазначенням згаданих прізвищ червоноармійців, які загинули в травні 1944 р. Меморіальна дошка розміщена на Меморіальному комплексі «Скорботна Мати» м. Броди Львівської області» [18].

¹ Тут і далі – так в оригіналі.

Позитивна відповідь на звернення музею щодо викарбування імені полеглого в 1944 р. Ізмаїла Закировича Вільданова надійшла від міського голови м. Вінники (підпорядковане Львову). Проте в листі додатково зазначалося: «Ми не вважаємо правильною практику, коли під кулями «градів» окупанта гинуть українські солдати АТО, коли залишаються безіменними могили солдатів на Донбасі, коли тисячі українців визнані безвісно зниклими, викарбувати імена солдатів часів Другої світової війни на братських могилах без належної експертизи...» [19]. Відчай, що пронизує ці рядки, цілком зрозумілий і ще раз підтверджує, що будь-яка війна може знищити як людей (цивільних та військових), так і пам'ять про них...

Щира подяка всім, хто всупереч нинішній складній військово-політичній ситуації та негативного ставлення частини суспільства до подій Другої світової війни й далі відновлює та зберігає пам'ять про її учасників, долею втягнутих у кривавий вир і полеглих.

3.4.2. Метод пошуку за воєнними, географічними або адміністративними картами

Досить часто родичі загиблого звертаються до співробітників музею зі звичним для пошуковців проханням – допомогти знайти місце поховання, вказане в документі про загибель. «Відсутність» у наш час конкретного населеного пункту, в якому (або біля якого) був похований під час війни боець, цілком зрозуміла проблема, з якою стикаються як близькі полеглого воїна, так і науковці.

Так, до музеологів звернулася родичка загиблого сержанта Олександра Васильовича Ерастова (через Міністерство регіонального розвитку України), яка у своєму листі зазначила, що розшукуваний загинув 10 серпня 1943 р. і був похований на околиці лісу на південний схід від с. Коти Золочівського р-ну Харківської обл. Однак у списках воїнів, захоронених на території зазначеного району, прізвища цього воїна не було [20].

У результаті дослідження карти Харківського р-ну науковці з'ясували, що на території цієї області в 1943 – 1944 рр. значилися два населених пункти під назвою «Коти» – у Золочівському та Дергачівському р-нах, які межують між собою. Нині цих сіл не існує, однак знайдена інформація вказала науковцям вектор пошуку – опрацювання матеріалів щодо поховань на території Дергачівського р-ну, про який не згадувалося в жодному документі з обліку загиблих бійців військової частини, у якій служив Олександр Ерастов.

Наступним кроком у цій історії було застосування вже згаданого методу пошуку «за однополчанами». Як наслідок, у списках військового поховання с. Слатино Дергачівського р-ну Харківської обл. були виявлені прізвища 9 однополчан розшукуваного, які загинули 10 серпня 1943 р. й були разом усі поховані в одній братській могилі біля с. Коти.

Неправильний запис у документах обліку втрат місця розташування військового поховання (у цьому випадку – адміністративного району) можна пояснити

близькістю цих двох населених пунктів біля кордону вказаних районів і, відповідно, ненавмисного зазначення помилкових даних.

На підставі проведеного науково-документального пошуку прізвище сержанта Олександра Васильовича Ерастова було занесене до Об'єднаної бази військових поховань України, яка формується в музеї.

Застосовуючи найрізноманітніші методи пошуку, співробітники музею в 2016 р. встановили й підтвердили місця поховання 182 загиблих бійців, завдяки чому увічнено їхні імена.

4. Програми пошуково-дослідницької діяльності

У музеї розроблено кілька програм пошуково-дослідницької діяльності, зокрема: «Відновлення родинних зв'язків», «Родина шукає солдата», «Братська могила».

Упродовж 2016 р. наукові співробітники музею у співпраці зі Службою розшуку Товариства Червоного Хреста України відповідно до програми «Відновлення родинних зв'язків» провели пошук інформації про 123 особи, зв'язок із якими обірвався у воєнні роки.

За програмою «Родина шукає солдата» здійснюється пошук за запитамі від рідних загиблого. У таблиці 6 зібрана інформація про кількість запитувачів за ступенем спорідненості. Загалом у 2016 р. проведено пошук інформації за запитамі від рідних (братів і сестер, дітей, онуків, правнуків, племінників та інших) про долі 386 полеглих воїнів.

Таблиця 6

Ступінь спорідненості із загиблим	2015 р. у %	2016 р. кількість запитів	2016 р. у %
Вдови	0,3	1	0,25
Учасники війни	–	1	0,25
Брати, сестри	2,2	5	1,3
Діти	22,1	69	17,9
Племінники	9,9	28	7,2
Онуки	29,0	126	32,7
Правнуки	8,8	69	17,9
Родичі (непрямі)	16,6	53	13,7
Без зазначення спорідненості	11,1	34	8,8
Усього	100%	386	100 %

Як і в попередні роки, найбільше листів надійшло від онуків та дітей колишніх воїнів. Разом із тим, необхідно зазначити, що кількість звернень від правнуків учасників Другої світової війни збільшилася майже вдвічі порівняно з минулим роком і стала дорівнювати показнику запитів, що надійшли від дітей.

За вказаною програмою у 2016 р. було виявлено інформацію про долю 68 військовослужбовців, про яких раніше родина нічого не знала.

Ще одним успішним проектом дослідницької діяльності музею є програма «Братська могила», головною метою якого є встановлення та підтвердження місця поховання загиблого воїна (про методи пошуку військових поховань згадувалося у п. 3.4). Так, на запит від голови Крюківщинської сільської ради щодо відновлення особових даних воїнів, похованих у с. Крюківщина Києво-Святошинського р-ну Київської обл., науковці музею встановили прізвища 91 воїна, 36 з яких не були увічнінені [21].

У рамках цієї програми в 2016 р. були увічнінені імена 182 воїнів, загиблих на території України та інших держав.

5. Календар пошуку

Співробітники науково-дослідного відділу продовжили роботу над проектом «Повернулися з небуття. Календар пошуку» – окремої сторінки на сайті музею в розділі «Український мартиролог», на якій розповідається про методи пошуку, складнощі, які виникають у процесі дослідження, та про результат роботи. У 2016 р. ця рубрика наповнилася новими нарисами про 30 полеглих воїнів, зокрема:

Тихона Іларіоновича Бойка («Батько не загинув, він був живий, але “зник”»); Михайла Войцеховського («Неординарний запит»); Олексія Гавриловича Ковальчука («Увага! Розшук!»); Івана Федотовича Назаренка («Шукаю брата»); Івана Савича Бекмурзаєва («В'язень табору «Норд»); Овсія Ароновича Ігольникова (продовження «Блага звістка на Благовіщення»); Сергія Васильовича Галагана («Одинока могила»); Олександра Андрійовича Дьяченка («На Ваш запит повідомляємо...»); «Тризна по війнах-односельцях»; Віктора Андрійовича Романюка («Про долю воїна нам розповіли наші дописувачі»); Марію Макарівну Дем'ян («Вона не любила читати книжок та дивитися фільми про війну»); Едварда Івановича Лебедевича та Данила Максимовича Удода («А завтра була війна»); Анатолія Семеновича Корененка («У світі людини у життя й смерті – конкретне людське обличчя...»); Олексія Петровича Волкова («Висота 215,2»); Дем'яна Петровича Даниленка, Миколи Яковича Герасименка («Одна доля на двох»); Івана Терентійовича Магду, Якова Юрійовича Мельничука («Довгий пошук»); Михайла Григоровича Приходька («Із відчаєм та надією...»); Олександра Андрійовича Дьяченка та шістьох однополчан («Кинуті у вир війни...»); Олександра Васильовича Єрастова («Війна не завжди безвість»); Григорія Омеляновича Дещенка («Для моєї родини важливо знайти могилу батька, діда, прадіда...»); Акмахана Мурсалімова («Прошу повідомити, де похований мій батько?»); Никифора Микитовича Шолуденка («Маловідомі сторінки з біографії відомого Героя»); Єгора Федоровича Бикова («Відновити добре ім'я старшого брата»); Василя Семеновича Слободзяна («І знову невідомі сторінки з біографії Героя»); Степана Антоновича Здітовецького («І Ви нам допоможете у розшуках...»); Ізмаїла Закіровича

Вільданова («Святий куточок на землі України...»); Логвина Яковича Кизимчука («Останній бій зниклого безвісти солдата») [22].

Аналіз пошуково-дослідницької роботи зі встановлення доль загиблих військовослужбовців та виявлення документів про загибель за 2016 р. демонструє актуальність і необхідність проведення такої діяльності, а численні звернення до музею з метою отримати конкретну інформацію про учасників подій Другої світової війни виявляють широкий спектр суб'єктів, зацікавлених у вирішенні проблем у сфері меморіальної політики держави.

Незважаючи на широку палітру запитань адресантів-запитувачів, проблема встановлення місця поховання загиблого та викарбування прізвища полеглого на його могилі – головний і найкількісніший напрям у форматі збереження родинної пам'яті про війну 1939 – 1945 рр. для більшості пересічних громадян. Перемога Пам'яті над Забуттям, зокрема у контексті встановлення долі кожного з тих, хто загинув або зник безвісти під час війни, є чи не найважливішим складником процесу самоідентифікації для будь-якої нації, яка була безпосереднім учасником Другої світової війни.

Джерела та література:

1. Національний музей історій України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – НМІУДСВ) – НДВ з питань військових втрат України та історичної пам'яті (далі – НДВ). – Лист-запит № 435/2016р.
2. Там само – Лист-запит № 196/2016р.
3. Там само – Лист-запит № 3/2016р.
4. Там само – Лист-запит № 316/2016р.
5. Там само – Лист-запит № 6/2016р.
6. Там само – Лист-запит № 4/2016р.
7. Там само – Лист-запит № 115/2016р.
8. Там само – Лист-запит № 16/2016р.
9. Там само – Лист-запит № 331-339/2016р.
10. Там само – Лист-запит № 35/2016р.
11. Там само – Лист-запит № 187/2016р.
12. Там само – Лист-запит № 107/2016р.
13. Там само – Лист-запит № 183/2016р.
14. Там само – Лист-запит № 3/2016р.
15. Там само – Лист-запит № 554/2016р.
16. Там само – Лист-запит № 690/2016р.
17. Там само – Лист-запит № 203/2016р.
18. Там само – Лист-запит № 203-3/2016р.
19. Там само – Лист-запит № 412/2016р.
20. Там само – Лист-запит № 553/2016р.
21. Там само – Лист-запит № 268/2016р.
22. www.wartmuseum.kiev.ua – Проекти. – Пошук загиблих. – Повернулися із Небуття. Календар пошуку.

© **Татьяна ПШЕНИЧНАЯ**

**АНАЛИЗ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ РАБОТЫ
НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ
ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ ПО УСТАНОВЛЕНИЮ СУДЕБ
ПОГИБШИХ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ И ВЫЯВЛЕНИЯ
ДОКУМЕНТОВ О ГИБЕЛИ
ЗА 2016 ГОД**

Обобщаются результаты научно-исследовательской деятельности по установлению судеб погибших военнослужащих и обнаружения документов об их гибели в 2016 г. Анализируется поисковая работа ученых музея, выделяется вопрос о необходимости такой деятельности для современного общества. Рассматриваются направления и методы поисковой работы, которые применяются при исследовании судеб погибших воинов и выявления документов о гибели, а также программы гуманитарно-поисковой деятельности, которую проводит музей.

***Ключевые слова:** историческая память, письмо-запрос, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне.*

© **Tetiana PSHENYCHNA**

**ANALYSIS OF THE SCIENTIFIC RESEARCH WORK OF THE
NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF UKRAINE IN SECOND
WORLD WAR TO THE FATE OF THE FALLEN SOLDIERS AND THE
DETECTION OF THE DEATHS BY 2016**

Since 2007 the Memorial complex received 8 437 letters with request to establish the fate of soldiers who died during World War II.

The historical memory – both familial and social – is formed over the years and centuries, and consists of a kaleidoscope of interconnected events – happy and tragic, controversial and compromise.

The purpose of this article – analysis and synthesis of results of research activities to install the fate of soldiers and revealing documents about their death in 2016 within the historical and sociological study “On the question of the historical memory of the war in Ukraine”.

The basis for the study were the letters with request of citizens which came to the museum during 2016. In the proposed scientific exploration not only analyzes the work in search of scientists of the museum, but also singled out the question of the necessity of such for the modern society.

Analysis of search and research practices for 2016 was conducted by quantitative and qualitative indicators given with the description on requests by type, authorship, a means of income, themed issues. Separately considered directions and methods of research work applied in the study of the fate of fallen soldiers and detection instruments of death and Humanitarian retrieval activities which carried out by the museum.

Appeal to researchers under different programs on search of fallen soldiers developed at Memorial complex exhibit a wide range of subjects interested in solving problems in the memorial policy, and confirmed the need for such activities.

Scientists developed special techniques to help search and set back from oblivion the names of many unknown and missing soldiers recover forgotten or distorted chain of events in the history of the period of 1939 – 1945, to keep the social and family memory about the tragic and heroic past of the World War II.

Keywords: *historical memory, a letter of request, The National Museum of the History of the Ukraine in the World War II.*

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

УДК 94(477)“1941/1945”:069.5

© *Наталія ГАМАРНИК*

НАУКОВО-ГУМАНІТАРНИЙ МУЗЕЙНИЙ ПРОЕКТ «РОДИННА ПАМ'ЯТЬ ПРО ВІЙНУ». ПІДСУМКИ 2016 РОКУ

Підбито підсумки гуманітарного проекту Національного музею історії України у Другій світовій війні «Родинна пам'ять про війну» за 2016 р. Проаналізовано матеріали учасників війни на Сході України та їхніх родин, які поповнили фондovu колекцію музею і стали джерелом для подальшого дослідження історії війни. У своїх родинних історіях наші співвітчизники розповідають про нинішнє покоління захисників української землі, які вписують героїчні й незабутні сторінки в сімейні літописи.

Ключові слова: Друга світова війна, Національний музей історії України у Другій світовій війні, музейний проект, родинна пам'ять, спогади; операція «Вісла», греко-католицька церква, Герой України.

В Україні минуле кожної родини органічно пов'язане з майбутнім, а значить, з пам'яттю й надією. У ХХІ ст., коли Українська держава виборює право створити власну самобутність, багато людей вивчають свої родинні корені, які допомагають їм збагнути, ким вони є насправді.

Саме таке завдання науково-гуманітарного музейного проекту «Родинна пам'ять про війну», який реалізовувався впродовж 2016 р. Незважаючи на складну ситуацію в країні, на адресу музею надійшли листи з різних регіонів України. Спогади про Другу світову війну, її учасників та родинні історії тих, хто зберігає пам'ять про свій рід, підсилювалися реліквіями довоєнного та воєнного періоду.

Упродовж п'ятого року дії проекту були зібрані родинні історії у Києві та на Київщині, на Дніпропетровщині і Донбасі, на Івано-Франківщині і Львівщині, на Харківщині і Хмельниччині.

Історію родини Лисицьких із Донеччини розповів Геннадій Геннадійович Лисицький. Наприкінці 90-х рр. ХІХ ст. його дід, Степан Михайлович, разом зі своїми батьками переїхав до м. Дебальцеве Бахмутського повіту

Катеринославської губернії (нині Донецької обл.). У роки німецько-радянської війни працював на залізниці. Нагороджений орденом Леніна та медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.» [9]. Син Степана Михайловича, Геннадій, перед війною встиг закінчити вісім класів школи. В юнацькі роки навернувся до Бога, бо ще у віці п'яти років, під час перебування в родичів у м. Новочеркаськ Ростовської обл., був хрещений. Це вплинуло на формування його свідомості та на сприйняття зраненого війною навколишнього світу. Незважаючи на те, що мав неповних 18 років, у січні 1943 р. Орджонікідзевським РВК Донецької обл. був призваний до лав армії. Навчався в Краснодарському артилерійсько-мінометному училищі. На передову потрапив у вересні 1944 р. [8]. До фондової колекції музею надійшли фронтові листи Геннадія, які вражають філософськими роздумами та глибиною його релігійних переконань. Наведемо кілька цитат: «...Я пройшов Німеччину. Пройшов війну. На війні все дозволено. Але я не користувався цим, як і небагато хто, які щось зрозуміли і відмовилися від свободи дій – і нічого не втратили...» – писав він у 1945 р. [17]. Батьки не поділяли релігійних поглядів юнака, чого ніяк не усвідомлював Геннадій. «...Один із ваших листів мене засмутив, – писав він батьками, – а саме той, у якому ви шкодуєте, що я вірую в Бога, а, відповідно, намагаюся дотримуватися відомого вам способу життя. Чому ви дивитесь на мене як на нещасного, ледь не кажучи: ох, убив собі дурницю в голову... Люди живуть, а він!...» [17].

Війна закінчилася. Молодший лейтенант Г.С. Лисицький продовжив службу в складі Центральної групи військ на території Угорщини й на початку 1946 р. був заарештований за релігійні переконання. 13 березня 1946 р. військовий трибунал 4-ї артилерійської дивізії з формулюванням «...проведення серед офіцерів контрреволюційної антирадянської пропаганди, паплюження марксистсько-ленінського вчення...» розжалував та засудив його за ст. 58-10/2 УК РРФСР до шести років виправно-трудових таборів із конфіскацією майна. Звільнений 24 грудня 1951 р. після повного відбуття терміну покарання. Вийшовши на волю, навчався, працював. На початку 1990-х рр., дізнавшись про ухвалення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій», почав добиватися справедливості, звертався до відповідних установ в Україні та в Росії. 31 серпня 1994 р. був реабілітований. Довідку про реабілітацію одержав лише у квітні 1996 р. [16]. А за два місяці Геннадій Степанович Лисицький пішов із життя. Жив і помер з вірою у Бога...

Активно долучилися до проекту родини учасників Другої світової війни, зокрема Виговських-Грабовських та Кириєнків із Києва, а також родина Слепченків із Харківщини. На фронтах німецько-радянської війни воювали два брати Слепченки – Петро та Микола. Старший, Петро, у 1938 р. з відзнакою закінчив Харківський механіко-машинобудівний інститут (ХММІ), отримав диплом за спеціальністю інженера-механіка. За результатами військово-виробничої підготовки та екзаменів на військовій кафедрі інституту Петрові Слепченку присвоєно військове звання військтехніка 1 рангу. На початку німецько-радянської війни

у складі групи добровольців-аспірантів ХММІ вступив до лав Червоної армії. Пройшов шляхами війни від Смоленська до Праги. По війні займався науково-дослідницькою роботою, став автором трьох винаходів [15]. Про це розповів у своїх спогадах, які передав до музею син Олександр. Фондозбірня музею поповнилася фотографіями, документами Петра Степановича та його молодшого брата Миколи [22]. Лютчик-винищувач старший лейтенант М.С. Слепченко на фронті з 1943 р. 2 травня 1944 р. вилетів на завдання в районі м. Ясси, де зіткнувся з німецькою авіацією. Після повітряного бою не повернувся на полковий аеродром. Усі пошуки результату не дали. Мати офіцера Євдокія Миколаївна отримала «похоронку», де значилося, що син зник безвісти...[14].

Одним із пріоритетних напрямів проекту є родинні історії, пов'язані з національно-визвольними змаганнями 40-х рр. ХХ ст. У рамках дослідження згаданої теми, розширення географії музейного проекту під час відрядження до Івано-Франківщини були зібрані матеріали родини Потяків із с. Криворівня Верховинського р-ну. Микола Васильович Потяк упродовж 1944 – 1945 рр. був кур'єром Криворівнянського самооборонного кущового відділу Воєнної округи-4 «Говерла» УПА-Захід. Псевдо «Ясен». Займався розвідкою, доставкою повстанської пошти, листівок, речей, відповідав за безпеку переміщення бойових груп, командирів. Згодом був змушений тікати та переховуватися. У 1950 – 1953 рр. пройшов строкову службу в лавах Радянської армії (Далекосхідний військовий округ). Єфрейтор, зенітник. Згодом повернувся до рідного села. Після закінчення медичного інституту працював педіатром у медичних установах Косівського, Коломийського, Городенківського та Верховинського районів Івано-Франківської обл. [12].

Його батько Василь Петрович – учасник Першої світової війни. У складі Австро-Угорської армії воював на Італійському фронті, був поранений. Після розпаду Австро-Угорської імперії прагнув вступити до лав Збройних сил Української Народної Республіки, що формувалися на той час, але захворів на тиф. Повернувся додому. У 1944 – 1945 рр. разом зі своїм братом Дмитром організував сільську варту, щоб за умовною сигналізацією попереджувати односельців про облоги з боку органів НКВС (насамперед ті, що стосувалися масової мобілізації до лав радянських військ) [11]. До фондозбірні музею надійшли унікальні предмети й фото з родинного архіву та фото й документи побратимів Миколи Васильовича Потяка.

ХХ ст. охрестили століттям переселень, які здебільшого були примусовими. В Україні трагедія депортації торкнулася німців, кримських татар та інших народів. Сторінки музейного проекту збагатилися родинними історіями українців, які в 1944 – 1947 рр. були примусово переселені зі східних воєводств Польщі до Радянської України.

Так, у квітні 1945 р. родині Русиняків, яка проживала в Малопольському воєводстві (Польща), повідомили, що їх переселяють до України. У сім'ї було шестеро дітей. Після приходу радянської влади в 1945 р. до Червоної армії були

мобілізовані двоє старших братів – Еміль та Михайло. Оскільки родина була заможною, то щоб урятуватися від вивезення до Сибіру, батько, Йосип Семенович, відмовився від своєї власності. Петро Йосипович Русиняк (наймолодший у родині) згадував: «...Коли уповноважений з переселення вивчив наше господарство, то сказав, що ми є куркулі і, якщо в пересильному листі запишемо всю власність, то нас одразу вивезуть до Сибіру. Тому батько записав лише десятку частину, і уповноважений направив нас до Ворошиловградської (нині Луганської) обл., не уточнивши, куди саме. Із собою нам дозволили взяти дві корови та коня. Погрузили нас у товарний вагон у Новому Сончі, у якому ми їхали майже місяць. Пригадую, що вигрузили нас на станції Сімейкіне, як циганів, під відкритим небом... Не можна словами описати наше душевне потрясіння, розпач, коли побачили все навкруги. Ми чекали три дні, самі не знаючи чого. На третій день нас привезли на колгоспне подвір'я с. Талове (нині Станично-Луганський р-н, Луганська обл.), хати не дали. Нас забрала до себе одинока жінка. Жили в неї ми недовго, бо десь на Різдво згоріла її хата. І ми знову опинилися на вулиці. Яким чином і хто нас розселив, я не пам'ятаю, але я жив із батьками в землянці, де не було навіть світла. Брати спали разом із худобою в невеличкій кімнатці чийогось будинку, а сестер забрали до себе інші люди й поселили їх у кімнаті коридорного типу. Усі працювали в колгоспі, коня в нас забрали. Місцеві нас не прийняли, ставилися з підозрою, називали «поляками». Нам не підходив клімат, бо було дуже гаряче і сухо влітку, тому всі переселені, особливо діти, часто хворіли. А головне – не було лісів. Міняти місце проживання або виїхати в іншу область переселенцям забороняли. Тоді ми всі вирішили виїхати нелегально. Що могли, взяли на плечі і вночі виїхали поїздом зі станції Сімейкіне. Жінки і діти їхали у вагонах, а чоловіки – на дахах вагонів. У Ворошиловграді нас висадили з потяга, чоловіків забрали до міліції. Ми з мамою три дні голодні сиділи на станції. А потім жінки у відчай пішли до відділку і заявили: «Ми і наші діти голодні, або годуйте нас, або відпустіть наших чоловіків, і ми поїдемо звідси». І ми всі посідали на підлогу в коридорі. Таким чином жінки відвоювали чоловіків, і їх відпустили. Брат Михайло казав, що потрібно їхати в Бережани, бо тут багато наших земляків. Ми сіли в поїзд і поїхали на захід...» [13].

У 1946 р. родина Русиняків приїхала до м. Бережани Тернопільської обл., де спочатку їй дали недобудовану хату. Йосип Семенович зі старшими синами влаштувався на роботу будівельником у колгоспі «Червоні Бережани», де вже працювали Антоніна Атанасіївна та донька Стефанія. У 1947 р. сім'ї виділили дві невеличкі кімнати, а за два роки половину приватного будинку на вул. Львівській (на увесь будинок не вистачало коштів, зазначених у пересильних документах). Тут Петро Йосипович закінчив Бережанську середню школу, вступив до Бережанського медичного училища, по закінченні якого працював у місцевій лікарні. Усе життя мешкав у будинку на вул. Львівській. Його сестра Стефанія – відома в Західній Україні художниця. В її творах відображена ціла епоха життя лемків на рідній землі в 1930 – 1940-х рр. Окрім того, Стефанія Русиняк займалася

іконописанням та вишивкою. До фондової колекції музею надійшли предмети побуту, які були свідками трагедії переселення сім'ї.

Схожа доля спіткала й родину Патриляків із Підкарпатського воєводства (Польща). Ця українська сім'я проживала у с. Нагоряни. До Першої світової війни це була заможна селянська родина. Глава сім'ї Михайло Патриляк – організатор сільського кооперативу. З початком бойових дій на території краю уряд Австро-Угорщини змусив продати все поголів'я тварин для військових потреб, що підірвало статки родини. У міжвоєнний період стан справ удалося дещо покращити. На допомогу прийшли двоє синів – Володимир та Іван. З початком Другої світової війни сім'я опинилася в зоні німецької окупації. Під час боїв за визволення села в 1944 р. згоріла батьківська хата родини Патриляків. Отож до весни 1945 р. вони жили в таборі для біженців, а потім почали відбудовувати своє господарство. Проте вже через рік, у квітні 1946 р., родина підпала під переселення. Івана Патриляка з дружиною Марією, синами Казимиром та Здіславом переселили до с. Гаї-Розтоцькі Залозецького (нині Зборівського) р-ну Тернопільської обл. Молодшу сестру дружини Марії – Катерину Мушинську, разом із чоловіком та сином Тадеушем, а також брата Івана – Володимира Патриляка, у рамках операції «Вісла» в 1947 р. вислали на територію Північно-Західної Польщі. До 1954 р. Іван Патриляк вів одноосібне господарство. Потім був загнаний до колгоспу, працював фірманом (візником). На пенсію вийшов у 54 роки, оскільки під час переїзду з Польщі назвав фіктивну дату народження (1897 р.). Співчував антирадянському руху Опору на Тернопільщині. Інколи допомагав харчами та одягом, згадував, що то були молоді хлопці, які зазнавали страждань, хворіли на туберкульоз, терпіли масові побої та знущання. До 1980-х рр. не полишав думки, що їм дозволять повернутися «додому» [10]. У фондозбірні музею фото великої родини Патриляків-Мушинських та документи на земельне володіння української родини, які передав до музею онук Івана Михайловича Патриляка [21].

Вражають спогади Ірини Коломиєць-Петришин, доньки греко-католицького священника отця Степана (Романа) Коломиєць із Львівщини. Важкі випробування довелося витримати сім'ї під час та після закінчення німецько-радянської війни: переслідування з боку радянської влади, голод, виселення, табори... «Коли радянські солдати йшли через село, – розповідала Ірина Степанівна, – то резиденцію пограбували, у ній поселився полковник. Тата з мамою і малими дітьми загнали в одну кімнату. Двері треба було зачиняти, бо п'яні військові добивалися до кімнати. Служниця допомагала денщикам варити їсти і приносила нам...» [24]. Незважаючи на погрози і попередження енкаведистів, отець Степан продовжував нести слово Христове до мирян. «Кожного дня вранці батько відкривав церкву і правив Службу Божу, – згадувала донька отця Степана. – Незважаючи на страх, у церкві було багато людей. Тоді отець виголошував проповідь, старався заспокоїти людей, вселити віру, що все буде добре... Його викликали до сільради і допитувалися, чи не знає він, у кого є сини чи доньки в партизанах. Кілька разів кликали отця партизани хоронити своїх полеглих. Отець не відмовляв у

духовних послугах нікому і ніколи. Завжди йшов, незважаючи на малих дітей і постійну загрозу арешту...» [24].

У липні 1946 р. церкву в селі закрили, а отцю Степану запропонували разом із родиною впродовж 10 днів звільнити церковні будівлі. Уникаючи переслідувань, отець Степан із родиною переїхав до с. Брошнів-Осада Долинського р-ну Станіславської обл. (нині Рожнятівський р-н, Івано-Франківська обл.), де підпільно відправляв Служби Божі [7]. Ірина Коломиєць-Петришин згадувала: «Отець Степан їздив по закритих церквах, по селах, де вже були заарештовані священники. Відправляв для людей Святі Літургії, хоронив убитих... На стрісі хати, яку винаймала родина отця Степана, була партизанська криївка. Селом часто проходили облави. Отця викликали до району... Цього разу повернувся. На запитання дружини, що хотіли, отець тільки махнув рукою: «Зради, от чого хотіли, підпиши православ'я і донеси, де переховуються партизани». Загроза нависла над родиною священника» [24].

Степану Коломийцю, арештованому за проповідницьку діяльність 27 грудня 1949 р., «інкримінували співробітництво з німцями та боївками УПА, проте основна причина полягала в тому, що не підписав співпраці з режимним російським православ'ям», – наголошувала донька отця Степана. Засуджений Станіславським (нині Івано-Франківським) обласним судом від 26 квітня 1950 р. за с. 54-10 із застосуванням санкцій ст. 54-2 КК УРСР до десяти років позбавлення волі у ВТТ, з позбавленням прав терміном на п'ять років і конфіскацією особистого майна. Надзвичайно скрутно жила з п'ятьма малолітніми дітьми після арешту чоловіка дружина Марія Деонізівна. «Як жила дружина священника, знає тільки Господь. Шукаючи роботу, працювала в колгоспі на прополці бур'яків. Жінка священника не мала права працювати сільською вчителькою. Потерпаючи від голоду, дуже переживала за чоловіка. Як вірна дружина, вона жодним словом не дорікнула священнику за те, що надавав перевагу обов'язковій священника і часто не мав часу для родини», – розповідала донька Ірина [24]. Її батько був звільнений із заслання в 1955 р. Невдовзі Степан Володимирович повернувся на Батьківщину, де мешкала його родина. Працював стрілочником на ДОК-9, а у вихідні – підпільно виконував обов'язки священника. Незважаючи на погрози і попередження органів КДБ, продовжував таємно нести слово христове до мирян. Їздив у навколишні села служити літургії, хрестив дітей та відправляв інші церковні треби. Зрештою, під загрозою чергового арешту отець Степан із родиною змушені були переїхати до Запорізької обл. Майже 9 років сім'я проживала в одному із сіл на Миколаївщині. Священик працював конюхом, сторожем, телятником у колгоспі. Хоча й мусив працювати на різних сільськогосподарських роботах і бути під пильним оком служб безпеки, проте майже щодня відправляв Святі Тайни для родин переселенців.

У 1965 р. родина повернулася на Львівщину. Знайти помешкання для проживання було дуже скрутно, проте допоміг єпископ підпільної Української греко-католицької церкви двоюрідний брат дружини Марії – Василь Величковський.

Малесенька хата стала не тільки місцем, де мешкала родина Степана Коломийця, а й осередком, де служили Святі Літургії, укладали шлюби та підпільно хрестили. Важко хворіючи, отець Степан не припиняв таємно виконувати обов'язки священика. Ірина Степанівна Коломиєць-Петришин згадувала: «Скрізь, де потребували його вірні, безвідмовно їхав отець Степан. У будь-який час дня чи ночі, у дощ чи в стужу. Щоб держава не визнала його туніядцем, влаштувався на роботу заготівником лікарських рослин в аптекоуправлінні. Для нього вірні збирали зілля, а він ніс слово священика в найвіддаленіші райони, працював для спасіння душі. При цій праці не раз його шукали, ловили, штрафували, приходили додому з обшуками, грозили арештом» [24].

14 липня 1974 р. С.В. Коломиєць помер. На підставі ст.1 Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 17 квітня 1991 р. він був реабілітований [7]. Окрім спогадів, фондову колекцію музею поповнили фотографії, документи та особисті речі отця Степана.

В умовах війни, яка вже третій рік точиться на Сході України, з'являється щороку більше родинних історій, в яких наші співвітчизники розповідають уже про нове покоління захисників української землі. Сьогодні саме вони вписують героїчні й незабутні сторінки в сімейні літописи. Така нова сторінка з'явилася в історії родоводу Мин – Брановицьких.

У ніч з 21 на 22 січня 2015 р. в Інтернет-мережі з'явилося відео, яке сколихнуло всю країну. Журналісти російського каналу Life News зняли на території Донецького аеропорту відео, з якого Ніна Костянтинівна, мати Ігоря Брановицького, дізналася, що її син у полоні [1]. Його, як і інших «кіборгів», піддавали нелюдським тортурам. Коли дізналися, що Ігор – кулеметник, жорстоко били. Із численними забоями, нерухомого й непритомного, його застрелив двома кулями в голову громадянин Російської Федерації Арсеній Павлов, більш відомий як «Моторола», під час допиту в м. Донецьк. Того дня рідні ще не знали, що Ігор загинув, тому шукали його серед живих... У березні 2015 р. І.Є. Брановицького ідентифікували серед загиблих, яких вивезли з Донецька. Похований 3 квітня 2015 р. на Берковецькому цвинтарі в Києві. Його служба в Збройних силах України розпочалася ще в 1995 р. у м. Кам'янець-Подільський, згодом – в українському миротворчому контингенті ООН в Анголі. Після служби в армії І.Є. Брановицький навчався в Київському економічному інституті менеджменту (ЕКОМЕН), по закінченні якого займався приватним підприємництвом. Ігор був активним учасником Революції Гідності, з листопада 2014 р. солдат І.Є. Брановицький (позивний «Натрій») безпосередньо брав участь у боях на Сході України, зокрема в районах сіл Водяне, Опитне, Піски Донецької обл. та в терміналі Донецького аеропорту. Під час оборони летовища він був одним із небагатьох, хто залишився там із пораненими, що не могли вибратися звідти самотійно. На момент загибелі йому не було й 39 років... 4 червня 2015 р. Ігор Брановицький нагороджений посмертно недержавною нагородою – першим орденом «Народний Герой України». Указом Президента України від 23 серпня 2016 р.

йому присвоєно звання Героя України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» [3]. Мати Ігоря передала до Музею його фото, документи та особисті речі, які впродовж січня – серпня 2016 р. експонувалися на виставці «Аеропорт... Пекельна смуга», а в подальшому залучатимуться до виставкових проектів відповідної тематики [18].

Саме Ніна Костянтинівна розповіла про свого чоловіка, батька Героя, кадрового офіцера капітана Євгена Брановицького. Під час військово-політичної спецоперації СРСР в Афганістані 29 вересня 1985 р. Євген Іванович зазнав поранення (пошкодження хребта). Після тривалого лікування був визнаний інвалідом III групи та звільнений у запас за станом здоров'я. У 1990 р. Євген Іванович помер – важке поранення не минуло безслідно. Йому, як і сину, назавжди 39... [2].

Радянсько-фінляндська, німецько-радянська війни, запеклі бої, поранення і контузія, медаль «За бойові заслуги» за виявлену мужність... Це лише декілька штрихів до біографії діда Ігоря Брановицького Костянтина Петровича Мина [6]. У ході роботи з родиною Брановицьких до фондів музею надійшли матеріали трьох поколінь: діда, батька та сина й онука Ігоря.

Восени 2015р. до музею завітав киянин Андрій Кобзар – учасник боїв на Сході України. У подальшому музейна колекція поповнилася новими матеріалами та ще однією хвилюючою історією його родини.

Дід Андрія, Володимир Мефодійович, у роки Другої світової війни воював у частинах реактивної артилерії, пройшов із боями теренами України та Європи, довелося йому повоювати і на Далекому Сході. Родина Кобзарів дбайливо берегла пам'ять про його військові звитяги. А разом із нагородами, подяками та речами Володимира Мефодійовича в родині зберігався і його «вірний фронтовий помічник» – артилерійський хордокутомір, що пройшов фронтовими дорогами півсвіту.

Ніхто з нащадків Володимира Мефодійовича навіть не міг уявити, що цей прилад ще знадобиться, а тим паче у справі захисту рідної землі.

Від початку бойових дій на Сході України Андрій пішов добровольцем на фронт. Спочатку служив у Національній гвардії. Під час бойової операції в м. Слов'янську отримав травму ноги. Перебуваючи на лікуванні, повсякчас стежив за подіями на Сході. Під впливом Іловайської трагедії зрозумів, що реальною силою, здатною зупинити противника, є артилерія. На початку вересня 2014 р. він знову повернувся на фронт, тепер уже для того, щоб воювати в артилерійському підрозділі. Ще під час строкової служби Андрій здобув спеціальність артилериста-обчислювача і, вдруге вирушаючи на війну, узяв із собою дідівський хордокутомір. І хоча в XXI ст. відомі новітні способи артилерійських розрахунків, та все ж стародавній прилад не раз допомагав Андрію і під час навчань, і на фронті [4].

Ознайомившись з експозицією музею, Андрій передав науковцям сімейну реліквію – хордокутомір, що «воював» на двох війнах, а також особисті реліквії з війни та документи [20; 19].

Минулі війни завдали чимало лиха багатьом предкам Андрія Кобзаря. Про це нам стало відомо зі споминів батька Андрія – Валентина Володимировича [23].

Ольга Петрівна Кобзар (дівооче прізвище – Лимар, бабуся Андрія Кобзаря) була остарбайтером, працювала на військовому заводі в м. Кассель, згодом на заводі в районі м. Ганновер у Німеччині, виготовляла компоненти вибухівки для снарядів. Разом із нею у неволі була сусідка з села, рідна сестра її майбутнього чоловіка Володимира – Ольга Мефодіївна Кобзар. Дівчата разом працювали, жили в одному бараку, а після звільнення разом повернулися додому [5].

Петро Гордійович Лимар (прадід Андрія Кобзаря, батько Ольги Лимар) з липня 1941 р. був учасником німецько-радянської війни [23].

Євдокія Кирилівна Лимар (дівооче прізвище – Репетило, прабабуся Андрія Кобзаря, дружина Петра Лимаря, матір Ольги Лимар) не пережила війни. У 1943 р. (можливо на початку 1944 р.) у неї стався інсульт, внаслідок чого її паралізувало. Невдовзі її чоловікові Петру Лимарю вдалося добитися кількадечної відпустки. Приїхавши додому, він перевіз дружину до Харківського військового госпіталю й знову повернувся на фронт. Встановити подальшу долю Євдокії Лимар родина не змогла. Дата смерті та місце поховання невідомі [23].

Гордій Омелянович Лимар (прапрадід Андрія Кобзаря, батько Петра Лимаря) був учасником Першої світової війни, служив рядовим, виконував обов'язки санітара. Під час Другої світової війни жив у с. Потоки Полтавської обл. Відступаючи, нацистські війська майже вщент спалили село, пожежа знищила й будинок Гордія Лимаря. Переживши дві світові війни, Голодомор, сталінські чистки, проблеми часів повоєнної відбудови, Гордій Омелянович пішов із життя в 1965 р. [23].

Марія Петрівна Лимар (прапрабабуся Андрія Кобзаря, дружина Гордія Лимаря) не пережила часів нацистської окупації, померла в 1943 р., похована в с. Потоки Кременчуцького р-ну Полтавської обл. [23].

За підсумками реалізації науково-гуманітарного музейного проекту «Родинна пам'ять про війну» впродовж 2016 р. зібрано 24 комплекси матеріалів. Гідне місце у фондівій колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні посядуть 290 музейних предметів. Наразі триває процес наукової обробки отриманих матеріалів.

Загалом упродовж п'яти років дії проекту зібрано 117 комплексів матеріалів, 1 728 музейних предметів. Науково-гуманітарний музейний проект триває.

Джерела та література:

1. Відеодокумент «Пам'ять загиблого «кіборга» Ігоря Брановицького шанують біля Посольства РФ». – НДВ-155. // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – Фонди НМІУДСВ).
2. Генеральний каталог. – Брановицький Є.І. // Фонди НМІУДСВ.
3. Генеральний каталог. – Брановицький І.Є. // Фонди НМІУДСВ.
4. Генеральний каталог. – Кобзар А.В. // Фонди НМІУДСВ.
5. Генеральний каталог. – Кобзар О.П. // Фонди НМІУДСВ.

6. Генеральний каталог. – Мина К.П. // Фонди НМІУДСВ.
7. Генеральний каталог. – Коломиєць С.В. // Фонди НМІУДСВ.
8. Генеральний каталог. – Лисицький Г.С. // Фонди НМІУДСВ.
9. Генеральний каталог. – Лисицький С.М. // Фонди НМІУДСВ.
10. Генеральний каталог. – Патриляк І.М. // Фонди НМІУДСВ.
11. Генеральний каталог. – Потяк В.П. // Фонди НМІУДСВ.
12. Генеральний каталог. – Потяк М.В. // Фонди НМІУДСВ.
13. Генеральний каталог. – Русиняк П.Й. // Фонди НМІУДСВ.
14. Генеральний каталог. – Слепченко М.С. // Фонди НМІУДСВ.
15. Генеральний каталог. – Слепченко П.С. // Фонди НМІУДСВ.
16. Довідка про реабілітацію Лисицького Г.С. – КН-267337 – Д-67752. // Фонди НМІУДСВ.
17. Лист Лисицького Г.С. до батьків. – КН-267321 – Д-67748. // Фонди НМІУДСВ.
18. Матеріали Героя України Брановицького І.Є. – КН-267917 – 267922. // Фонди НМІУДСВ.
19. Матеріали Кобзаря А.В. – КН-266971 – 266989. // Фонди НМІУДСВ.
20. Матеріали Кобзаря В.М. – КН-266971 – РМ-2318. // Фонди НМІУДСВ.
21. Матеріали Патриляка І.М. – НД-29838; ТФ-5684. // Фонди НМІУДСВ.
22. Матеріали Слепченка П.С. – КН-268261 – 268268. // Фонди НМІУДСВ.
23. Спогади «Кобзар Володимир Мефодійович. Біографічний нарис». – КН-266973–Д-67717. // Фонди НМІУДСВ.
24. Спогади Коломиєць-Петришин І.С. про батька Коломиїця С.В. – КН-268650. // Фонди НМІУДСВ.

© **Наталія ГАМАРНИК**

ГУМАНИТАРНИЙ МУЗЕЙНИЙ ПРОЕКТ «ПАМ'ЯТЬ О ВОЙНЕ В ИСТОРИИ МОЕЙ СЕМЬИ». ИТОГИ 2016 ГОДА

Подведены итоги гуманитарного проекта Национального музея истории Украины во Второй мировой войне «Память о войне в истории моей семьи» 2016 г. Проанализированы материалы участников войны на Востоке Украины и их семей, которые дополнили фондовую коллекцию Музея и стали источником для дальнейшего исследования истории войны. В своих семейных историях наши соотечественники рассказывают о нынешнем поколении защитников украинской земли, которые вписывают героические и незабываемые страницы в семейные летописи.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, музейный проект, семейная память, воспоминания.*

© *Nataliya* GAMARNYK

**HUMANITARIAN MUSEUM PROJECT
“FAMILY MEMORIES ABOUT THE WAR”.
2016 ANNUAL CONCLUSIONS**

Concussed the results for 2016 of the humanitarian project of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War “Family memories about the war.” Analyzed the materials of participants in the war in the East of Ukraine and their families joined the fund collection of the museum and became a source for further study of the history of war. In their family histories tell of our fellow defenders of the current generation of Ukrainian lands that are entered heroic and unforgettable page in the family chronicles.

Keywords: *Second World War, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, the museum project, family memories, memories.*

УДК 069.51(044.2)“1941”+069.8(477)

© Світлана ДАЦЕНКО

ДОЛІ ПЕРШИХ ДНІВ ВІЙНИ. ПРОМІЖНІ ПІДСУМКИ ГУМАНІТАРНОЇ АКЦІЇ «УВАГА! ПОШУК! НЕПРОЧИТАНІ ЛИСТИ 1941-го»

Підбито проміжні підсумки гуманітарної акції Національного музею історії України у Другій світовій війні «Увага, пошук! Непрочитані листи 1941-го», відтворено шляхи пошуку родин адресантів та адресатів. Проаналізовано матеріали, які поповнили фондову колекцію музею та стануть джерелом для подальшого дослідження історії війни.

Ключові слова: *німецько-радянська війна, Національний музей історії України у Другій світовій війні, музейний проект, музейна колекція, непрочитані листи 1941-го.*

У лютому 2010 р. в результаті реституційних процесів фондова колекція Національного музею історії України у Другій світовій війні поповнилася унікальною колекцією листів 1941 р., які були вивезені нацистами з окупованого українського м. Кам'янець-Подільський до Австрії і зберігалися у Віденському технічному музеї. Листи датовані переважно червнем – липнем 1941 р. Автори кореспонденцій – військовослужбовці різних військових частин і різних родів військ, прикордонники південно-західних кордонів, цивільне населення, студенти кам'янець-подільських навчальних закладів, люди різних національностей, різного віку.

Кілька слів про походження колекції. Літо 1941 р., перші дні німецько-радянської війни на території України. Бомбардування, руїни, параліч усіх механізмів радянської «імперії», величезні жертви. 10 липня 1941 р. гітлерівські війська захопили м. Кам'янець-Подільський, а до 18 липня 1941 р. вся Хмельницька обл. була окупована нацистськими загарбниками. Саме тут, у Кам'янці-Подільському, у перші дні нацистської окупації до рук агресорів потрапили невідправлені листи радянських громадян. Уся кореспонденція, а це 1 215 листів, була вивезена з України. Як свідчить супровідна документація, що збереглася, колекція зацікавила старшого інспектора телеграфного зв'язку при генеральному поштовому

комісарові райхскомісаріату «Україна» доктора Густава Ольшлегера¹. У своєму супровідному листі від 5 серпня 1942 р., адресованому доктору Ерхарду Ріделю², власне якому й передавалася колекція, він зазначав, що вивозили їх двома «траншами», приватним шляхом [35]. Утім, доктор Г. Ольшлегер добре розумів цінність цієї колекції, про що свідчить його другий супровідний лист від 25 серпня 1942 р., у якому він констатує: «Я прошу листи не розпорошувати, вони всі з Волині... Ця колекція листів дає картину настрою російського народу на початку війни» [36]. У такий спосіб у 1942 р. листи потрапили до Поштового музею у Відні. Потім тривалий час зберігалися у фондах Віденського технічного музею (Австрійська Республіка). У результаті багаторічних пошуків, які здійснювалися на австрійській території в рамках реституційних процесів між Австрійською Республікою та Україною, у грудні 2009 р. епістолярні джерела повернулися на Батьківщину. Від лютого 2010 р. колекція листів 1941 р. зберігається в Національному музеї історії України у Другій світовій війні. Більшість актів поштової кореспонденції колекції «Непрочитаних листів 1941-го» потрапили до Меморіального комплексу нерозпечатаними, непрочитаними, не обробленими військовою цензурою. Їх відкрили, вперше прочитали та розпочали аналіз і введення до наукового обігу шляхом публікацій та експонування. Варто зазначити, що робота з дослідження велася непросто, оскільки адреси були написані нерозбірливо, багато географічних найменувань зникло з карт, мова більшості листів містить діалектизми, значна частина епістол – на мовах народів колишнього СРСР.

Одночасно було започатковано соціально-гуманітарну акцію «Увага! Пошук! Непрочитані листи 1941-го!», основним завданням якої став пошук рідних і близьких адресатів. Для цього були відправлені листи з адресами в усі обласні адміністрації України, оприлюднені скани конвертів та адреси на сайті музею. Історія цих листів дістала широкий резонанс не лише в Україні, а й далеко за її межами. Радіо, телебачення, газети, пошукові організації, телепрограма «Чекай на мене», просто небайдужі громадяни донесли новину про унікальну колекцію. На сьогоднішній день вдалося розшукати 598 родин авторів листів. Вручаючи рідними копію листа 1941-го, співробітники музею збирали біографічні дані, просили передати до музею фото, документи, а подекуди і речі, які ще зберігаються в родинах, дізнавалися більше про долі тих, хто писав. Зібрані комплекси стали основою виставок «Непрочитані листи 41-го» (2010 р.), «Голоси з

¹ *Густав Ольшлегер* народився 19 грудня 1900 р. у Відні. У січні – грудні 1918 р. проходив строкову службу в австрійській армії. Учасник Першої світової війни. У 20-х рр. 20 ст. вивчав історію у Віденському університеті, отримав ступінь доктора філософії. Професійно досліджував історію поштового зв'язку. Працював головним телеграфним інспектором поштової адміністрації у Відні. З 5 червня 1932 р. – член НСДАП. У 1941 – 1944 рр. – телеграфний інспектор (старший телеграфний інспектор) при генеральному поштовому комісарові райхскомісаріату «Україна». Помер 31 січня 1946 р. За іншими даними, зник безвісти в 1944 р.

² *Ерхард Рідель* народився 17 травня 1895 р. у Відні. Учасник Першої світової війни. У 1919 – 1922 рр. – член Німецької національної асоціації колишніх офіцерів Першої світової війни. У 20-х рр. отримав ступінь доктора філософії. У 1933 – 1938 рр. – член «Патріотичного фронту» (австрійський рух на підтримку аншлюсу Австрії з Німеччиною). У 1934 – 1938 рр. – член нелегальної нацистської партії в поштовому відділенні Відня. З травня 1938 р. до травня 1945 р. – член НСДАП. Із січня 1939 р. до квітня 1945 р. – директор Поштового музею Відня. З 1943 р. до 1945 р. – член новоствореного «Товариства з питань поштової історії Віденського університету». У квітні 1945 р. був звільнений з посади директора Віденського поштового музею через входження до нацистської партії. З 1945 р. до 1958 р. – дослідник та автор історичних статей з історії поштового зв'язку. Помер 7 січня 1958 р. у Відні.

минулого» (2011 р.) та міжнародного виставкового проекту «Червневі листи 1941-го», проведеного спільно з музеєм «Берлін-Карлсхорст» (2016 р., м. Берлін, ФРН). Результатом дослідницької роботи наукового колективу музею стало науково-документальне видання «Непрочитані листи 1941-го...: дослідження, документи, свідчення», опубліковане в 2012 р. До нього увійшли всі листи в каталогізовано-регестній формі з відтвореними біографічними даними на адресанта й адресата.

Перша спроба заявити про колекцію була зроблена вже за два місяці після того, як вона потрапила до музею. Листи, написані нашими земляками в перші дні війни, стали основою виставки «Непрочитані листи 41-го». На ній експонувалася вся колекція, а також результати перших досліджень та пошукової роботи. За цей короткий період удалося розшукати десятки родин та вручити їхнім родичам копії листів. У перші місяці роботи з колекцією були знайдені родини киян лейтенанта Антона Бельського, сержанта Мілентія Демченка та політрука Зіновія Ринського [30, 16, 18]. Однією з перших знайшли доньку Никифора Курченка – Катерину Никифорівну Василенко із с. Шупики на Київщині. Лист був адресований дружині Анастасії Павлівні. Про його смерть вона дізналася в день народження доньки. Упродовж багатьох років червоноармієць Н.І. Курченко – боєць 465-го гаубичного артилерійського полку 199-ї стрілецької дивізії 12-ї армії Південно-Західного фронту, вважався зниклим безвісти. У 1985 р. знайшли місце його загибелі, а останки перепоховали на Полтавщині. Лист 1941р. став єдиною згадкою про батька для Катерини Никифорівни. До фондозбірні музею вона передала єдине фото батька, яке зберігалось в сімейному архіві [25].

Упродовж наступного року науковці Меморіалу продовжили дослідження колекції фронтової кореспонденції. Вони проводили атрибуцію листів, а також здійснювали пошукові роботи зі встановлення долі людей, причетних до збереження цілісного зібрання листів – докторів Густава Ольшлегера та Ерхарда Ріделя. Завдяки співпраці з Технічним музеєм м. Відень (Австрія) до фондозбірні музею були передані копії їхніх анкет персональних даних та партійні характеристики [30, 31]. Ці матеріали експонувалися в травні 2011 р. у рамках виставкового проекту «Голоси з минулого».

Улітку 2016 р. про унікальну колекцію йшлося на міжнародному рівні. На базі музею «Берлін-Карлсхорст» (м. Берлін, ФРН) був організований спільний виставковий проект «Червневі листи 1941-го», який мовою листів презентував різноманітні соціальні аспекти перших днів німецько-радянської війни, почуття та переживання людей, які опинилися в екстремальних умовах, на межі між життям і смертю. Матеріали виставки викликали зацікавленість серед світової спільноти. У відомому німецькому журналі «Шпігель» журналісти поділилися враженнями від прочитаних епістоляріїв: «... Коли наближалися німецькі бомбардувальники, мешканці м. Кам'янець-Подільський виявилися беззахисними. Німецькі ВПС зруйнували місто. Листи з України відтворюють відчай жінок і дітей, усе жахіття повітряної війни на сході...» [41].

Найбільша кількість епістол (близько 400) була адресована мешканцям Кам'янця-Подільського (нині Хмельницької обл.). Наразі знайдено та встановлено контакти з 200 родинами. Більшість копій відправлено поштою. У листопаді 2010 р. співробітники Меморіального комплексу особисто вручали копії 13 листів у самому м. Кам'янець-Подільський та в деяких селах району. В урочистій обстановці у приміщенні районного Будинку культури два листи Олексія Пухальського через 70 років отримав племінник Володимир Петрович. Копію листа вручили донькам Андрія Фартушняка. У перші дні війни А.М. Фартушняк, житель м. Стара Ушиця (нині Хмельницької обл.), був мобілізований на фронт. У липні 1941 р. потрапив в оточення, з якого вдалося вийти, і повернувся додому. У 1944 р. повторно мобілізований. Брав участь у вигнанні нацистів з України, Молдавії, у боях на території Румунії та Угорщини, нагороджений медалями «За відвагу», «За бойові заслуги», «За Перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.». У 1945 р. повернувся до рідного села, сповна зазнав нелегкого повоєнного життя. Помер у 1973 р. [8].

Родина Микити Гльоса із с. Нагоряни (нині Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) понад 60 років зберігала іконки, привезені батьком із фронту. Уже сімнадцять років немає Микити Терентійовича, а його лист, написаний улітку 1941 р., став зворушливою несподіванкою для доньки Ганни Микитівни. М.Т. Гльос розділив долю більшості своїх земляків. У 1941 р. потрапив у оточення, повернувся додому. З 1944 р. – знову на фронті. З боями пройшов територією України, Польщі. У березні 1945 р. у боях за м. Бішофсталь (нині м. Уязд, Польща) дістав важке поранення, був представлений до нагородження медаллю «За відвагу», яку отримав у 1976 р. До музею Ганна Микитівна передала батькові документи, речі та нагороди [1].

Не отримали листів від своїх батьків у далекому 1941 р. доньки Онуфрія Гулеватого та Григорія Юрчука. Зі сльозами на очах читали вони їхні послання. До Меморіалу передали останні листи, написані батьками в далекі воєнні роки. У серпні 1941 р. Григорій Юрчук потрапив до німецького оточення, а згодом пережив жахливі випробування в нацистських концтаборах. У 1942 р. Григорію Семеновичу вдалося передати рідним кілька листів із нацистського табору «Аушвіц». Із чотирьох написаних – до родини дійшов лише один. А після війни донька дізналася, що в 1943 р. батько був спалений у крематорії [9].

Шостого липня 1944 р. Онуфрій Гулеватий написав свій останній лист, а через тиждень загинув поблизу с. Ліски (нині Івано-Франківської обл.). Підтвердженням цього стало сповіщення про загибель, яке співробітники музею разом з останнім листом передали до родинного архіву [2].

Результатом пошукової роботи в подальші роки стали ще кілька відряджень на Хмельниччину, у ході яких було вручено близько 40 копій листів. Останнє – у жовтні 2016 р. до смт Нова Ушиця. Музейники вручили 15 кореспонденцій, копії яких отримали діти, внуки та родичі авторів «Непрочитаних листів 1941-го». Серед вручених листів був лист Павла Кланцатого. Понад 70 років родина вважала його зниклим безвісти. Окрім листа з далекого 1941-го,

співробітники встановили місце загибелі воїна. У червні 1941 р. 20-річний юнак був мобілізований на фронт. Провоював лише два тижні й потрапив у полон. Перебував у таборі для військовополонених неподалік м. Ербке (Німеччина), там і помер 4 грудня 1941 р. [4].

Від першого до останнього дня були на фронтах німецько-радянської війни земляки Василь Мокрий та Павло Коб'ялко. У складі 29-го військово-топографічного загону обороняли Україну, брали участь у боях за Кавказ та утримували позиції на кордоні з Іраном. Василь Мокрий повернувся до рідних наприкінці 1945 р., маючи важке поранення. У повоєнний час відбудовував рідне село. Лист отримала невістка Лідія. Вона передала до музею фото воїна, а також прядку та гребінець, якими користувалася родина в роки війни [6].

Павло Коб'яко впродовж війни був двічі поранений та контужений, проте повернувся додому живим. У повоєнний час працював у колгоспі. Його онук Анатолій, учасник боїв в Афганістані, отримав листа свого дідуся й передав до музею сімейну світлинку [5].

Більшість трикутників, обпалених війною, вручили в Україні. Чимало адресатів та їхніх родин знайшли на території Білорусії, Казахстану, Грузії, Таджикистану та Російської Федерації за допомогою телевізійного проекту «Чекай на мене». Пошуковці цієї програми відшукали понад 100 сімей. Три родини, яким були адресовані листи 1941 р., проживають у с. Комсомольське Грозненського р-ну (нині Чеченська Республіка, Російська Федерація). Вручення кореспонденції 70-літньої давнини стало святом для всього села. Син та племінники Лечи Ісаєва, Білала Ісмаїлова та Абдулазими Межидова травневого дня 2010 р. отримали звістку від рідних. У 1941 р. усі троє проходили строкову службу в м. Кам'янець-Подільський. У перші години війни вступили в бій із ворогом. А далі – у кожного своя фронтова дорога. Абдулазим Межидов зник безвісти в 1941 р. Ще й донині родина не знає, де він похований. Лечи Ісаєв загинув у 1943 р. на Курській дузі. Білал Ісмаїлов на фронті був до 1942 р., дістав важке поранення. У 1943 р. за станом здоров'я комісований. Повернувся до рідного села. У 1944 р. разом із родиною депортований до Узбекистану. Лише в 1957 р. Білалу Ісмаїлову разом із родиною вдалося повернутися на Батьківщину [21].

У м. Алмати (Республіка Казахстан) розшукали племінника Капаша Ніярова, який писав своєму брату Дюсенгалію Ніярову. Брат отримав ще кілька листів у 1941 та 1942 рр. В останньому Капаш розповідав про запеклі бої під Сталінградом. У листопаді 1942 р. він зник безвісти [23].

Два листи колекції адресовані в Таджикистан. Їх авторами були військово-вослужбовці Юсуфджон Гулямов та Солех Фозілова. Обидва листи написані таджицькою мовою, що ускладнювало пошукову роботу. За сприяння Посольства Республіки Таджикистан в Україні вдалося перекласти обидва листи та знайти рідного брата й племінників одного з адресатів – Солеха Фозілова.

Червоноармієць Солех Фозілов – стрілець 836-го мотострілецького полку 240-ї моторизованої дивізії 12-ї армії Південно-Західного фронту, епістолу адресував своїм рідним. У листі він передає привіт братам Содику, Розіку,

Холіку, сестрі Хосіят і всім рідним. Крім того, повідомляє, що живий, перебуває в м. Кам'янець-Подільський, поранений у руку й знаходиться на лікуванні. Просить вислати трохи грошей [20]. Лист написаний у червні – липні 1941 р. і не відправлений за адресою. У 2015 р. копію листа 1941-го відправили його брату, який нині мешкає за тією ж адресою. У результаті дослідницької роботи вдалося встановити долю адресата і адресанта листа. Солех Фозілов не повернувся з фронту, не встановлено і місце його загибелі, він вважається зниклим безвісти. На фронтах німецько-радянської війни зник безвісти і адресат листа 1941-го – Содик Норов. У 1942 р. 21-річний Содик був мобілізований на фронт, служив в кавалерії. У 1943 р. сержант, командир шабельного відділення 21-го гвардійського кавалерійського полку 7-ї гвардійської кавалерійської дивізії 1-го Українського фронту, брав участь у вигнанні нацистів із Правобережної України. 3 жовтня 1944 р. під час наступу на с. Лісковець (нині Міжгірський р-н, Закарпатська обл.) С. Норов зі своїм відділенням уміло зайшов у тил противника та відкрив вогонь. У цьому бою особисто знищив двох гітлерівців, нагороджений орденом Червоної Зірки. Подальша доля Содика Норова невідома, він вважається зниклим безвісти у жовтні 1944 р.

Їхній молодший брат Розік Джабаров закінчив театральне училище, працював у Таджикиському державному театрі опери і балету, будівництво будівлі якого закінчилося в м. Душанбе в 1942 р. У складі театральної трупи неодноразово виїжджав на фронт із концертами. У 2015 р. він отримав копію листа 1941-го.

Автором другого листа був червоноармієць Юсуфджон Гулямов. У листі він звертається до матері і Норджону. Повідомляє, що почувається добре, знаходиться в Україні, в м. Кам'янець-Подільський. Просить за нього не хвилюватися, хоча війна вже йде, але він у боях не був. Ця історія ще чекає свого продовження [19].

Історія колекції «Непрочитані листи 1941-го» неодноразово висвітлювалася на шпальтах українських та зарубіжних видань. Наукові співробітники Меморіалу провели десятки інтерв'ю, багато кореспондентів місцевих ЗМІ також не залишилися осторонь актуалізації питання. Їхні матеріали стали основою низки наукових і науково-популярних публікацій [10, 11, 12, 13, 14, 28, 29, 33, 34, 37, 38, 39, 40].

Одну зі статей готувала Юлія Суслик – журналістка газети «Сільські вісті». Серед листів знайшла і послання свого діда Миколи Кікота. Напередодні війни Микола Романович працював у Чернівецькій обл., звідки й був призваний на фронт. Брав участь в оборонних боях на кам'янець-подільському напрямі, пізніше на території Харківської обл. У 1942 – 1943 рр. – учасник битви за Кавказ. Згодом визволяв від нацистів Кримський півострів, де дивізія стояла до 1945 р. Родина передала до музею його фото та нагородні документи [3].

Наразі, на жаль, нам не вдалося знайти жодного живого адресанта. А живі адресати є. Це Рахіль Синаюк із м. Васильків (Київська обл.) та Ольга Ількова з м. Єлабуга (Російська Федерація). Чоловік Рахіль Львівни – Зіновій Ринський розпочав війну політруком, а завершив майором, заступником редактора газети «За Родину» 55-ї гвардійської стрілецької дивізії 28-ї армії 1-го Українського

фронту, дійшов до Берліна. Його матеріали вже були у фондозбірні музею [7]. Ольга Ількова – дружина лейтенанта Петра Войтенка, який проходив строкову службу в м. Кам'янець-Подільський, на початку війни була евакуйована до Краснодарського краю, а звідти змушена йти пішки до свого рідного м. Єлабуга. Про смерть чоловіка дізналася в день народження їхньої доньки [24].

Отримавши лист через 70 років від часу його написання, люди часто не вірили своїм очам. Вони були вражені тим, що голос рідної людини все-таки долинув із Вічності. Для когось це була перша і єдина звістка про рідну людину, для багатьох – остання. У своїх листах до музею вони висловлювали вдячність співробітникам. «...Уся наша сім'я щиро вдячна Вам за листа від батька. Туга і біль, сльози і надія залишаться в пам'ять про нього... 2010 р.» – ці слова з листа Михайла Парашука адресовані до музею [27]. Його батько – рядовий Олексій Паращук – зник безвісти у травні 1944 р. Останній лист родині він написав 3 травня 1944 р. «...Низький Вам уклін за лист батька, адресований моїй мамі у далекому 1941-му. Дуже зворушливо тримати у руках цю реліквію зі знайомим почерком, знайомими висловлюваннями рідної людини... 2010 р.» – ці рядки з листа Любові Конанихіної [26]. Її батько, Олексій Орда, пройшов усю війну – від першого до останнього дня. Він один із небагатьох, кому пощастило вижити.

Для багатьох людей, які дізналися про колекцію «Непрочитаних листів 1941-го», вона стала ще одним сподіванням дізнатися про рідних, які не повернулися з фронтових доріг. Вони зверталися до музею з надією віднайти в колекції листи їхніх рідних, проте пошуки виявилися марними. «...Коли я прочитала про ці листи, була дуже схвилювана і не могла стримати сліз. Раптом і нас чекає лист із минулого, якого ми так чекали колись і не дочекались. Ми не отримали від батька жодного листа, а у 1946 р. дізналися, що він пропав безвісти...» [15]. «...Так, дійсно, серед непрочитаних листів часів війни немає листів, адресованих моїм рідним, але так хочеться вірити і сподіватися...» [17].

Вірила і сподівалася хоч щось дізнатися про свого дідуся, Афанасія Дробитька, Лариса Довгошея з Херсонщини. Восени 2010 р. отримала наш лист із повідомленням. Як наслідок – на адресу музею надійшло її звернення: «...Одного травневого вечора у мене виникло жагуче бажання поспілкуватися, помолитися за своїх дідусів... Я писала свого вірша, і так мені хотілося, щоб вони мене «почули» – нехай десь зверху, але знали, що оцей зв'язок поколінь існує і що, майже нічого про них не знаючи, їхня онука дуже вдячна за те, що з'явилася на світ і взнала, що її дитинство було захищено двома дідусями. І тут Ваш лист, і його... Це диво! Розумієте! Я точно знаю, оця невидима нить існує, і що дідусь мене почув... і відповів, нехай із 41-го...» [22].

Фронтові листи, як голоси з минулого, спонукають до діалогу, роздумів, порушують усталений ритм життя, вдираються в пам'ять, руйнують стереотипи, примушують зрушити мур десятиліть і вслухатися в калейдоскоп почуттів. Можливо, у словах любові, прощання, останніх порад, настанов вдасться почути Голос батька, діда, прадіда, котрий назавжди залишився на першій лінії вогню.

Джерела та література:

1. Генеральний каталог. – Гльос М.Т. // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. (далі – Фонди (Книга реєстрації поштової кореспонденції) ММІУДСВ).
2. Генеральний каталог. – Гулеватий О.Я. // Там само.
3. Генеральний каталог. – Кікоть М.Р. // Там само.
4. Генеральний каталог. – Кланцятий П.Ф. // Там само.
5. Генеральний каталог. – Коб'ялко П.М. // Там само.
6. Генеральний каталог. – Мокрий В.П. // Там само.
7. Генеральний каталог. – Ринський З.А. // Там само.
8. Генеральний каталог. – Фартушняк А.М. // Там само.
9. Генеральний каталог. – Юрчук Г.С. // Там само.
10. Ісак А. Лист із фронту йшов 69 років / А. Ісак // Поштовий вісник. – 2010. – 21 травня.
11. Ковальчук К. Непрочитані листи 1941-го / К. Ковальчук // Сільські вісті. – 2010. – 9 квітня.
12. Левченко Е. Непрочитані листи 1941 года / Е. Левченко // Волонтер. – 2010. – Июль-сентябрь. – С. 26-29.
13. Левченко Є. Непрочитані листи з фронту / Є. Левченко // Хрещатик. – 2011. – 6 травня.
14. Легасова Л.В. Непрочитані листи 1941 року – унікальний джерельний комплекс / Л.В. Легасова // Архіви України. – 2010. – № 2. – С. 144-154.
15. Лист Грибок В.М. – В/х № 698 від 21.05.2010 р. // Книга реєстрації поштової кореспонденції НМІУДСВ.
16. Лист лейтенанта Демченка М.П. – дружині. 05.07.1941 р. // Там само. – КН-248445. – Д-56385.
17. Лист Москаленко Л.М. – В/х № 1048 від 02.08.2010 р. // Книга реєстрації поштової кореспонденції НМІУДСВ.
18. Лист політрука Ринського З.А. – дружині. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249042. – Д-56961.
19. Лист червоноармійця Гудямова Ю. – товаришу. 28.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248844. – Д-56773.
20. Лист червоноармійця Фозілова С. – брату. Червень 1941 р. // Там само. – КН-248843. – Д-56772.
21. Лист. – В/х № 1338 від 08.10.2010 р. // Книга реєстрації поштової кореспонденції НМІУДСВ.
22. Лист. – В/х № 143 від 11.02.2011 р. // Там само.
23. Лист. – В/х № 150 від 15.02.2011 р. // Там само.
24. Лист. – В/х № 164 від 21.02.2011 р. // Там само.
25. Лист. – В/х № 224 від 03.04.2010 р. // Там само.
26. Лист. – В/х № 611 від 14.05.2010 р. // Там само.
27. Лист. – В/х № 66 від 31.01.2011 р. // Там само.
28. Листи знайшли своїх адресатів через сімдесят років // Все про місто Кам'янець-Подільський. – 2011. – 19 листопада.
29. Листи з Австрії йшли 59 років / Вісник Переяславщини. – 2010. – 25 вересня.
30. Листи лейтенанта Бельського А.А. – до матері. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249201. – Д-57120; КН-249248. – Д-57164; КН-248585. – Д-56523.
31. Особова справа (ксерокопія) Ольшлепера Г. // Там само. – НД-29746.
32. Особова справа (ксерокопія) Ріделя Е. // Там само. – КН-29476.

33. Пастух І. Війна навчить і чекати, і терпіти... / І. Пастух // Поштовий вісник. – 2010. – 21 травня.
34. Сімперович В. Непрочитані листи з війни... / В.М. Сімперович, Я.Л. Пасічко // Камуфляж. – 2010. – Червень. – С. 38 – 39.
35. Супровідний лист Г. Ольшлегера – до Е. Ріделя. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248978. – Д-56898.
36. Супровідний лист Г. Ольшлегера – до Е. Ріделя. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248977. – Д-56897.
37. Суслик Ю. Пекучі спомини війни / Ю. Суслик // Сільські вісті. – 2010. – 9 квітня.
38. Урода Б. Ніхто не забутий, ніщо не забуто / Б. Урода // Край Кам'янецький. – 2010. – 19 листопада.
39. Чижова О. Листи з фронту / О. Чижова // Чернігівські відомості. – 2009. – 23 вересня.
40. Яцемірська Н. Вісточки з війни / Н. Яцемірська // Подолянин. – 2010. – 19 листопада.
41. Wiegrefe K. Schutzlos ausgeliefert. // K. Wiegrefe // Der Spiegel. – 2016. – № 26. – S. 25-26.

© Светлана ДАЦЕНКО

СУДЬБЫ ПЕРВЫХ ДНЕЙ ВОЙНЫ. ПРОМЕЖУТОЧНЫЕ ИТОГИ ГУМАНИТАРНОЙ АКЦИИ «ВНИМАНИЕ! ПОИСК! НЕПРОЧИТАННЫЕ ПИСЬМА 1941-го»

Подведены промежуточные итоги гуманитарной акции Национального музея истории Украины во Второй мировой войне «Внимание, поиск! Непрочитанные письма 1941-го», воспроизведены пути поиска семей адресантов и адресатов. Проанализированы материалы, которые дополнили фондовую коллекцию музея и станут источником для дальнейшего исследования истории войны.

Ключевые слова: *немецко-советская война, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, музейный проект, музейная коллекция, непрочитанные письма 1941-го.*

© Svitlana DATSENKO

FATE OF FIRST DAYS OF WAR. SUBTOTALS HUMANITARIAN ACTION “WARNING! SEARCH! UNREAD LETTERS 1941”

Summed subtotals humanitarian action National Museum of the History of Ukraine in the Second World War “Warning! Search! Unread letters 1941”, reproduced ways of finding families senders and recipients. Analyzed material that joined the fund collection of the museum and will be a source for further research into the history of war.

Keywords: *German-Soviet war, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, the museum project, the museum collection, unread letters 1941.*

ВИКЛИКИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

УДК 930.2:[351.078:621.397](47+57)“1991/2016”

© *Ольга ГАПЕЄВА*

ДІЯЛЬНІСТЬ ОДКБ У СФЕРІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА

Проблематика інформаційної безпеки особистості й держави на пострадянському просторі є багатоаспектною категорією та предметом досліджень сучасних політологів, соціологів, правознавців та фахівців у галузі інформаційних технологій.

Автором визначено основні напрями діяльності Організації Договору про колективну безпеку (ОДКБ) щодо становлення системи керівних органів у галузі інформаційної безпеки, проаналізовано зміст основних нормативно-правових документів та порядок їх розробки й затвердження, з'ясовано основні заходи щодо забезпечення інформаційної безпеки та їх результативність, узагальнено досвід підготовки фахівців.

Ключові слова: *інформаційна безпека, інформаційне забезпечення, інформаційна загроза, інформаційна експансія, інформаційний обмін, ОДКБ.*

У загальноприйнятому сенсі термін «інформаційна безпека» означає захищеність особистості, суспільства та держави від деструктивних та інших негативних впливів в інформаційному просторі. Водночас інформаційний складник є важливим компонентом національної безпеки держави.

Історії добре відомі інформаційні кампанії на пострадянському просторі між Російською Федерацією (далі – РФ) та Молдавською Республікою; інформаційна війна між РФ та Грузією в період «п'ятиденної» війни 2008 р. та пропагандистські дії РФ в інформаційному просторі незалежної України, що здійснюються «східним сусідом» із перших років Незалежності [1].

Зауважимо, що РФ є державою-учасницею ОДКБ – багатофункціональної міжнародної регіональної організації, яка приділяє велику увагу військово-політичним та безпековим питанням, зокрема забезпеченню інформаційної безпеки (далі – ІБ), та координує дії держав-учасниць у цій сфері.

З огляду на викладене вище вважаємо за необхідне дослідити основні напрями інформаційної політики ОДКБ, проаналізувати зміст нормативно-правових документів у галузі інформаційної безпеки, порядок їх розробки, затвердження та уніфікації, а також визначити мету, завдання та результативність заходів щодо забезпечення інформаційної безпеки, що проводить ОДКБ. Хронологічні рамки дослідження охоплюють період із 1991 р. до 2016 р.

У наших попередніх наукових студіях проаналізовано зміст інформаційно-пропагандистських кампаній під час вірмено-азербайджанського збройного протистояння; діяльність російських мас-медіа в інформаційному просторі Республіки Молдова та інформаційні кампанії РФ проти суверенної України на Кримському півострові впродовж 1993 – 2014 рр., з'ясовано зміст нормативно-правових документів щодо ІБ державами-учасницями СНГ, розглянуто особливості ІБ у державах, які є учасниками етнополітичних конфліктів на пострадянському просторі. Ми також запропонували систематизувати науковий доробок українських та закордонних вчених у галузі ІБ за змістовим принципом, а саме:

1) дослідження К. Болотова, І. Буреєва, А. Войскунського, М. Волошиної, С. Дементьєва та ін., які мають узагальнюючий характер щодо соціальних, філософських, політичних, психологічних та технологічних аспектів інформаційної безпеки;

2) дослідження П. Агапова, М. Вуса, О. Макарова, О. Литвиненка, у яких міститься аналіз стану ІБ у спільному інформаційному просторі держав-учасниць СНД;

3) дослідження А. Маркова, Д. Рогозина, у яких розглядається вплив засобів масової інформації та роль «народної дипломатії» у питаннях інформаційної безпеки;

4) дослідження І. Гайдарьової, С. Галушка, В. Маруєва, присвячені питанням ІБ Російської Федерації у різноманітних аспектах;

5) наукові студії українських вчених: Я. Нікішиної, В. Ліпкана, Я. Малика, В. Редина про ІБ та інформаційну війну проти України.

На жаль, в Україні не представлені комплексні наукові розробки щодо діяльності ОДКБ у цьому напрямі. Саме тому основу дослідження становлять офіційні документи, розміщені на інтернет-порталі ОДКБ (<http://www.odkb-csto.org>), матеріали виступів та інтерв'ю керівного складу, аналітичні матеріали державних інформаційних агенцій, матеріали наукових й науково-практичних конференцій та семінарів за тематикою, що вивчається.

Мета пропонованої статті – дослідити становлення керівних органів ОДКБ із питань інформаційної безпеки, з'ясувати їхні основні завдання та функції, проаналізувати зміст і результативність основних заходів, що проводяться ОДКБ у галузі інформаційної безпеки, узагальнити досвід підготовки фахівців відповідної кваліфікації для держав-учасниць ОДКБ.

ОДКБ була створена на основі Договору про колективну безпеку, укладеного у травні 1992 р. шістьма державами: РФ, Республікою Білорусь, Республікою

Вірменія, Республікою Казахстан, Республікою Киргистан та Республікою Таджикистан на п'ятирічний термін із можливістю продовження. У 1995 р. Договір був зареєстрований у секретаріаті ООН.

У жовтні 2002 р. держави-учасниці Договору підписали Статут Організації та Угоду про правовий статус ОДКБ, які набрали чинності у наступному, 2003 р. З 2004 р. ОДКБ, як багатофункціональна міжнародна регіональна організація безпеки, отримала статус наглядача на Генеральній Асамблеї ООН.

Згідно зі Статутом основні функції ОДКБ такі: зміцнення міжнародної і регіональної безпеки та стабільності, захист на колективній основі незалежності, територіальної цілісності й суверенітету держав-учасниць. Серед основних напрямів діяльності ОДКБ – всебічний розвиток політичного співробітництва, удосконалення військового складника, боротьба з міжнародним тероризмом та екстремізмом, організованою транснаціональною злочинністю, нелегальною міграцією. Держави-учасниці взаємодіють у сфері охорони державних кордонів, обміну інформацією, інформаційної безпеки, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру. Для реалізації вищезазначених напрямів діяльності була сформована Система колективної безпеки, яка є сукупністю органів ОДКБ та органів державного управління, сил і засобів держав-учасниць [2].

Оскільки вищевказані держави-підписанти Договору одночасно є державами-учасницями Союзу Незалежних Держав, створеного у 1991 р., початкові заходи з питань ІБ (розробка та підписання відповідних нормативно-правових документів) здійснювалися саме в рамках СНД.

Так, за рішенням Ради голів урядів СНД у 1998 р. був затверджений Перспективний план підготовки документів і заходів із реалізації Концепції формування інформаційного простору СНД, а у 1999 р., на підставі Рішення про Програму розвитку військового співробітництва держав-учасниць СНД до 2001 р., було затверджено Концепцію ІБ держав-учасниць СНД у військовій сфері, яку з одинадцяти держав-учасниць СНД підписали тільки Республіка Вірменія, Республіка Білорусь, Республіка Казахстан, Киргизська Республіка, Російська Федерація та Республіка Таджикистан, тобто держави-учасниці ОДКБ. Зауважимо, що Україна не підписала жодного документа з питань створення єдиного інформаційного простору СНД [1].

У 2005 р. на двадцять шостому пленарному засіданні Міжпарламентської Асамблеї держав-учасниць СНД уперше був прийнятий Модельний закон (model law) про інформатизацію, інформацію та захист інформації – законодавчий акт, який містить рекомендації нормативного характеру щодо уніфікації законодавства у визначеній сфері діяльності. У 2008 р. Рішенням Ради голів держав СНД була затверджена Концепція співробітництва держав-учасниць СНД у сфері забезпечення ІБ одночасно з Комплексним планом заходів щодо її реалізації на період 2008 – 2010 рр. Аналогічно до попередніх, ці документи підписали тільки держави-учасниці ОДКБ.

Створення власної системи ІБ у рамках ОДКБ розпочалося лише в листопаді 2006 р., у зв'язку з чим була розроблена відповідна Програма спільних дій, затверджена Рішенням Ради колективної безпеки у 2008 р. Щоб координувати співпрацю держав-учасниць у сфері ІБ, була створена Робоча група при Комітеті секретарів Ради безпеки з питань інформаційної політики та інформаційної безпеки [2].

Відповідно до Програми, щоб формувати безпечний інформаційний простір та протидіяти злочинності засобами інформаційних технологій, розпочалося формування організаційних засад системи ІБ; планування заходів щодо забезпечення ІБ об'єктів транскордонного значення, зміцнення практичної взаємодії зацікавлених міністерств і відомств держав-учасниць ОДКБ, а також відповідне кадрове, наукове і фінансове супроводження цих заходів [2].

Актуальним питанням, яке знайшло відображення у Програмі, стали розробка єдиного понятійного апарату з питань ІБ держав-учасниць ОДКБ, аналіз загроз інформаційній безпеці та спільна протидія їм, співробітництво у сфері захисту інформаційного простору та інформаційних ресурсів і надання взаємної допомоги у запобіганні деструктивним інформаційним впливам.

У пункті 4 Програми – «Кадрове забезпечення формування системи інформаційної безпеки» – визначено заходи з підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців держав-учасниць ОДКБ з інформаційної безпеки, а також «...поглиблення взаємовигідних ділових контактів між освітніми установами та зацікавленими відомствами держав-членів ОДКБ у цій галузі; визначення базових навчальних закладів ОДКБ у галузі підготовки фахівців з ІБ» [2].

На базову навчально-методичну структуру, як основну одиницю з питань організаційно-методичного спрямування, поклалися завдання щодо забезпечення держав-учасниць висококваліфікованими фахівцями в галузі інформаційної безпеки, розробки типового навчально-методичного комплексу для підготовки військових фахівців та надання методичної допомоги вишам за цим профілем, а також підготовка наукових і педагогічних кадрів. У 2009 р. на нараді начальників центральних органів шифрувальних служб Збройних сил держав-учасниць ОДКБ як базову організацію було затверджено Краснодарське вище військово-училище (країна дислокації – РФ) [3].

У Положенні про співробітництво держав-членів ОДКБ у сфері забезпечення інформаційної безпеки, затвердженому у грудні 2010 р., вперше було закріплено терміни «інформаційна безпека» та «система інформаційної безпеки». Зокрема, остання – це комплекс заходів правничого, політичного, організаційного, кадрового, фінансового, науково-технічного і спеціального характеру, метою якого є забезпечення ІБ держав-учасниць ОДКБ [5].

Основними завданнями співпраці держав-членів ОДКБ у сфері забезпечення ІБ також визначалися заходи координаційного характеру щодо протидії деструктивному впливу на інформаційно-телекомунікаційний простір ОДКБ;

інформаційна взаємодія та поширення в інформаційному просторі держав-членів ОДКБ об'єктивної і достовірної інформації про інших членів Організації [5].

Першим спільним заходом держав-учасниць ОДКБ в інформаційній сфері стало проведення в 2009 р. спеціальної операції «ПРОКСІ», за першими літерами – протидія криміналу в інформаційному середовищі [6, 7]. Наступного року була проведена операція «ПРОКСІ-ПІВДЕНЬ», щоб надати підтримку Киргизькій Республіці у стабілізації соціально-політичної обстановки та недопущення протиправних дій в інформаційному просторі [8]. Як свідчать офіційні джерела, під час операції у національних сегментах держав-учасниць ОДКБ було виявлено близько 2 тис. інформаційних ресурсів, що використовувалися для поширення деструктивної інформації. У грудні 2014 р. операції «ПРОКСІ» надано статус операції постійної дії [7, 8].

Одночасно продовжувалася діяльність, спрямована на уніфікацію законодавства держав-учасниць ОДКБ у галузі інформаційної безпеки. Так, у травні 2011 р. була прийнята Програма діяльності Парламентської Асамблеї ОДКБ щодо зближення і гармонізації національного законодавства держав-членів ОДКБ на період 2011 – 2015 рр., якою передбачено, зокрема, розробку моделей відповідних проектів нормативно-правових документів і узгодження єдиного понятійного апарату з питань інформаційної безпеки; удосконалення законодавства щодо боротьби зі злочинами у сфері інформаційних технологій та обміну досвідом у галузі забезпечення інформаційної безпеки [9, 10].

Слід зауважити, що у «п'ятиденній» війні 2008 р. Росія програла війну в інформаційному просторі, що спричинило зміну поглядів у цьому напрямі.

Зокрема, у 2012 р. побачила світ монографія «СМИ. Пропаганда и информационные войны» російського вченого, доктора політичних наук Ігоря Миколайовича Панаріна, відомого своєю теорією розпаду США на шість окремих держав [11].

На думку автора, головною проблемою «антиросійської інформаційної кампанії 2008 р.» стали несвоєчасні організаційно-управлінські рішення в інформаційній сфері та нездатність еліти ОДКБ вести ефективне інформаційне протиборство в умовах посилення конкуренції в сучасному світі (курсив наш). Суттєві зміни в ОДКБ після серпневої війни, як зазначає автор, відбулися лише в 2010 р. (див. вище), отож нагальною потребою, за автором, стало одночасне створення потужних інформаційно-аналітичних та інформаційно-пропагандистських структур ОДКБ (курсив наш) [12].

З цією метою І.М. Панарін запропонував створити в ОДКБ нову структурну одиницю з умовною назвою – Комітет інформаційної безпеки ОДКБ, а її засновниками мали стати лідери, уряди, інформаційно-розвідувальні структури та провідні державні й приватні ЗМІ країн ОДКБ.

З погляду автора, майбутній КІБ ОДКБ мав виконувати функції створення нової системи підготовки інформаційної еліти країн ОДКБ, інтеграції зусиль державних інформаційно-розвідувальних структур країн ОДКБ з органі-

зації спільних інформаційних операцій (оборонних і наступальних) щодо захисту інформаційно-ідеологічного простору країн ОДКБ, захист Інформаційної Матриці ОДКБ (Три Д: «Духовність, Державність, Демократія») [12].

І. Панарін запропонував розробити Доктрину інформаційної безпеки ОДКБ та створити Систему спеціальних структур інформаційного протиборства із залученням до її складу представників зацікавлених міністерств і відомств, бізнесу, університетських і академічних кіл, ЗМІ.

На думку автора, ОДКБ у своєму складі потрібно мати підрозділи інформаційного реагування (інформаційний спецназ – стратегічна інформаційна розвідка ОДКБ, що діє в глобальному інформаційному просторі та створює систему прогнозів і моделювання ноосфери в інтересах ОДКБ). Головним завданням інформаційного спецназу, вважає І. Панарін, є готовність до ефективних дій в умовах можливої кризи, що забезпечується ретельною попередньою підготовкою, плануванням, а також наявністю людей, здатних реалізувати свої наміри. Перспективні Центри інформаційного спецназу ОДКБ – Сербія, Сирія, В'єтнам і Куба.

Автор вважає, що загалом система інформаційного протиборства ОДКБ має функціонувати на чотирьох рівнях: глобальному, національному, груповому та індивідуальному. Для того щоб об'єднати весь комплекс заходів у єдине ціле, необхідно інтегрувати їх у рамках організаційно-аналітичної системи (ОАС) – системи управління проведенням заходів і програм інформаційного протиборства різних рівнів. Автор підсумовує, що подальший розвиток ОДКБ вимагає створити ефективну систему інформаційного протиборства, оскільки інформаційна війна проти Росії та інших країн ОДКБ не припиняється [12].

Розглянемо послідовність впровадження пропозицій І.М. Панаріна у практичну площину.

У березні 2013 р. на засіданні першого семінару-наради з керівниками інформаційно-аналітичних структур держав-учасниць ОДКБ було ухвалене рішення про створення Аналітичної Асоціації ОДКБ, в яку увійшли 25 інформаційно-аналітичних і соціологічних структур держав-учасниць Організації [13]. Упродовж наступних двох років проводились експертно-аналітичні заходи з питань ІБ в усіх державах-учасниках ОДКБ. До речі, Координатором Асоціації було обрано професора І. Панаріна.

У вересні 2013 р. відбулася презентація публічної доповіді Аналітичної Асоціації ОДКБ на тему: «ОДКБ і безпека Євразії». Керівні органи ОДКБ дали схвальну оцінку доповіді, після чого її переклали на англійську та іспанську мови з подальшим виданням [14, 15].

У квітні 2014 р. в Єкатеринбурзі за участю Генерального секретаря ОДКБ був підписаний Меморандум про створення Університетської ліги ОДКБ, до складу якої увійшли 30 вишів з усіх держав ОДКБ. Діяльність Університетської ліги спрямована на консолідацію інтелектуальних сил і дій університетів, наукових установ, бізнесу, інститутів громадянського суспільства та інших організацій.

Президентом Університетської ліги призначено ректора Уральського державного економічного університету М.В. Федорова, а виконавчим директором І.М. Панаріна [16].

У червні 2014 р. на базі Московського державного університету приладобудування та інформатики відбувся триденний навчальний спільний семінар Секретаріату ОДКБ та Університетської ліги на тему: «Інформаційна війна: історія і сучасність», у якому взяли участь представники Об'єднаного штабу ОДКБ, структур Аналітичної асоціації ОДКБ і Університетської ліги ОДКБ, МЗС, МО та інших силових відомств РФ, повноважні представники ОДКБ [17].

У листопаді – грудні того ж року був проведений цикл навчальних курсів з ІБ в університетах п'яти країн ОДКБ (Вірменія, Казахстан, Білорусь, Таджикистан, Киргизстан). У навчанні взяли участь понад 1 100 студентів, громадяни держав-членів ОДКБ, а також Туркменії, Сирії та Афганістану. Організаторами акції стали Університетська ліга ОДКБ, Міністерство освіти і науки РФ, Федеральне агентство у справах молоді (Росмолодь), Федеральне агентство у справах Співдружності Незалежних Держав, діаспори та ін. [2].

Перший навчальний курс на тему: «Актуальні проблеми забезпечення ІБ Євразії» був проведений в Єреванському державному університеті за участю 138 студентів факультетів міжнародних відносин, журналістики та державного управління. Другий навчальний курс був проведений в Євразійському національному університеті ім. Л.Н. Гумільова за участю 150 студентів економічного факультету та факультету міжнародних відносин. Третій навчальний курс відбувся в Білоруському державному університеті за участю 125 студентів факультету міжнародних відносин. Лекції охоплювали тематичні блоки, пов'язані з питаннями безпеки загалом та інформаційною безпекою зокрема, а саме: методи пропаганди (17 – 20 століття). Р. Лассуелл – теоретик пропаганди; основи теорії інформаційної війни; «кольорові революції» як форма ведення інформаційної війни; інформаційна війна в соціальних мережах, комп'ютерні психотехнології; концепція ІБ Євразії [18].

Слід наголосити, що на лекціях зі студентами розглядалися військові та невійськові аспекти безпеки. У 2014 р. також був підписаний документ про створення Центру протидії кіберзагрозам у рамках ОДКБ та зроблені певні кроки щодо гармонізації законодавства з ІБ в країнах ОДКБ [19].

Зауважимо, що важливим напрямом діяльності ОДКБ є гуманітарне співробітництво та використання технологій «м'якої сили». У своїй доповіді на круглому столі «Нові виклики безпеки в Європі, Євразії і роль Сербії (квітень 2015 р.) координатор Аналітичної Асоціації ОДКБ І. Панарін, зокрема, відзначив, що маніпулювання настроями населення держав, створення, фінансування та всебічне забезпечення опозиційних угруповань стало дієвим інструментом усунення неугодних і приведення до влади лояльних Заходу політичних режимів. Широке поширення отримала практика організації так званих «кольорових революцій» (Ірак, Лівія, Єгипет, Грузія, Україна), а США, західні країни прямо

оголосили Росію однією з головних загроз західної цивілізації, вони закликають до посилення її міжнародної ізоляції [14].

Упродовж 2014 р. в рамках ОДКБ також відбулася низка міжнародних науково-практичних заходів: конференція «Коллективна самооборона: політичні проблеми та правові аспекти» (Єреван); спеціальний захід, присвячений усій проблематиці інформаційної сфери: блогосфера, інформаційні провокації, кібератаки, адже події на Близькому Сході і на Україні свідчать про те, що соціальні мережі та блогосфера часто використовуються для дестабілізації внутрішньополітичної обстановки, навіть для повалення державного устрою. «Звичайно, ми не можемо залишатися осторонь від цієї теми і будемо відпрацьовувати технології протидії», – заявив І.М. Панарін [20].

Також цікавою є інформація про те, що ОДКБ планує приділяти увагу роботі з молоддю. Зокрема, ректори вишів, членів Університетської ліги ОДКБ, звернули увагу на безпеку в духовній сфері, проблему морально-етичних цінностей.

У червні 2016 р. у Москві, в секретаріаті ОДКБ, відбулося чергове засідання робочої групи при Комітеті секретарів Рад безпеки ОДКБ з питань інформаційної політики та інформаційної безпеки, на якому розглядався проект рішення Ради колективної безпеки ОДКБ «Про внесення змін і доповнень у План першочергових заходів з формування основ скоординованої інформаційної політики в інтересах держав-членів ОДКБ» [2].

Також у жовтні 2016 р. була затверджена Стратегія колективної безпеки ОДКБ на період до 2025 р., яка передбачає, зокрема, низку заходів щодо «...удосконалення механізмів протидії загрозам у інформаційній сфері, протидії і нейтралізації протиправної діяльності в інформаційно-телекомунікаційному просторі держав-членів ОДКБ; взаємодії в питаннях забезпечення міжнародної інформаційної безпеки; вироблення узгоджених правил взаємодії в інформаційній сфері, просування їх на міжнародний рівень; створення умов та реалізація спільних практичних заходів, спрямованих на формування основ скоординованої інформаційної політики в інтересах держав-членів ОДКБ» [21].

У результаті проведеного дослідження ми узагальнили інформацію з ключових питань, пов'язаних із діяльністю ОДКБ у галузі інформаційної безпеки в історичній ретроспективі.

Отримані наукові результати дають підстави сформулювати такі висновки:

1. Діяльність ОДКБ спрямована на захист спільного інформаційного простору, удосконалення та уніфікацію законодавства держав-учасниць Договору у галузі інформаційної безпеки, організацію спільної протидії загрозам в інформаційній сфері. Це досягається шляхом створення відповідних інформаційно-аналітичних структур із залученням зацікавлених міністерств, відомств, організацій, наукових установ, координації спільних зусиль, налагодження інформаційного обміну тощо.

2. Одним із перспективних напрямів діяльності ОДКБ у сфері забезпечення інформаційної безпеки є активна діяльність у молодіжному середовищі шляхом навчання фахівців відповідних спеціальностей (журналістів, фахівців з

міжнародних відносин та економічних спеціальностей) основам підготовки, ведення та протидії інформаційно-психологічним операціям. Окремо слід вказати на підготовку фахівців із захисту інформації в інформаційних системах у цивільних вишах та військових фахівців.

3. Цікавим є факт проведення спільних операцій постійної дії у національних сегментах держав-учасниць Договору та у спільному інформаційному просторі ОДКБ на зразок операції «ПРОКСИ».

4. З огляду на інформаційний складник сучасних війн виникає потреба у підготовці фахівців, спроможних на високому професійному рівні забезпечити захист особового складу й мирного населення від наслідків інформаційно-психологічного впливу, що здійснюється «східним сусідом» в інформаційному просторі України.

Джерела та література:

1. Гапеева О.Л. Інформаційна безпека на пострадянському просторі: історико-системний аналіз / О.Л. Гапеева // Грані. – Дніпропетровськ, 2016. – №6.
2. Офіційний сайт Організації Договору про Колективну безпеку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.odkb.gov.ru/session_fifteen/a.htm
3. Страны ОДКБ будут совместно обеспечивать информационную безопасность [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://42.tut.by/184140>
4. Специалистов в области информационной безопасности для ОДКБ планируется готовить в Красноярске [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://searchinform.ru/blog/2010/01/25/specialistov-v-oblasti-informacionnoj-bezopasnosti-dlya-odkb-planiruyetsya-gotovit-v-krasnoyarske/>
5. Решение Совета коллективной безопасности Организации Договора о коллективной безопасности о Положении о сотрудничестве государств-членов Организации Договора о коллективной безопасности в сфере обеспечения информационной безопасности [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/997_016
6. Троицкий К. Бордюжа Н. Операция «Прокси» / К. Троицкий, Н. Бордюжа // Военно-промышленный курьер. – 2009. – 16 декабря. – 49 (315).
7. Выступление Генерального секретаря Организации Договора о коллективной безопасности Н.Н. Бордюжи на 17-м заседании СМВД ОБСЕ (Афины, 1 – 2 декабря 2009 г.)
8. Члены ОДКБ проведут операцию «Прокси-2010» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.diapazon.kz/world/23717-chleny-odkb-provedut-operaciju-proksi-2010.html>
9. Законодательство государств-членов Организации Договора о коллективной безопасности в сфере обеспечения информационной безопасности: опыт, проблемы и перспективы гармонизации: Материалы международной научно-практической конференции (Санкт-Петербург, 28 ноября 2013года) / Под редакцией П.П. Рябухина, В.В. Бондуровского, Г.И. Перекопского. – СПб.: Секретариат Совета Межпарламентской Ассамблеи государств участников СНГ, 2014. – 88 с.
10. Юсупов Р.М та інші. Разработки Модельного законодательства для сферы информационной безопасности / Р.С. Юсупов, И.Л. Бачило, М.А. Вус, О.С. Макаров // Власть. – 2015. – № 11. – С. 5 – 9.

11. Панарин И. Почему неизбежен распад США? [Электронный ресурс] / И. Панарин. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.obretenie.info/events/usa/panarin1.htm>
12. Панарин И. СМИ, пропаганда и информационные войны [Электронный ресурс] / И. Панарин. – Режим доступу до ресурсу: http://propagandahistory.ru/books/Igor-Panarin_SMI--propaganda-i-informatsionnye-voyny/44
13. В ОДКБ создана Аналитическая Ассоциация информационно-аналитических структур [Электронный ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.odkb-csto.org/news/detail.php?ELEMENT_ID=1710
14. ОДКБ и безопасность Евразии [Электронный ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.km.ru/spetsproekty/2015/05/18/voenno-politicheskii-blok-nato/758887-odkb-i-bezopasnost-evrazii>
15. Сахинов Э. Академик Игорь Панарин: Только ОДКБ может обеспечить безопасность в Евразии [Электронный ресурс] / Эдуард Сахинов. – Режим доступу до ресурсу: <http://poev-kovcheg.ru/mag/2013-19/4128.html#ixzz4T8NkY2hn>
16. Офіційний сайт «Университетская лига ОДКБ» [Электронный ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://liga.usue.ru/>
17. В МГУПИ прошел обучающий семинар Университетской лиги ОДКБ [Электронный ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://ницпми.рф/articles/251/>
18. Обучающий курс Университетской Лиги ОДКБ [Электронный ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://fir.bsu.by/index.php/ru/news/news2014/4655-news-2014-11-20-03.html>
19. В России создан центр по противодействию киберугрозам [Электронный ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://nag.ru/news/newslines/26210/v-rossii-sozdan-tsentr-protivodeystviyu-kiberugrozam.html>
20. Проблемы коллективной самообороны в рамках ОДКБ обсуждают эксперты в Ереване [Электронный ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.yerkramas.org/article/74562/problemy-kollektivnoj-samooborony-v-ramkax-odkb-obsuzhdayut-eksperty-v-erevane>
21. Стратегия коллективной безопасности Организации Договора о коллективной безопасности на период до 2025 года [Электронный ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://odkb-csto.org/documents/detail.php?ELEMENT_ID=8382

© Ольга ГАПЕЕВА

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОДКБ В СФЕРЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ: ИСТОРИЧЕСКАЯ РЕТРОСПЕКТИВА

Проблематика информационной безопасности личности и государства на постсоветском пространстве является многоаспектной категорией и предметом исследований современных политологов, социологов, правоведов и специалистов в области информационных технологий.

Автором определены основные направления деятельности Организации Договора о коллективной безопасности (ОДКБ) по становлению системы руководящих органов в области информационной безопасности; проанализировано содержание основных нормативно-правовых документов и порядок их

разработки и утверждения, выяснены основные мероприятия по обеспечению информационной безопасности и их результативность, обобщен опыт подготовки специалистов.

Ключевые слова: информационная безопасность, информационное обеспечение, информационная угроза, информационная экспансия, информационный обмен, ОДКБ.

© Olga GAPEYEVA

CSTO ACTIVITIES IN THE SPHERE OF INFORMATION SECURITY: HISTORICAL RETROSPECTIVE

Information security is a component of the state national security. In this regard, the urgent issue today is to ensure the security of information – security of state information resources, protection of vital interests of a citizen and society in the information sphere.

The scientific work of ukrainian and foreign scientists divided into five semantic groups: a research synthesis of the social, philosophical, political and psychological aspects of information security; a study of the status of information security in the common information space of CIS member states; a study that deals with an impact of media and role of public diplomacy» on the issue of information security; research relating to issues of information security of the Russian Federation in the modern geopolitical realities; research of Ukrainian researchers in information security and information warfare against Ukraine.

The aim of the study is to analyze the main measures for ensuring information security in post-Soviet space, particularly in the space of CSTO member states.

After the formation of CIS, a number of documents in the field of information security were adopted, but the legal framework remains inadequate and requires revision.

The documents did not include the issues of information and psychological impact on the population, as well as the preparation and conduct of information warfare. Thus, the most pressing issue in the field of information security was outside the sphere of legal and regulatory framework for many years.

The author defines the main directions of activity of the Collective Security Treaty Organization (CSTO) regarding the establishment of the system of governing bodies in the sphere of information security; analyzes the content of the basic legal documents and the order of development and approval, defines the basic measures to ensure information security and their effectiveness, generalized experience of training.

Keywords: *information security, information security threat information, information expansion, information exchange, CSTO.*

ДО ІСТОРІЇ ЗАМКОВИХ КОМПЛЕКСІВ УКРАЇНИ

УДК 94:379.822(477)

© Ігор ЛИСИЙ

МАРІЯМПІЛЬСЬКИЙ ЗАМКОВИЙ КОМПЛЕКС: ІСТОРИКО-ТУРИСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

На основі застосування авторської методики, яка охоплює чотири блоки (природничо-географічний, історико-культурний, інфраструктурний та інформаційно-рекламний), проводиться історичний та краєзнавчо-туристичний аналіз локалізації, архітектури та рекреаційного потенціалу маловідомого для широкого загалу Маріямпільського замку, розташованого в Галицькому р-ні Івано-Франківської обл.

Ключові слова: *Маріямпільський замок, замок, замково-палацовий комплекс, оборонна споруда, пам'ятка.*

На сучасному етапі розвитку людського суспільства з характерними елементами загальної глобалізації і втрати етносами та націями архаїчної автентики на особливе місце виходять об'єкти історико-культурної спадщини різних форм. Одним із таких видів є пам'ятки замково-оборонної архітектури як свідки бурхливих перипетій на сторінках української історії, пам'яті та ментальності. На жаль, історія, людське забуття, недбальство, а часто навіть і варварство, призвели до того, що дуже багато замків і аналогічних споруд на території України надзвичайно пошкоджені, зруйновані, деякі вже відійшли в небуття й були втрачені назавжди. До когорти таких об'єктів належить і малозбережений замковий комплекс у с. Маріямпіль Івано-Франківської обл., який без застосування найоперативніших консерваційно-реставраційних заходів невдовзі може стати лише пам'яткою на папері. Тому сучасники вбачають своє завдання в науковому кастеологічному вивченні замкового будівництва в загальному та Маріямпільського замку зокрема, в охороні та збереженні для прийдешніх поколінь, а також пошук і обґрунтування шляхів функціональної адаптації для сьогоденних потреб.

Питання наукового вивчення замку в Маріямполі залишається особливо актуальним, оскільки за весь історичний період існування споруди мало хто з

дослідників нею цікавився, а особливо в аспекті історико-туристичного значення. Окремі науково-дослідницькі моменти вивчення пам'ятки відображені в невеликих описових працях статейного типу істориків та краєзнавців В. Гембарської, Д. Гембарської, І. Драбчука, М. Ромера, З. Федунківа, археолога В. Рубана та ін. [1; 2; 3; 12; 10; 11; 9].

Метою написання пропонованої статті є комплексний аналіз рекреаційного потенціалу Маріямпільського замку з позицій історичної, архітектурної, географічної та туристичної наук. Об'єктом дослідження є Маріямпільський замково-палацовий комплекс, а предметом – природничо-географічні, історико-культурні, інфраструктурні та краєзнавчо-туристичні особливості побудови пам'ятки.

Історико-туристичний екскурс до замкового комплексу в с. Маріямпіль пропонується проводити на основі авторського алгоритму, суть якого детально опублікована в попередніх дослідженнях [6, 44 – 49]. Він полягає у використанні комплексного підходу, що охоплює чотири групи описових складників, у межах яких додатково виділяється ще по п'ять елементів: природничо-географічний (орографічні характеристики побудови пам'ятки, гідрологічна специфіка призамкової території, наявність об'єктів природно-заповідного фонду, садово-паркова архітектура й тип ландшафту), історико-культурний (історична значимість, фізична збереженість, культурна цінність, архітектурний стиль та тип оборонної системи пам'ятки), інфраструктурний (транспортна доступність, наявність закладів розміщення та харчування, ступінь музеєфікації й сувеніризації об'єкта) та рекламно-інформаційний (інтегрованість у туристичні маршрути, проведення туристичних промо-кампаній, рівень рекламного забезпечення, науково-дослідницька вивченість та наявність інформації в мережі Інтернет).

Замково-палацовий об'єкт у с. Маріямпіль розташований на Замковій горі на висоті в межах 240–246 м, що на кілька метрів вище загального рівня поселення, в урочищі Цегельня на стрімкому лівому березі Дністра. Навколишня територія є частиною Галицько-Букачівської улоговини (відповідно складником Подільської височини), яка займає розширену частину долини р. Дністра, а її абсолютні висоти коливаються від 200 до 250 м. Зазначена улоговина в цій місцевості являє собою надзвичайно терасовану руслом Дністра рівнину з акумулятивно-рівнинним типом рельєфу. А тому геоморфологічні характеристики локалізації замку цілком можна зарахувати до одних із найбільш атрактивних серед інших подібних пам'яток області.

Гідрологічною домінантою розміщення Маріямпільського замку є р. Дністер, що протікає в південно-західній околиці пам'ятки й завдяки значному вигину сформувала річковий острів. Долина Дністра тут неширока, звивиста, заплава розчленована багатьма протоками-рукавами та старицями, багата на мальовничі заповідні опільські краєвиди, а течія повільна, що загалом є сприятливим фактором для розвитку водних та екологічних видів туризму. Крім того, біля

підніжжя Замкової гори розташовується унікальне джерело, вода з якого місцевим населенням вважається цілющою, оскільки допомагає людям лікувати передусім очні та головні хвороби, що було офіційно підтверджено дослідженнями польських науковців, які провели фізико-хімічний аналіз цієї води.

Замковий комплекс, а також стариці Дністра, що неподалік замку, знаходяться в територіальних межах Галицького національного природного парку. Особливим природоохоронним об'єктом парку є старий дуб, який росте на замковому подвір'ї уже понад 600 років, що автоматично робить його старшим за замок. Дерево має значні природні габарити: висота – 25 м, обхват – 6,24 м. Історики встановили, що в липні 1920 р. під дубом відпочивав С. Петлюра, війська якого в цей період вели бойові дії в регіоні. А у 2012 р. депутати Івано-Франківської обласної ради ухвалили рішення про надання дереву статусу ботанічної пам'ятки природи місцевого значення та зарахували «Дуб Симона Петлюри» до складу природно-заповідного фонду області [4].

Маріямпільський замок є єдиною пам'яткою замкової архітектури Івано-Франківської обл., на призамковій території якої розміщений збережений об'єкт садово-паркового будівництва. На сьогоднішній день це найстаріший дендрологічний парк на Прикарпатті, що був закладений ще у 1690 р. одночасно зі спорудженням замку, на східній околиці споруди. Формуючою композиційною віссю об'єкта, за задумом проєктантів, стала липова алея, яка, до слова, дуже постраждала у 1919 р., коли внаслідок варварських дій військовослужбовців було вирубано значну частину старих дерев. У 2008 р. рішенням Івано-Франківської обласної ради дендропарк був віднесений до пам'яток природи місцевого значення, а загальна площа частково ревіталізованого об'єкта становила 2,26 га. Природну структуру парку, окрім лип, формують також й інші види дерев, серед яких: береза, гінкго дволопатеве, дуб, каштан, кипарисовик, клен, смерека, туя, тюльпанове дерево, ялівець, ясен тощо [8].

За показником природно-ландшафтної належності, місцевість, у якій побудований замок, можна зарахувати до високоатрактивного аквального типу ландшафту, який при цьому внаслідок багатовікової життєдіяльності людини структурно поєднався з окремими елементами сільськогосподарського антропогенного ландшафту, однак останній здійснює відносно слабкий вплив на загальний рівень естетичності відеоекологічних характеристик території. Тому Маріямпільський замок за специфікою архітектурної побудови на основі максимального використання географічних умов та ландшафту, за показником атрактивності не має аналогів в Івано-Франківській обл.

Як вважає дослідник І. Драбчук, прототип оборонної споруди на Замковій горі існував ще у XII – XIII ст., що підтверджується знахідками археологів з давньоруського укріпленого городища [3, 3]. Проте найнижча хронологічна глибина сучасної пам'ятки датується 1691 р., коли вона була збудована на місці стародавньої сторожової вежі за наказом польського коронного гетьмана

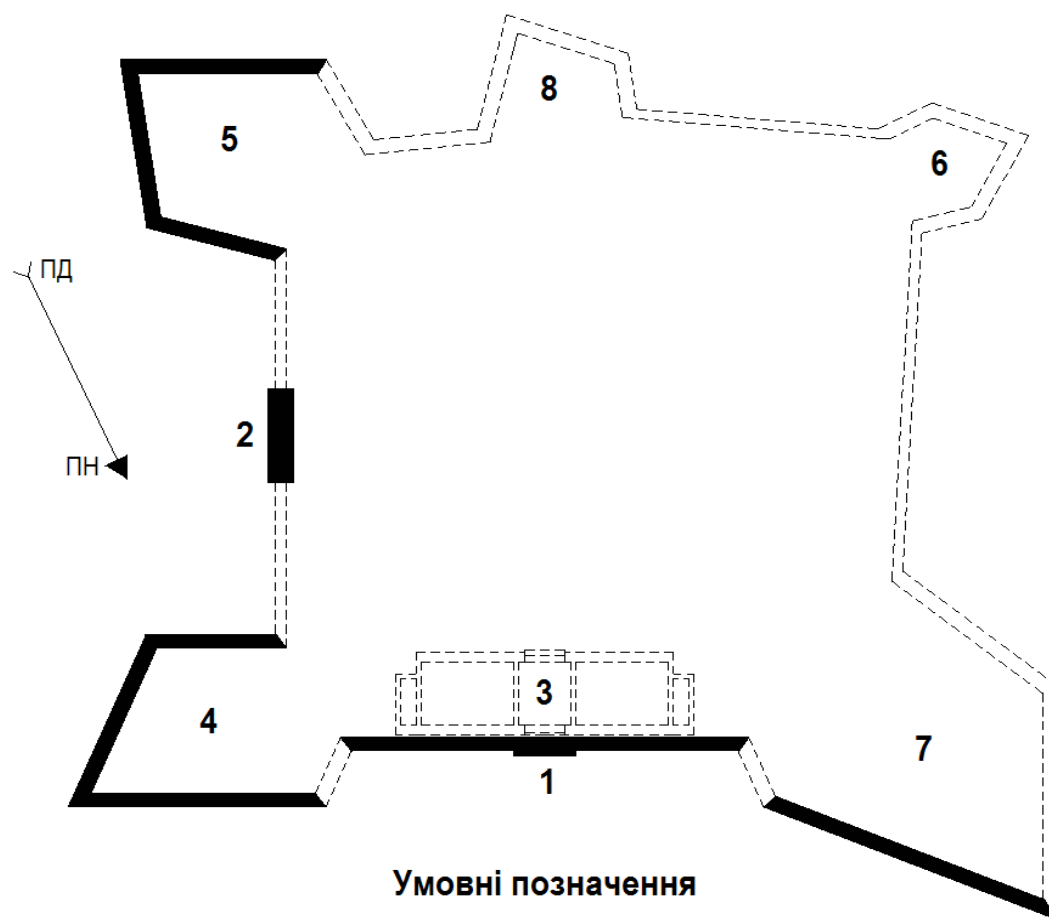
С.-Я. Яблонівського¹, який у цей період був власником містечка Маріямпіль. А рештки палацової споруди комплексу, що знаходяться на внутрішньому замковому подвір'ї біля головної в'їзної вежі, належать до 30 – 50-х рр. XVIII ст. [11, 17].

Аналіз стану збереженості ключових елементів Маріямпільського замку-палацу показав, що від автентичної оборонної споруди кінця XVII – початку XVIII ст., коли комплекс був споруджений за всіма правилами тогочасного фортифікаційного мистецтва (рис. 1): у формі неправильного прямокутника в плані з чотирма бастіонами різної конфігурації, одним напівбастіоном та двома в'їзними брамами з підйомними мостами, оточений ровами з південного та південно-східного боків і неприступними схилами Дністра, товщиною та висотою стін – відповідно 2 – 3 та 4 – 5 м тощо, на сьогоднішній день, на жаль, збереглося мало функціональних деталей [10, 40]. Власне до таких належать: головна в'їзна брама, арковий вихід у парк, залишки трьох бастіонів, фрагменти східної оборонної стіни з частиною оборонного рову, окремі елементи північних оборонних мурів із рештками палацових підвальних приміщень, а також південної стіни твердині, яка майже повністю осунулася по схилу до Дністра (рис. 2). До слова, масштабна докорінна реставрація вищезгаданого палацу в 20-х рр. XIX ст. призвела до втрати більшості стильових ознак замкового комплексу, оскільки основним будівельним матеріалом стали камінь та цегла з мурів. Сам палац також був зруйнований у період Першої світової війни. Таким чином, загальний рівень фізичної збереженості замкової пам'ятки в Маріямполі можна визначити як незадовільний, зі збереженням лише поодиноких елементів.

На відміну від більшості існуючих замків Івано-Франківської області, комплекс руїн Маріямпільського замку належить до пам'яток архітектури місцевого значення під охоронним номером 484. Однак його культурна цінність є надзвичайно високою, особливо з огляду на суспільно-історичну специфіку розвитку цього регіону Прикарпаття.

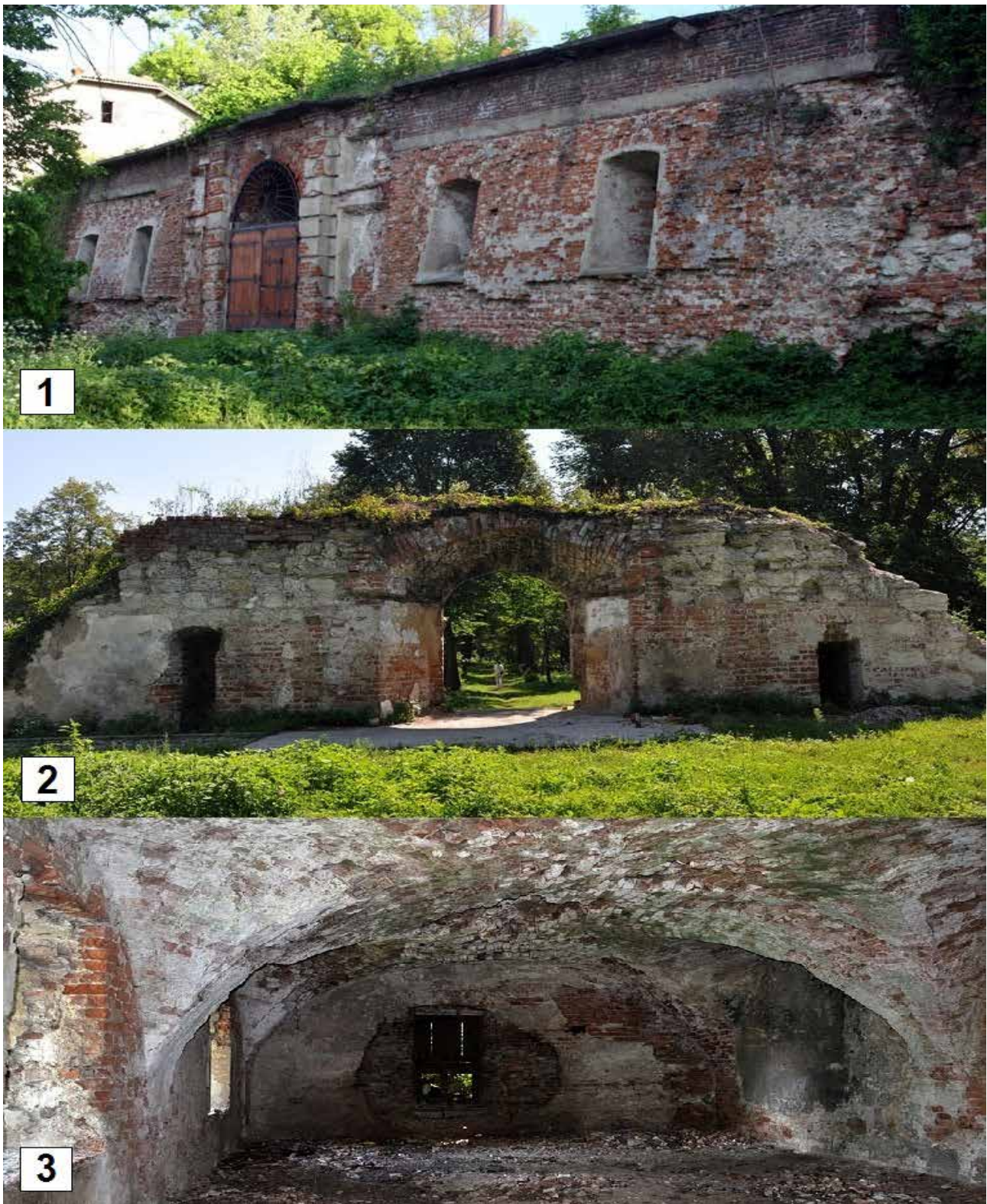
Замкова споруда в Маріямполі, збудована на основі використання місцевого бутового вапняку та облицювання типовою для XVII ст. червоною цеглою, була фортифікаційним витвором французької школи замкового будівельного мистецтва XVII – XVIII ст., у простоті та лаконізмі архітектурних форм якого яскраво виражений пізній відгомін архітектури ренесансу з вдалим поєднанням окремих стильових ознак бароко [1, 2]. На жаль, сучасники не можуть осмислити в повному обсязі естетико-стильову унікальність пам'ятки, оскільки до сьогоднішніх днів дійшли лише поодинокі архітектурно-стильові елементи зазначеного об'єкта замкової архітектури.

¹ Станіслав-Ян Яблонівський гербу Прус III (пол. Stanisław Jan Jabłonowski, 3 квітня 1634 р., Яблунів або Люча (тепер Косівського р-ну Івано-Франківської обл.) – 3 квітня 1702 р., Львів) – польський державний і військовий діяч. Представник магнатського роду Яблонівських. Стражник великий коронний (1660 р.), обозний великий коронний (1661 р.), воєвода руський (1664 р.), польський гетьман коронний (з 1676 р.), великий коронний гетьман (з 1682 р.), каштелян краківський (з 1692 р.).

- █** Збережені фрагменти замку
- ⋯** Втрачені архітектурні елементи замку
- 1** Головна в'їзна брама
- 2** Аркова в'їзна брама (вихід в парк)
- 3** Палац
- 4,5,6,7** Bastіони
- 8** Напівбастіон

*Рис. 1. Реконструкція плану замку в Маріямполі.
Креслення автора.*

*Рис. 2. Фрагменти Маріямпільського замку:
1 – головний в'їзд, 2 – арковий в'їзд, 3 – підвальні приміщення.
Фото автора.*

Маріямпільський замок-палац – це типовий зразок функціонально модифікованої відповідно до природничо-географічних умов бастионної оборонної системи, яка в процесі історичного розвитку оборонних укріплень на Замковій горі виникла еволюційно з наріжних або проміжних укріплень баштового типу.

Інфраструктурну специфіку розміщення Маріямпільського замку можна характеризувати як незадовільну, оскільки вона не дає змоги сповна репрезентувати туристичний потенціал пам'ятки. Транспортна доступність низька, оскільки об'єкт віддалений від важливих автомагістралей, а основні під'їзні шляхи представлені виключно автомобільними дорогами місцевого значення, серед яких: С090302 Тустань – Маріямпіль – Довге та С090311 Тустань – Дубівці – Маріямпіль, а також вуличними сільськими дорогами без якісного асфальтового покриття. Також у територіальних межах замкової й призамкової території відсутні стаціонарні засоби розміщення та об'єкти ресторанного господарства, збережені фрагменти палацово-замкового комплексу повністю немусеефіковані, немає жодної сувенірної установи.

Через свою інформаційну маловідомість й ізольованість та складність транспортного доступу замковий комплекс у Маріямполі включений лише до місцевих екскурсійних маршрутів, основна більшість з яких розроблена на основі залучення атрактивного ресурсу інших видів природно-рекреаційних та історико-культурних пам'яток, а також у поєднанні з високим релігійно-паломницьким потенціалом населеного пункту (щороку відбувається проща до Маріямпільської чудотворної ікони Матері Божої).

У період 1991 – 2016 рр. на території руїн Маріямпільського замку не відбулося жодного туристично-рекламного заходу, що насамперед можна пояснити не лише критичним станом фізичної схоронності пам'ятки, а й браком коштів та зацікавлених осіб-ініціаторів.

Відсутність вищезазначених фестивально-подієвих дійств пояснюється низьким рівнем туристично-інформаційної популяризації. Так, на сучасному етапі сумарна туристична реклама замкової споруди в Маріямполі представлена окремими малотиражними виданнями туристичних листівок, про спеціальні монографічні туристичні путівники вже не йдеться. Крім того, пам'ятку доволі рідко вносять навіть до загальнотуристичних гідів.

Дослідницька вивченість замкового об'єкта у період незалежності репрезентується лише окремими працями українських істориків, археологів та краєзнавців, які опубліковані у вигляді статей та тез на шпальтах наукових, науково-популярних та ненаукових періодичних видань.

Також низьким є рівень інформаційної насиченості мережі Інтернет. Станом на кінець 2016 р. у найбільшому в світі пошуковику Google запит «Маріямпільський замок» давав 0,7 тис. результатів, «Замок в Маріямполі» – 1,31 тис., а в пошуковій системі Яндекс – 0,386 та 40 тис. відповідно. Зрозуміло, що більш ніж половина наявної в глобальній павутині інформації мало або взагалі не стосується тематики пам'ятки. Також окрему цінну історичну та краєзнавчу

інформацію про замок можна знайти на тематичних кастеологічних сайтах, серед яких «Замки та храми України», «Замки и крепости Украины» та ін. [7; 5].

Отже, історико-туристичний аналіз показав, що Маріямпільський замок, перебуваючи у критичному стані фізичної збереженості, володіє достатньо високим рекреаційним потенціалом, який сформований на основі поєднання унікальних природно-географічних показників локалізації замкової території (мальовничий ландшафт, наявність дендрологічного парку й ін.) та історико-культурних специфічних рис (оригінальний оборонно-архітектурний стиль). Проблема-тичними аспектами туристичної адаптації пам'ятки є насамперед поганий стан розвитку загальної та спеціальної туристичної інфраструктури, низький рівень наукової вивченості й туристичної розрекламованості замку. Тому доцільним бачиться подальший дослідницький пошук у напрямі вивчення замкового комплексу, який має дати відповіді на запитання історичного розвитку споруди та окреслити шляхи залучення до історичного, культурного, краєзнавчого та туристичного ареалів.

Джерела та література:

1. Гембарська В. Замок-палац Яблонівських в Маринополі / Віра Гембарська // Дністрова хвиля. – 2000. – № 20 (237). – С. 2.
2. Гембарська В. Зустріч із Маринополем [Текст]: путівник / В. Гембарська, Д. Гембарська. – Брошнів: Таля, 2000. – 45 с.
3. Драбчук І. Замки Подністер'я. Маріямпільський замок / Іван Драбчук // Галицьке слово. – 2010. – № 1 (1579). – С. 3.
4. Дуб Симона Петлюри [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Дуб_Симона_Петлюри. – Назва з екрану. – Переглянуто 20.12.2016.
5. Замок в селі Маріямполь [Електронний ресурс] / Замки и крепости Украины. – Режим доступу: <http://zamki-kreposti.com.ua/ivano-frankovskaya-oblast/zamok-marijampol/>. – Назва з екрану. – Переглянуто 20.12.2016.
6. Лисий І.О. Туристична оцінка замкових комплексів: методи, принципи та критерії / І.О. Лисий // Карпатський край : наукові студії з історії, культури, туризму. – 2015. – Вип. 1 – 2 (6 – 7). – С. 43 – 50.
7. Маріямпіль [Електронний ресурс] / Замки та храми України. – Режим доступу: <http://castles.com.ua/maria.html>. – Назва з екрану. – Переглянуто 20.12.2016.
8. Маріямпільський замок [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Маріямпільський_замок_\(дендропарк\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Маріямпільський_замок_(дендропарк)). – Назва з екрану. – Переглянуто 20.12.2016.
9. Рубан В. Таємниці Маріямпільського замку / Володимир Рубан // Прикарпатська правда. – 2003. – № 21 (13272). – С. 3, 8.
10. Федунків З.Б. Замок та палац у Маріямполі / З.Б. Федунків // Краєзнавець Прикарпаття. – 2005. – № 5. – С. 38 – 40.
11. Федунків З. Таємниці Маріямпільської твердині / Зеновій Федунків // Галичина. – 2008. – № 57 – 58 (3629 – 3630). – С. 17.
12. Romer M. Historia Mariampola / Marcin Romer // Kurier Galicyjski. – 2008. – № 14 (66). – S. 26 – 27.

© *Игорь ЛЫСЫЙ*

МАРИЯМПОЛЬСКИЙ ЗАМКОВЫЙ КОМПЛЕКС: ИСТОРИКО-ТУРИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА

На основе использования авторской методики, которая включает четыре описовые блока – естественно-географический (орографические характеристики построения, гидрологическая специфика призамковой территории, наличие объектов природно-заповедного фонда, садово-парковая архитектура и тип ландшафта), историко-культурный (историческая значимость, физическая сохранность, культурная ценность, архитектурный стиль и тип оборонной системы), инфраструктурный (транспортная доступность, наличие средств размещения и питания, степень музеефикации и сувениризации) и информационно-рекламный (интегрированность в туристические маршруты, проведение туристических промо-кампаний, уровень рекламного обеспечения, научно-исследовательская изученность и наличие информации в сети Интернет) – проводится исторический и краеведческо-туристический анализ локализации, архитектурных особенностей и рекреационного потенциала малоизвестного для общественности Мариямпольского замка, расположенного в Галицком р-не Ивано-Франковской обл.

Ключевые слова: Мариямпольский замок, замок, замочно-дворцовый комплекс, оборонительное сооружение, достопримечательность.

© *Igor LYSYI*

THE CASTLE COMPLEX IN MARIAMPIL: THE HISTORICAL AND TOURISTICAL DESCRIPTION

In this article was made historic, cultural and touristical descriptive analysis of little-known Mariiampil castle, which is located in Ivano-Frankivsk region, on the base of using of four groups of characteristics: natural and geographical (morphological features of the monument's construction, hydrological characteristics of the territory, location near from objects of the natural reserve fund, presence in the castle complex handmade recreational forests, landscaped parks, gardens and landscaped gardens, aggregate indicators of the natural and geographical location), historical and cultural (degree of the physical preservation, level of the historical significance, degree of the cultural value, indicator of the architectural and stylistic value, availability of saved elements of historic defense systems), infrastructural (transport accessibility, availability of accommodation facilities, food establishments, museum institutions, specialized souvenir shops and stalls), informational (integration to the tourist routes, organization of tourist promotional campaigns, exhibitions and fairs, availability of informational and advertising data, rank of the coverage in scientific tourism profiles and degree of the saturation of the Internet with tourist information). It was identified main positive and negative points of the potential adaptation of monument for tourism and recreation.

Keywords: Mariiampil castle, castle, castle and palace complex, fortification, monument.

НАШІ АВТОРИ

Білоус Олександр Павлович – завідувач науково-експозиційного відділу Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Гамарник Наталія Анатоліївна – старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. (м. Київ)

Гапеева Ольга Львівна – докторант, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Національної академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів)

Даценко Світлана Федорівна – старший науковий співробітник науково-експозиційного відділу Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Златанов Златко Генчович – старший науковий співробітник науково-експозиційного відділу Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Лисенко Андрій Андрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії, правознавства та методик навчання Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (м. Переяслав-Хмельницький)

Лисий Ігор Олегович – аспірант Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (м. Івано-Франківськ)

Пшенична Тетяна Олександрівна – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Руденко Сергій Борисович – кандидат культурології, докторант Київського національного університету культури і мистецтв (м. Київ)

Слободинський Дмитро Костянтинович – кандидат історичних наук, науковий співробітник наукового відділу фондової роботи Національного військово-історичного музею України (м. Київ)

Смірнова Валентина Ігорівна – заслужений працівник культури України, старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,

П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Т.В. Губань (коректор), А.Ф. Малород (комп'ютерна коректура),

С.В. Нікітіна (верстка)

УДК 355.48(430:47)

**Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 4 (14) /
Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії
України НАН України. – К., 2016. – 156 с.**